

Zbornik predavanja održanih tijekom Branimirove godine u arheološkom muzeju u Zagrebu: povodom 1130. obljetnice od godine uklesane uz ime kneza Branimira na oltarnu gredu iz Gornjeg Muća

---

Bunčić, Maja; Dugonjić, Anita; Biočić, Ana; Nikolić Jakus, Zrinka; Fabijanec, Sabine Florence; Pivac Krpanić, Tara; Matijević Sokol, Mirjana; Bilogrivić, Goran; Jarak, Mirja; Karbić, Marija

Edited book / Urednička knjiga

Publication status / Verzija rada: **Published version / Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)**

Publication year / Godina izdavanja: **2019**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:300:850542>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-12-19**

Repository / Repozitorij:

[AMZdepo - Repository of the Archaeological Museum in Zagreb](#)

ZBORNIK PREDAVANJA ODRŽANIH TIJEKOM BRANIMIROVE GODINE U ARHEOLOŠKOM MUZEJU U ZAGREBU

POVODOM 1130. OBLJETNICE OD GODINE
UKLESANE UZ IME KNEZA BRANIMIRA
NA OLTARNU GREDU IZ GORNJEG MUĆA

BRANIMIR OVA
GODINA

arheološki
muzej
u zagrebu
archaeological
museum
in zagreb

ZBORNİK PREDAVANJA
ODRŽANIH TIJEKOM
BRANIMIROVE GODINE
U ARHEOLOŠKOM MUZEJU
U ZAGREBU

POVODOM 1130. OBLJETNICE OD GODINE
UKLESANE UZ IME KNEZA BRANIMIRA
NA OLTARNU GREĐU IZ GORNJEG MUĆA

ZBORNIK

Nakladnik

Arheološki muzej u Zagrebu

Za nakladnika

Sanjin Mihelić

Urednice

Maja Bunčić, Anita Dugonjić

Recenzent

Neven Budak

Lektura

Božena Bunčić

Grafičko oblikovanje

atelier ANII

ISBN 978-953-8143-29-8

SADRŽAJ

-
-
-
- 7 **RIJEČ UREDNICA**
- 7 **IZ RECENZIJE**
- 8 **VEZE HRVATA I SVETE STOLICE OD RANOG SREDNJEG VIJEKA DO MODERNOGA DOBA**
Ana Biočić
- 14 **KNEGINJA MARUŠA. ŽENE, SUPRUGE, VLADARICE U RANOM SREDNJEM VIJEKU**
Zrinka Nikolić Jakus
- 21 **TIJELO I ZDRAVLJE U SREDNJEM VIJEKU – SAŽETI OSVRT**
Sabine Florence Fabijanec
- 35 **PLETERNI UKRAS NEKAD I DANAS**
Tara Pivac Krpanić
- 44 **PISANA SVJEDOČANSTVA O KNEZU BRANIMIRU**
Mirjana Matijević Sokol
- 52 **ORUŽJE I RATOVANJE U DOBA KNEZA BRANIMIRA**
Goran Bilogrivić
- 59 **NAKIT I METALNI DIJELOVI ODJEĆE NA PODRUČJU ISTOČNE OBALE JADRANA U SREDNJOVJEKOVNOM RAZDOBLJU (6. DO 15. STOLJEĆE)**
Maja Petrinec
- 72 **KRISTIJANIZACIJA HRVATA U 9. STOLJEĆU U SVJETLU GROBNIH NALAZA I CRKvene ARHITEKTURE**
Mirja Jarak
- 82 **POLOŽAJ DJETETA U SREDNJOVJEKOVNOM DRUŠTVU**
Marija Karbić
- 90 **HRVATSKA SREDNJOVJEKOVNA ARHEOLOGIJA – NEKOLIKO CRTICA O PROTEKLIH 150 GODINA**
Maja Bunčić
Anita Dugonjić

Cjelogodišnjim programom „Hrvatska u vrijeme kneza Branimira – povodom 1130. obljetnice od godine uklesane uz ime kneza Branimira na oltarnu gredu iz Gornjeg Muća“ Arheološki muzej u Zagrebu, kao ponosni čuvar toga neprocjenjivog spomenika, 2018. godinu posvetio je knezu Branimiru te širem spektru tema koje su posredno ili neposredno vezane upravo uz ranosrednjovjekovnu baštinu.

Uz izložbe, radionice i druga događanja, pomno birane teme u ciklusu predavanja i stručnjaci koji se njima bave, doprinijeli su njegovom obogaćivanju i pružili široj publici priliku da saznaju, usvoje ili osvježe saznanja o ranoj hrvatskoj arheologiji i povijesti. Cjelogodišnji je program započeo i završio predavanjima kojih je održano trinaest, a sudjelovali su, uz istaknute hrvatske stručnjake, sveučilišne profesore i znanstvenici mlađih generacija.

Kako bi taj zajednički trud ostao i dalje dostupan, a znanje se širilo, usvajalo te kako bi se poticao daljnji interes, posebno mlađih generacija, kao krajnji cilj i zadnja aktivnost u okviru programa bio nam je objediniti sva predavanja održana tijekom *Branimirove godine* te izdati e-zbornik. Zahvaljujemo predavačima koji su se odazvali (10) i pomogli tako ostvarenju cilja i nastanku ove publikacije. S obzirom na to da je korištenje zbornika zamišljeno u edukativne svrhe, kao pomoćno sredstvo u nastavi osnovnih i srednjih škola, ali može svakako poslužiti i studentima arheologije, povijesti i srodnih znanosti te drugoj zainteresiranoj publici, teme su obrađene na pregledan i popularan način. Veliku zahvalnost upućujemo Zakladi Adris uz čiju je financijsku potporu omogućena priprema Zbornika.

Za objavljivanje na mrežnim stranicama Arheološkog muzeja u Zagrebu odabran je također jedan važan datum, ali i obljetnica vezana uz kneza Branimira. Papa Ivan VIII. 7. lipnja 879. godine uputio je knezu Branimiru pismo koje se danas smatra jednim od najdragocjenijih pisanih vrela za povijest ranosrednjovjekovne Hrvatske države. U tom pismu papa javlja hrvatskome knezu Branimiru da je njega, njegov narod i njegovu zemlju blagoslovio na oltaru sv. Petra na misnom slavlju za blagdan Uzašašća Gospodinova. Ova je, 2019. godina 1140. obljetnica toga značajnoga povijesnog događaja, a 7. lipanj (dan objave Zbornika) u Republici Hrvatskoj obilježava se kao Dan hrvatske diplomacije.

... *Tekstovi se mogu podijeliti u dvije osnovne skupine: historioografske i one koji se bave materijalnom kulturom, iako se ti pristupi ne mogu uvijek jasno razgraničiti. U pretežito povijesne tekstove spadaju prilozi Ane Biočić o vezama Hrvata i Svete stolice, Zrinke Nikolić Jakus o položaju žena u srednjem vijeku, Sabine Florence Fabijanec o odnosu prema tijelu i zdravlju, Mirjane Matijević Sokol o pisanim izvorima u kojima se spominju Branimir i Hrvatska u njegovo vrijeme te Marije Karbić o položaju djeteta u srednjovjekovnom društvu. Članci u kojima se autori bave materijalnom kulturom su oni Tare Pivac Krpanić o motivima pletera, Gorana Bilogrivića o oružju i ratovanju u Branimirovo doba, Maje Petrinec o nakitu i metalnim dijelovima odjeće te Maje Bunčić i Anite Dugonjić o povijesti arheoloških istraživanja u Hrvatskoj s obzirom na srednjovjekovne lokalitete. Članak Mirje Jarak o pokrštanju Hrvata temelji se podjednako na interpretaciji pisanih i materijalnih vrela.*

Iz ovog je pregleda vidljivo da zbornik pokriva niz vrlo zanimljivih tema, od onih klasičnih u kojima se govori o političkoj povijesti i nekim aspektima materijalne kulture do onih suvremenijih, vezanih uz svakodnevni život ljudi u srednjem vijeku. Svi su radovi znanstveno utemeljeni, što je razumljivo s obzirom na to da su njihovi autori priznati stručnjaci u svojim područjima. Tekstovi su pisani čitko i pristupačno, čime ispunjavaju glavnu zadaću zbornika – zainteresirati djecu i nestručnjake. Obiljem informacija, međutim, oni mogu biti korisni ne samo studentima, nego i stručnjacima koji se mogu obavijestiti o rezultatima istraživanja u drugim, srodnim disciplinama. ...

prof. dr. sc. Neven Budak

Ana Biočić

Katedra crkvene povijesti
Katolički bogoslovni fakultet
Sveučilište u Zagrebu

Republiku Hrvatsku među prvima je priznala Sveta Stolica 13. siječnja 1992. godine. No zanimljiva je koincidencija da se prvim diplomatskim priznanjem Hrvatske, doduše rano-srednjovjekovne Hrvatske, smatra pismo pape Ivana VIII. (872.-882.) upućeno hrvatskom knezu Branimiru 7. lipnja 879. godine. U potonjem pismu papa je blagoslovio *dragog sina* Branimira i njegov narod. Nameće se pitanje može li se papin blagoslov uzeti kao čin priznanja države. Iz današnje perspektive zasigurno ne može (papa nije subjekt međunarodnog prava, dok Sveta Stolica i Država Vatikanskoga Grada jesu), ali iz ranosrednjovjekovne perspektive, ako uzmemo u obzir shvaćanje papine apostolske vlasti univerzalnom kao i poimanje pape vrhovnim crkveno-političkim autoritetom tadašnje zapadne kršćanske ekumene, može. Naime, u ranom srednjem vijeku papa je blagoslivljao zakonitost vlasti i vladara, a taj bi blagoslov značio papinu potvrdu da pojedina država postoji i da njezin vladar ima legitimnu vlast. Upravo je datum papina pisma Branimiru (7. lipnja) datum kojim se obilježava Dan hrvatske diplomacije.

Ovo pismo pape Ivana VIII. (kao i još sedam drugih koje je papa poslao različitim adresantima u Hrvatsku kneževinu) čuva se u Vatikanskom tajnom arhivu i njegova je autentičnost nedvojbeno. Važnost je navedenog pisma u tome što papa priznaje Branimiru "zemaljsku vlast" nad cijelom Hrvatskom, a to bi ujedno značilo da priznaje Hrvatsku. Papa pozdravlja kneza Branimira s "Dilecto filio" kako se obraćao i drugim vladarima, a zauzvrat dobiva Branimirovo obećanje da će mu sa svojim narodom biti odan. Novu razinu ovi su odnosi dosegli 880. god. razmjenom poslanika. Od navedenih su kontakata i Branimir i papa imali dobrobiti. Naime, Branimir je provodio politiku osamostaljenja Hrvatske od Bizantskog i Franačkog Carstva, a kako bi to i ostvario, morao je pronaći prikladan autoritet koji će ga podržati. Najbolji mu je izbor bio papa koji nije imao političkih pretenzija prema hrvatskom području. Papa također ima ko-

rist jer je to razdoblje Focijeva askola, ali i širenja utjecaja Istočne crkve na istočnojadransku obalu. U toj je situaciji papa svakako nastojao zadržati i proširiti utjecaj Rima, a Branimirova naklonost mu je u tome mogla pomoći.

Valja također istaknuti da se ime kneza Branimira spominje na više epigrafskih spomenika, odnosno na ostacima kamenoga crkvenog namještaja u Šopotu, Ninu, Muću, Ždrapnju, Otresu, Lepurima i Bribirskoj glavici što je, pak, znak graditeljske djelatnosti, ali i gospodarskog razvoja te suradnje i potpore Branimira Crkvi. Posebno se izdvaja onaj iz Muća Gornjeg, gdje je uz Branimirovo ime zabilježena i godina 888. što je prva dokumentirana godina na jednomu hrvatskom srednjovjekovnom epigrafskom spomeniku, a čuva se u Arheološkom muzeju u Zagrebu.

Valja napomenuti kako su veze Hrvata i papa postojale i prije Branimira. Poznato je kako su se pridošli Slaveni, a usudujemo se predmnijevati kako su asimilacijom sa starosjediocima među njima bili i Hrvati, susreli s papom Ivanom IV. Dalmatincem (640.-642.) preko benediktinca opata Martina. Naime, navedeni je papa poslao opata Martina u Dalmaciju i Istru da otkupljuje robove kršćane i relikvije koje pridošli "barbari" kao pogani nisu znali cijiniti. Tako već zarana postoje veze s papama preko misije opata Martina. O uspjehu misije svjedoči kapela sv. Venancija koju je dao sagraditi papa Ivan IV. uz krstionicu nasuprot lateranskoj bazilici u Rimu i u kojoj su pohranjene kosti ilirskih svetaca Anastazija, Mavra, Venancija i drugih žrtava Dioklecijanovih progona u Dalmaciji i Iliriku. Misija opata Martina je ujedno bila i među prvim vezama Hrvata s kršćanstvom jer su Hrvati došli kao pogani (za to su dokaz arheološki izvori poput grobnica ili rijetki pisani izvori), a pokrštavanje ih je, uz pisanu i materijalnu kulturu, svrstalo u zapadnoeuropski kulturni i civilizacijski krug. Hrvati, uvjetno rečeno, duguju mnogo Crkvi jer su izvori crkvene provenijencije često jedini izvori za najraniju hrvatsku povijest, a vrijedan je primjer Trpimirova darovnica iz 852. god. (premda se danas datira ranije, morala je nastati do 844. god.). Darovnica se smatra "krsnim listom Hrvata" jer je prvi spomen hrvatskog imena na latinskom jeziku, a zapravo se radi o darovnici hrvatskog kneza splitskoj crkvi.

Na ovom mjestu navodimo i događaj zabilježen u djelu Konstantina Porfirogeneta *De administrando imperio*. Naime, u 7. st. za pontifikata pape Agatona (678.-681.) Hrvati su sklopili s papom ugovor da neće ratovati, a zauzvrat im je papa obećao zaštitu. Ipak, današnja historiografija drži da se ne radi o pouzdanim navodima.

U vrijeme hrvatskog kneza Domagoja došlo je do narušavanja diplomatsko-političkih odnosa između Apostolske Stolice i Hrvata. Mlečani su Domagoja smatrali "najgorim hrvatskim vladarom" zbog čestih sukoba s njime, a očito je imao problema i s urotnicima unutar države. Stoga ga papa Ivan VIII. 875. god. kori jer kršćanskom vladaru ne priliči ubijati protivnike, nego je primjerenija kazna potjerati ih iz zemlje. S obzirom na smjenu dinastije na prijestolju (s Domagojem dolaze Domagojevići, a smijenjeni su Trpimirovići) možemo razumjeti odakle pobune i urote. O održavanju kontakata Zdeslava Trpimirovića, Domagojeva nasljednika, s papinstvom, unatoč činjenici da mu je Bizantsko Carstvo pomoglo doći na prijestolje, svjedoči podatak da je papa Ivan VIII. *ljubljenomu sinu Sedeslavu, slavnomu knezu Slavena* poslao pismo u kojem od Zdeslava traži da zbrine njegova legata na putu za Bugarsku.

Kada govorimo o vezama papinstva i Hrvata nakon Branimira, neizbježno je spomenuti veze pape Ivana X. (914.-928.) i hrvatskog kralja Tomislava kojega upravo ovaj papa prvi put titulira s *rex*. Premda ne raspoložemo pouzdanim podacima o formalnom činu krunjenja, ipak vjerujemo kako oblik državnog uređenja, ovlasti koje je imao i snaga njegove vojske dopuštaju nam zvati ga kraljem. Titula kojom se papa obraća Tomislavu djelomice je morala biti odraz Tomislavovih uspjeha u borbama protiv Mađara i Bugara. U vrijeme kralja Tomislava održana su dva crkvena sabora u Splitu. Valja napomenuti kako je vjerojatno upravo Tomislav bio inicijator kako kontakata s papom tako i Splitskog sabora održanog 925. godine. Takvo što je iz današnje perspektive u najmanju ruku neprilično – da jedan svjetovni vladar saziva crkvene sabore – no u ranom srednjem vijeku u skladu s tadašnjim poimanjem države i ovlasti vladara to nije bilo neuobičajeno. Vladar je bio zadužen i za spas duša svojih podanika. Postoji uočljiv obrazac prema kojem su isprepletene crkvena i svjetovna domena sve do 11. stolje-

ća. Do tada one zajedno djeluju i nadopunjuju se, a primjer su upravo crkveni sabori koje sazivaju kraljevi i na kojima su se rješavali poslovi kraljevstva, ne samo crkveni nego i politički.

Stoljeće kasnije, za vladavine hrvatskog kralja Petra Krešimira IV. imamo primjer koliko daleko seže papin autoritet i važnost njegova, današnjim rječnikom, međunarodnog položaja jer je upravo papa Nikola II. (1058.-1061.) 1060. god. poslao svojega legata kardinala Majnarda kako bi istražio optužbu usmjerenu protiv Petra. Radi se o optužbi da je ubio svojeg brata Gojslava. Kralj je dokazao nevinost zajedničkom zakletvom 12 župana, a papa mu je potvrdio vlast nad hrvatskim kraljevstvom. O tome vijest donosi Korčulanski kodeks iz 12. stoljeća.

U istom 11. stoljeću veze papa i hrvatskih narodnih vladara priskrbile su Hrvatima još jedno međunarodno priznanje. Naime, u doba značajnih društvenih i crkvenih promjena papa Grgur VII. (1073.-1085.) i hrvatski kralj Dmitar Zvonimir (1075.-1089.) surađuju na obostranu korist. Papa je dao okruniti Zvonimira što nije uobičajena praksa u ono vrijeme, naime, kraljeve su najčešće krunili domaći prelati. Ovo je papino državopravno priznanje doprinijelo afirmaciji

Hrvatske na međunarodnom planu. S druge strane Zvonimir je u svom kraljevstvu podupirao crkvenu politiku pape i njegove reforme. Ova se podrška sastojala od podupiranja borbe protiv simonije (kupovanja crkvenih službi), nikolaitizma (prakse oženjenih svećenika) i laičke investiture. Zvonimirova zavjernica iz listopada 1075. god. svjedočanstvo je samog čina krunidbe koji je izvršio papin legat opat Gebizon "zastavom, mačem, žezlom i krunom" u crkvi svetog Petra u Solinu. Papa je doista bio saveznik i zaštitnik Zvonimira što je razvidno iz papinog pisma 1079. god. istarskom grofu i carskom vazalu Vezelinu u kojem ga upozorava jer je prijetio Zvonimiru sukobom.

Nakon nestanka narodne dinastije hrvatskih vladara veze s papama nisu prekinute. Tako je, primjerice, Dubrovačka Republika pri Svetoj Stolici imala svoga veleposlanika. No Dubrovnik je zanimljiv i po tome što je jedan njegov nadbiskup kasnije postao papa. Riječ je o strancu nadbiskupu Giovanniju Angelu Medici, dubrovačkom nadbiskupu od 1545. do 1553. god., izabranom za papu 25. prosinca 1559. god. pod imenom Pio IV. (1559.-1565.). Napominjemo kako se radilo o strancu na mjestu dubrovačkog nadbiskupa jer je takvu odluku donio Senat Dubrovačke Republike početkom 15. stoljeća, a kako bi izbjegli da se u istom trenutku crkvena i civilna vlast nađe u rukama iste plemićke obitelji. Sveta Stolica je poštovala navedenu odluku te su idućih stoljeća svi dubrovački biskupi bili stranci. Tek 1722. god. nadbiskupom je imenovan Dubrovčanin Rajmund Jelić-Gallani (1722.–1727.), a nakon njegova izbora nestaje spomenute prakse.

U vrijeme ratova protiv Osmanlija veze Hrvata i papa bile su iznimno važne, kako državne tako i one privatne. Hrvatska je tada dobila naziv *Predziđe kršćanstva* i premda se smatralo da ju je prvi tako nazvao papa Lav X. (1513.-1521.), o tome nema egzaktnih naznaka. Stoga smatramo da je ipak ovaj termin za Hrvate prvi upotrijebio Krsto Frankapan Brinjski 1523. god. u memorijalu upućenom papi Hadrijanu VI. (1522.-1523.). Nije naodmet navesti da je ovaj termin prvi put uopće upotrijebljen 1143. god. kada je Bernard iz Clairvauxa tako nazvao francuske križare. Ovo za Hrvate iznimno teško razdoblje u kojem je Hrvatsko kraljevstvo svedeno na *ostatke ostataka*, počelo je nakon velikog poraza Hrvata u Krbavskoj bitci 1493. godine. Reperkusije poraza na Krbavskom polju bile su dalekosežne: uvelike je promijenio demografsku sliku Hrvatske, ali i izbrisao hrvatsko geografsko ime iz porječja Vrbasa, Une i Sane. Papu Aleksandra VI. (1492.-1503.) o Krbavskoj bitci izvijestio je s bojišta ninski biskup Juraj Divnić. Pismom se papi obratio za pomoć, a pismo je potkrijepio iscrpnim izvještajem o tijeku bitke. Papa je doista poslao pomoć. I papa Lav X. je na molbu biskupa i

hrvatskog bana Petra Berislavića 1519. god. zapovijedio svećenstvu da pod kaznom izopćenja daje desetinu prihoda za potrebe obrane, poticao je druge da pomažu Hrvatskoj, te sam slao hranu, oružje i novac (2000 dukata te mnogo žita, baruta, sumpora, salitre i više vrsta topova). Drugim pismom isti je papa dao oprostite onima koji daju pomoć za obranu grada Klisa. Isto je tako papa Klement VII. (1523.-1534.) više puta slao materijalnu pomoć za borbu protiv Turaka. Klis koji je od 20-ih godina 16. stoljeća do 1537. god. odolijevao Osmanlijama, činio je to uz pomoć Austrije, ali i papa Klementa VII. i Pavla III. (1534.-1549.) stoga je i dobio epitet papin grad – tako ga je nazvao sultan Sulejman. I Senj su Osmanlije držali papinskim gradom. Nadalje u obrani su Hrvatima pomogli: papa Eugen IV. (1431.-1447.) što je vidljivo iz korespondencije s Dubrovačkom Republikom 1443.-1444. god., Nikola V. (1447.-1455.) novčano pomaže obranu Dalmacije, Bosne i Huma, papa Kalist III. (1455.-1458.) pomaže obranu Beograda 1456. god., Pio II. (1458.-1464.) nastoji pokrenuti križarsku vojnu u Europi kako bi ju obranio od Turaka te financira izgradnju utvrda (primjerice Revelin u Dubrovniku).

Papama su se za pomoć obraćali ne samo klerici, nego i laici. Na tragu toga poznata je dramatična poslanica oca hrvatske književnosti Maraka Marulića papi Hadrijanu VI. Ova je poslanica ne samo književno djelo, nego i otvoreno pismo u kojem se Marulić obraća papi na jednostavan način, bez prevelikog tituliranja i hvalospjeva.

Prekretnicom u ratovima protiv Osmanlija drži se bitka kod Siska koja se odigrala 22. lipnja 1593. god. oko sisačke utvrde. Ovu je utvrdu dao izgraditi Zagrebački kaptol u svrhu obrane Hrvatskoga kraljevstva, a kanonici su odlučili za potrebe obrane prodati dio blaga katedralne riznice. Bitka kod Siska označila je prekretnicu u ratovanju jer je zauzela tursko prodiranje u Europu. Na ovoj važnoj pobjedi Hrvatima su čestitali brojni vladari (njemački car Rudolf II., španjolski kralj Filip II.) te papa Klement VII. (u čast ove pobjede svakoga dana u 14 sati zvoni malo zvono zagrebačke katedrale).

Kontakti Hrvata i Svete Stolice nastavljaju se i u narednim razdobljima prevrata i kako društvenih tako i političkih promjena prosvijećenoga 18. te 19. st. poznatog kao "vijek narodnosti". U Vatikanskom tajnom arhivu nalazimo brojne isprave iz 18. st. vezane uz crkvena imenovanja i premještaje. No osim administrativnih kontakata krajem 17., odnosno početkom 18. st. došlo je do nenadanog pristajanja broda na kojem se nalazio papa u Istri. Naime, 18. ožujka 1800. god. u Veneciji je izabran Barnaba Chiaramonti za papu Pia VII. (1800.–1823.), a novoizabrani je papa nakon konklava

zaplovio prema Rimu. Oluja ga je natjerala da se 13. i 14. lipnja 1800. god. skloni u istarsku uvalu na ušću rijeke Mirne. Ipak, nema podataka je li silazio s broda na kopno. Trajnu uspomenu na taj posjet nalazimo zapisanu na arhitravu crkve sv. Martina u Taru.

Važno je spomenuti u kontekstu odnosa Hrvata i Svete Stolice u ovom razdoblju službenu politiku Svete Stolice vezanu uz hrvatsku glagoljašku baštinu. Naime, Hrvati su jedini narod u Katoličkoj crkvi koji je imao od Svete Stolice odobreno pravo na liturgiju na narodnom jeziku, staroslavenskom. Pape nisu kroz povijest imali jedinstven stav o ovom bogoslužju. Dok ga je papa Ivan VIII. odobrio, papa Ivan X. bio je skeptičan smatrajući da korištenje narodnog jezika u liturgiji povećava mogućnost širenja hereza (istog su stava bili papa Nikola II. i Aleksandar II.). No papa Inocent IV. (1243.-1254.) je 1248. god. službeno odobrio glagoljašku liturgijsku tradiciju senjskom biskupu Filipu, a 1252. god. benediktinskom samostanu sv. Nikole u Omišlju. Tako su Hrvati jedini zadržali ovu povlasticu sve do 20. stoljeća, odnosno Drugog Vatikanskog koncila koji je uveo bogoslužje na narodnom jeziku u cijeloj Crkvi. Sveta Stolica je dopuštajući liturgiju na narodnom jeziku u Hrvatskoj našla saveznika za zbližavanje s pravoslavnim vjernicima, koji su također imali liturgiju na narodnom jeziku, a koje je potencijalno moglo rezultirati ujedinjenjem s Rimom. U skladu s navedenim papa Urban VIII. (1623.-1644.) financirao je tiskanje glagoljskoga *Misala* (1631.) te dao dopremiti u Rim više glagoljskih rukopisnih brevijara, misala i lektionara. Po pitanju širenja glagoljice važno je djelovanje pape Klementa XI. (1700.-1721.) u 18. stoljeću. Poznato je kako se nakon Tridentskog sabora težilo sve većoj centralizaciji i unifikaciji liturgije kako bi se izbjegle hereze i krivi nauk. Na tragu navedenog papa Klement XI. je 1704. god. isusovcima na Dalekome istoku zabranio prilagođavanje misija tamošnjem stanovništvu što je rezultiralo propašću misije. No, s druge strane, isti papa je glagoljicu zdušno pomagao. Upravo je inicijativom pape Klementa XI. 1706. god. u Rimu tiskan glagoljski misal i to na ukrajinskoj redakciji, a 1791. god. objavljen je u dva sveska i rusificirani glagoljski brevijar. Činjenica da se ne radi o hrvatskoj redakciji, nego ruskoj, odnosno ukrajinskoj svjedoči o ulozi posrednika slavenske liturgije prema pravoslavicima. Sveta Stolica je također držala da će se lošije obrazovanim pravoslavnim monasima i svećenicima lakše suprotstaviti dobro obrazovan glagoljaški kler pa su u 18. st. otvorena glagoljaška sjemeništa u Priku kraj Omiša i Zadru. Tako su Hrvati zahvaljujući potpori pape jedini unutar Katoličke crkve imali pravo na liturgiju na narodnom jeziku dok se u ostalim dijelovima svijeta radilo na strogoj unifikaciji.

Premda u većini europskih zemalja u 19. st. položaj Katoličke Crkve nije bio zavidan uslijed sekularizacije i liberalizacije, u Hrvatskoj je nastavljena suradnja Crkve i države. Ova je suradnja razvidna u prvoj polovini stoljeća iz ilirskog pokreta, te u drugoj polovini stoljeća kroz osnivanje kulturnih i znanstvenih institucija krucijalnih za svaki narod, a čije su osnivanje pokretali i pomagali katolički svećenici (Sveučilište u Zagrebu, Hrvatsko narodno kazalište, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Narodni muzej, Galerija starih majstora itd.). Budući da je Hrvatska bila dio Austro-Ugarske Monarhije na snazi je bio Konkordat od 1855. do 1870. god., a diplomatske veze su održavane preko nuncija u Beču. Potonji je bio važan i nakon raspada Monarhije jer Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca nije imala uređene odnose sa Svetom Stolicom, pa se komunikacija odvijala upravo preko nuncija u Beču.

U prevratima 20. st. i promjenom nekoliko različitih državnih uređenja nakon Prvog svjetskog rata Katolička Crkva u prvoj Jugoslaviji (Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, a od 1929. god. Kraljevini Jugoslaviji) ostala je jedina vjerska zajednica koja nije imala riješen svoj pravni položaj jer konkordat nije bio sklopljen. Raspadom Monarhije Vatikan je trebao urediti odnose s novonastalim državama, a pregovorima o konkordatu prethodilo je međusobno priznanje Vatikana i Kraljevine SHS 6. studenoga 1919. god. te uspostava redovnih diplomatskih odnosa 1920. godine. Pregovori su bili dugotrajni i iscrpljujući za obje strane dok konačno nije 1935. god. tekst konkordata prihvaćen i od jugoslavenske vlade i od Svete Stolice, pape Pija XI. (1922.-1939.). Konkordat je parafiran iste godine, a ratifikaciju je spriječilo ubojstvo kralja u Marseilleu. Daljnji je postupak pretpostavljao potvrdu Skupštine, što je učinjeno 1937. god., te potvrdu Senata do čega nikada nije došlo. Odustajanje od konačnog prihvaćanja konkordata rezultat je prosvjeda na beogradskim ulicama (tzv. krvava litija).

Tijekom Drugoga svjetskog rata Ante Pavelić je nastojao ishoditi papino priznanje Nezavisne Države Hrvatske. Stoga je iskoristio posjet Rimu u svibnju 1941. god. kako bi se susreo osim s talijanskim vlastima i s papom Pijom XII. (1939.-1958.). Papa je nakon dvojenja ipak odlučio primiti Pavelića isključivo kao vjernika i u potpunosti neformalno. Naime, papa nikada nije formalno priznao NDH te je više puta upozorio na jasan stav Svete Stolice da u vrijeme rata ne priznaje ni jednu novonastalu državu. Unatoč papinu isticanju neformalnog karaktera ovog susreta, uslijedili su diplomatski prosvjedi upućeni Svetoj Stolici. Prilikom posjeta papi Pavelić je tražio da papa pošalje apostolskog poslanika u NDH. Sveta Stolica je doista poslala u Hrvatsku opata Josipa Ramira Marconea, predstavnika kod Crkve s

isključivo vjerničkim poslanjem. Pavelića ishod nije zadovoljio, a Marconeovo poslanje odnosilo se na izvješća Svetoj Stolici o konkretnoj vjerskoj situaciji u NDH.

Situacija je nakon Drugog svjetskog rata bila samo nepovoljnija. Naime, 1952. god. u Drugoj Jugoslaviji (Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji) prekinuti su diplomatski odnosi sa Svetom Stolicom, a upravo je te godine papa proglasio Alojzija Stepinca kardinalom. Odnosi su već dolaskom komunista na vlast bili zaoštreni. Još 1945. god. opat Marccone je prilikom audijencije kod Tita iskazao nezadovoljstvo stanjem u državi, a iste je godine i Sveta Stolica uložila službeni protest jugoslavenskoj vladi vezano uz vjerske progone. Povod prekidu diplomatskih odnosa bila je optužba da se Sveta Stolica miješa u unutarnja pitanja Jugoslavije. No, kako je već navedeno, po uspostavi komunističkog režima odnosi s Katoličkom crkvom su narušeni iz više razloga, a neki od njih su: ubijen je velik broj svećenika, konfiscirana je imovina nizom zakona, zabranjen je vjerski tisak, ista je sudbina zadesila i vjerske škole. Katoličke crkve su se također izravno doticali zakoni vezani uz Matične knjige te sklapanje civilnih brakova, kao i rješenje o Rimokatoličkom bogoslovnom fakultetu koji je bio isključen iz Sveučilišta u Zagrebu početkom 1952. godine. Fakultet je bio *de facto*, ali ne i *de iure* isključen sa Sveučilišta jer Senat Sveučilišta nije potvrdio ovu odluku. Povod prekidu diplomatskih odnosa dala su staleška svećenička udruženja čiji je osnutak inicirala država. Katolička crkva u Jugoslaviji ih je prvotno tolerirala (odredba *Non expedit* iz 1950. god.), a 1952. god. je zabranila svećenicima da se učlane (*Non licet* uz odobrenje pape). Jugoslavija je zbog činjenice da je papa izrazio svoj stav, premda neslužbeno, poslala notu 1. studenog Vatikana, a Vatikan je odgovorio 15. prosinca na što je vlada Jugoslavije vratila naizgled neotvorenu notu uz objašnjenje da više ne postoje diplomatski odnosi.

Šezdesetih godina dolazi do stabilizacije odnosa, nakon što papa postaje Ivan XXIII. (1958.-1963.) i nakon što papinska diplomacija započinje tzv. istočnu politiku u zemljama s komunističkom vlašću. Papa Ivan XXIII. je diplomaciju Svete Stolice usmjeravao prema dijalogu. U enciklici *Pacem in terris* istaknuo je četiri temelja međunarodnih odnosa: istina, sloboda, pravda i solidarnost. Na jugoslavenskoj strani stav prema Crkvi se barem prividno ublažuje nakon smrti nadbiskupa Stepinca 1960. godine. Tako je jugoslavensko veleposlanstvo u Rimu odlučilo ujesen 1963. god., prema navodnim preporukama iz Vatikana, organizirati prijem za biskupe iz Jugoslavije koji su sudjelovali na Drugom va-

tikanskom koncilu. Prije samog prijema, nadbiskup Franjo Šeper posjetio je jugoslavensko veleposlanstvo i iznio određene uvjete za mogući dolazak biskupa. Njegovi su se uvjeti poglavito odnosili na sprječavanje korištenja prijema u političko-promidžbene svrhe. U listopadu 1963. god. započinju i pregovori između Sv. Stolice i Jugoslavije, posredstvom talijanskog suca Nicole Jegera i jugoslavenskog diplomata u Rimu Ive Vojevode. Pregovori su dobili službeni karakter u lipnju 1964. god. razmjenom promemorija s popisom točaka koje su dvije strane željele riješiti.

Tek je 1966. god. potpisan Protokol između Svete Stolice (papa Pavao VI., 1963.-1978.) i Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije koji po pitanju stava Jugoslavije proklamira više-manje opća načela već navedena u Ustavu i zakonima Jugoslavije. Do novog pomaka dolazi 1970. god. kada su diplomatska predstavništva Svete Stolice i SFRJ podignuta na rang ambasada, dakle, uspostavljeni su potpuni diplomatski odnosi. Valja navesti i susret Tita i pape Pavla VI. godinu kasnije, 1971. god., koji je pridonio poboljšanju narušenih odnosa.

Tijekom Domovinskog rata, možemo reći da dolazi do krune veza Hrvata i papa, a radi se o priopćenju o priznanju Hrvatske i Slovenske države koje je objavio Ured za tisak Svete Stolice 13. siječnja 1992. godine. Nadalje, u svojoj je diplomatskoj noti od 13. siječnja 1992. god. Državno tajništvo navelo da ima čast priopćiti kako Sveta Stolica priznaje suverenost i neovisnost Republike Hrvatske, a to je učinila među prvima i u vrijeme rata, što inače nije imala običaj činiti. Glavna pitanja između Hrvatske i Svete Stolice riješena su potpisivanjem pojedinačnih ugovora 19. prosinca 1996. god. u Predsjedničkim dvorima. Radi se o: 1. *Ugovor između Svete Stolice i Republike Hrvatske o dušobrižništvu katoličkih vjernika, pripadnika oružanih snaga i redarstvenih službi Republike Hrvatske*; 2. *Ugovor između Svete Stolice i Republike Hrvatske o suradnji na području odgoja i kulture*; 3. *Ugovor između Svete Stolice i Republike Hrvatske o pravnim pitanjima*. Potom je Sabor 24. siječnja 1997. god. ratificirao prva dva ugovora, a treći je ratificirao 12. ožujka iste godine. *Ugovor između Svete Stolice i Republike Hrvatske o gospodarskim pitanjima* potpisan je nešto kasnije, 9. listopada 1998. god., a ratificiran 4. prosinca iste godine, nakon što je Hrvatski Sabor 11. listopada 1996. god. donio *Zakon o naknadi za imovinu oduzetu u vrijeme jugoslavenske komunističke vladavine*.

Važnu je ulogu u priznanju Hrvatske imao papa Ivan Pavao II. (1978.-2005.) koji je više puta posjetio Hrvatsku: 1994.,

1998. i 2003. godine. Nakon njega još je 2011. g. papa Benedikt XVI. (2005.-2013.) posjetio Hrvatsku. Zanimljivo je navesti prvi nam poznati posjet pape Hrvatskoj koji se zbio još u 12. stoljeću. Radi se o papi Aleksandru III. koji je zbog nevremena pristao na Visu te potom u Zadru. Sam je posjet dobro dokumentiran zahvaljujući izvješću kardinala Bosona iz papine pratnje. Naime, papa je bio na putu prema Veneciji gdje se trebao sastati s carem Fridrikom III. Barbarossom, no, zaustavio se u Zadru 13. ožujka 1177. godine. Tu su ga dočekali svećenstvo i puk aklamacijama te pjesmama na narodnom "slavenskom jeziku". Papa Aleksandar III. tom se prigodom poklonio relikvijama sv. Anastazije, kako je i zapisano na spomen-ploči u katedrali sv. Stošije. Ostao je četiri dana, a nakon toga je svratio na otok Rab gdje je posvetio stolnu crkvu sv. Marije te se duž istarske obale uputio dalje prema Veneciji.

Kroz cijelo promatrano razdoblje, od 9. st. do danas, postojale su još i čvrste institucionalne veze Hrvata i papa, primjerice Zavod sv. Jeronima u Rimu, kao i osobne veze brojnih pojedinaca preko korespondencije ili osobnih susreta. Cijela je plejada zaslužnih Hrvata koji su obilježili odnose Hrvata s papama. Navodimo samo jedan izdvojen primjer hrvatskog isusovca, znanstvenika i filozofa Ruđera Josipa Boškovića. Njegova suradnja s papom Benediktom XIV. rezultirala je spašavanjem bazilike sv. Petra od urušavanja jer je Bošković na zahtjev pape izradio planove za popravak napukle apside i kupole. Ujedno je spasio Rim od malarije davišu isušiti močvare. Također je hrvatska prisutnost u Rimu vrlo rano zabilježena na stranicama svjetske literature. Poznato je tako da je Dante 1320. god. u djelu *Divina Commedia* (Raj, XXXI., 103) pjevao o hrvatskim hodočasnicima koji dolaze u Rim na grob sv. Petra vidjeti Veronikin rubac.

Zaključno, veze Svete Stolice i Hrvata datiraju iz vremena pontifikata Ivana IV. Dalmatinca i protežu se od priznavanja Hrvatske za pape Ivana VIII. i Grgura VII. i borbe za ravnopravnost hrvatskog jezika i glagoljskog pisma u liturgiji Rimske crkve u razdoblju od Aleksandra II. do Inocenta IV. preko pomoći Hrvatima u ratovima s Turcima od pape Aleksandra VI., do konačnog priznanja nezavisne Republike Hrvatske 1992. god. u vrijeme pontifikata Ivana Pavla II. Zauzvrat Hrvati su podržavali papinstvo u europskim integracijskim procesima, ali i njihovim unionističkim i ekumenskim stremljenjima.

PREPORUČENA LITERATURA:

Akmađža 2013

M. Akmađža, *Katolička crkva u komunističkoj Hrvatskoj 1945–1980*, Despot infinitus, Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2013.

Čečuk 2007

B. Čečuk, Prvo priznanje hrvatske države i međunarodno pravni subjektivitet Svete Stolice, *Hrvatska javna uprava* 7/ 4, 2007, 971–994.

Eterović 1997

N. Eterović, *Ugovori između Svete Stolice i Republike Hrvatske, Crkva u svijetu* 32/2, 1997, 181–186.

Eterović 2001

N. Eterović, *Ugovori između Svete Stolice i Republike Hrvatske*, Glas Koncila: Hrvatska biskupska konferencija, 2001.

Matijević Sokol 1990

M. Matijević Sokol, *Branimirova Hrvatska u pismima pape Ivana VIII*, Književni krug, 1990.

Mlivočić 1993

I. Mlivočić, *Pape i Hrvati*, AGM, 1993.

Slišković 2014

S. Slišković, Kršćanstvo u temeljima hrvatskog identiteta: povijesno-kritički prikaz, u Polegubić A. (ed.), *Kršćanstvo i identitet, zbornik radova*, Diaspora croatica 20, Hrvatski dušobrižnički ured, Frankfurt am Main, 2014, 45–69.

Slišković 2014

S. Slišković, Katolički identitet u suvremenoj Hrvatskoj, u Polegubić A. (ed.), *Kršćanstvo i identitet, zbornik radova*, Diaspora croatica 20, Hrvatski dušobrižnički ured, Frankfurt am Main, 2014, 143–161.

Šanjek 1996

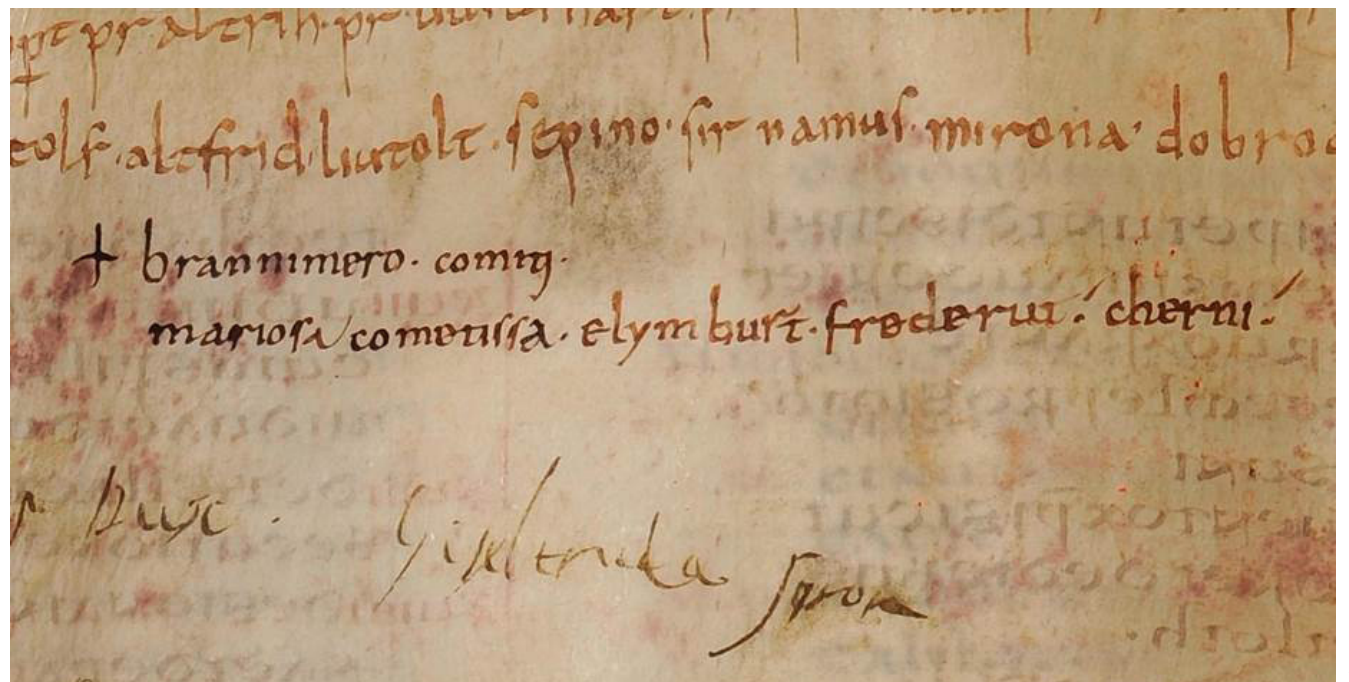
F. Šanjek, *Kršćanstvo na hrvatskom prostoru. Pregled religiozne povijesti Hrvata (7.–20. st.)*, Kršćanska sadašnjost, 1996.

Šanjek 2009

F. Šanjek, Uloga papinstva u afirmaciji Hrvatske u ranom srednjem vijeku (7.–12. st.), *Problemi sjevernog Jadrana* 9, 2009, 7–25.

3

Za Marušu znamo također po jednom vrlo značajnom nalazu, da je spomenuta u tzv. Čedadskom evanđeljaru. Radi se o knjizi u kojoj su tekstovi četiri Evanđelja, a koja se štovala u ranom srednjem vijeku kao relikvija, jer se vjerovalo da ju je, ili barem ono svoje Evanđelje, napisao osobno sveti Marko, evangelizator sjevernog Jadrana. Čuva se u Cividaleu (Čedadu), a danas prevladava mišljenje da se u 9. i 10. stoljeću nalazila u samostanu San Canzio d'Isonzo. U to vrijeme najvećeg štovanja u nju su upisivali imena najuglednijih hodočasnika pa je tako u njoj zapisano i ime kneza Trpimira i njegova sina Petra, spomenutog panonskog kneza Braslava, njegove supruge Ventescle i njihove pratnje, te kneza Branimira s vladarskom titulom *comes* (knez, princ) i njegove supruge *Mariose cometisse*, u kroatiziranoj verziji Maruše. **SL. 3**

Akademik Lujo Margetić smatrao je da se na temelju drugih izvora može zaključiti da se Branimirovo hodočašće dogodilo 880. god. kada je i ninski biskup Teodozije otišao na posvećenje akvilejskom patrijarhu.

VLADAREVA SUPRUGA I PARTNERICA U VLASTI

Možda je razumljivo da je podataka o ženama u vladarskoj obitelji malo u odnosu na muškarce. Monarhija je uvijek i svugdje privilegirala mušku vlast i žene su ostvarivale vlast obično uvijek u nekom odnosu prema muškarcu i uz privolu muškarca ili grupe muškaraca. Kralj je onaj koji vlada i svoju vlast ostvaruje osvajanjem – oružanom silom, odnosno nasilnim putem. I sam Branimir je došao na vlast ubivši

Zdeslava, Trpimirovog sina, a da to nije bio jedini takav slučaj u ovom periodu upućuje jedan od zaključaka splitskog koncila iz 925. god. u kojem se upućuje da ako u narodnoj buni bude ubijen vladar zemlje, moraju oni koji se osjećaju krivima zaštitivati njegovu ženu i djecu. Vladar je primarno vojskovođa, predvodnik svojih ratnika na bojnopolju. Osim osvajanjem/vojevanjem, kralj ili knez (vladar) može to, doduše, postati i nasljedem oca ili brata. Identitet vladarice uvijek je pak povezan s njezinim položajem u obitelji, osobito u odnosu na muške članove obitelji - ona je ili supruga vladara, ili njegova udovica, majka budućeg ili sadašnjeg vladara. Može kao takva u toj ulozi imati i ulogu regenta te vladati barem neko vrijeme u punom smislu riječi pa i sprečavajući ponekad onog koga zamjenjuje da preuzme odgovornost. Kao kći vladara, žena može i naslijediti zemlju iako joj ta uloga može biti osporena od muških srodnika. Međutim, njezina se uloga ne svodi samo na ulogu u obitelji. Upravo zato što je monarhijski oblik vladavine uvijek obiteljski, uloga vladareve supruge, udovice ili majke jako je bitna i promjene koje u društvu doživljava institucija braka, nasljeđivanja, majčinstva uvijek utječu i na njezin položaj i ulogu u državi. U vrijeme kad se vlast u kršćanskoj Europi polako stabilizira i uspostavljaju vladarske dinastije, uloga legitimnog prijenosa vlasti na nasljednike u istoj obitelji, osobito s oca na sina, postaje ključna, te je zato uloga žene u mirnom prijenosu vlasti unutar iste obitelji nezamjenjiva. Upravo tijekom 9. stoljeća, Crkva još jače počinje naglašavati instituciju kršćanskog braka. Poznato je da su u prvim stoljećima kristijanizacije europski novopokršteni vladari – npr. Merovinzi, prakticirali ponekad i poligamiju ili serijsku

monogamiju, a u germanskom je pravu postojalo više vrsta bračnih, ili bolje rečeno, partnerskih zajednica od kojih su se neke mogle lakše razvrgnuti nego druge. Mnogim se budućim vladarima tolerirala u mladenačkim godinama takva vrsta veze iz koje su se mogli roditi i potomci (npr. brak Karla Velikog i Himiltrude iz kojeg je potekao Pipin Grbavi), ali koja je kasnije mogla biti lako zamijenjena prikladnijom koja im je donosila značajnije obiteljske veze, bogatstvo i utjecaj (pa je tako Karlo zamijenio Himiltrudu kćerkom langobardskog kralja, a ovu kasnije Hildegardom). Politički razlozi ili nerađanje nasljednika mogli su dovesti do relativno lake zamjene žene drugom. Upravo tijekom 9. stoljeća Crkva počinje jače inzistirati na elementima kršćanskog braka kao što su monogamija, nerazrješivost (doživotnom trajanju braka bez obzira na to ima li u njemu djece ili ne) te također i na zabrani brakova među srođnicima. Tako pozicija legitimne vladareve supruge postaje jača i njezin položaj sigurniji iako, kako neki povijesni primjeri pokazuju, nikad baš potpuno siguran. U drugoj polovini 9. st. veliku je buru u Europi pobudio pokušaj kralja Lotara II., kralja Lotaringije, da se riješi supruge Theutberge da bi oženio ljubavnicu Waldradu s kojom je imao djecu. Papa Nikola I. to nije htio dopustiti i slučaj je doveo do opsade Rima, ekskomunikacije kralja i smjene više biskupa, a u njega su se uključili susjedni vladari Karlo Čelavi i car Ludovik. U konačnici je rezultiralo podjelom Lotaringije (zemlje koja je obuhvaćala današnje Belgiju, Nizozemsku, Luksemburg te dijelove Porajnja i Alzasa i Lorene) nakon Lotarove smrti, jer njegova djeca s Waldradom nisu bila priznata kao zakonita. Sretni ili nesretni brak je mogao promijeniti kartu i povijest Europe. Ipak, u načelu je jasna definicija legitimnog braka zapravo pogodovala miru u državi i mirnom prijenosu vlasti, jer postaje jasnija i pozicija vladarevog nasljednika – to može biti samo potomak iz zakonitog, nesumnjivo u Crkvi priznatog braka. Sprečavaju se kaotične situacije u kojima se braća ili polubraća iz raznih veza i njihove majke bore za vlast i utjecaj nad vladarom. Kraljica tako legitimizira kraljevu vlast koja će se nasljednim putem prenijeti na sina kojeg će roditi. S obzirom na to da nema više mogućnosti lake zamjene, izbor vladareve supruge i majke budućeg vladara postaje još bitniji i njezine obiteljske veze, odnosno bogatstvo i utjecaj njezine obitelji postaju sve važniji. Njezin status kao kraljeve jedine zakonite partnerice u braku i vladanju (*consors regis* u izvorima) potvrđuje se i adekvatnim ceremonijalom. Upravo u drugoj polovini 9. stoljeća javit će se i praksa svečane krunidbe vladarice uz mazanje posvećenim uljem kao i kralja, prvi put na krunidbi supruge Karla Čelavog Ermentrude 866. godine. Ovo je bila srednjovjekovna novost u odnosu na ritual spomenut u Starom zavjetu koji je uključivao samo kralja. Od kasnog 9. stoljeća i kraljica nosi kraljevske simbole vlasti i očekuje se njezina prisutnost uz

—
SL. 3 Detalj Čedadskog evanđeljara gdje je upisan knez Branimir i kneginja Maruša (Museo Archeologico Nazionale, Fondo Codici, Cod. 138, c.102V, Cividale del Friuli).
—

kralja u javnim ceremonijalnim dužnostima i skupovima pa čak i takvim kao što su crkveni koncili. Kraljica mijenja kao regent kralja u njegovoj odsutnosti, prisutna je i odobrava njegove odluke. Zanimljivo je da je izraz *consors regis*, koji se kasnije isključivo veže uz vladarice, izvorno bila titula koju su nosili suvladari muškarci, partneri u vlasti.

ULOGA KRALJICE NA DVORU

Kako je monarhija funkcionirala po obiteljskom modelu, a u domaćinstvu je žena igrala najznačajniju ulogu, tako je i kraljica bila zadužena za materijalno funkcioniranje vladarskog dvora, za *honestas palatii*. Brine o kraljevskom ruhu i nakitu i regalijama, nadzire dvor te brine da je sve spremno za kraljevske posjete i gozbe. Kraljica je imala i vlastite službenike i dostojanstvenike u tom smislu. Tako se u Muncimirovoj ispravi iz 895. god. spominje i nekoliko dvorskih dostojanstvenika u kraljičinoj službi – kneginjin župan (*zupano comitisse*) i kneginjin mačonoša (*macerario comitissae*). S razvojem administracije kraljičina uloga kao nositeljice neposredne odgovornosti kroz stoljeća u tom smislu donekle pada, ali još uvijek je ona kao zamjena kralja u nekim slučajevima najzastupljenija. U kontekstu hrvatske povijesti može se spomenuti kraljica Marija, supruga Bele IV. Toma Arhiđakon spominje njezin boravak 1261. god. u našim prostorima s ciljem potpore sinu Beli na hercegskom položaju, i njezin negativan stav prema Splitsanima koji je doveo do utamničenja više uglednih građana. Intervencija građana pred kraljem koji im je bio naklonjeniji nije odmah dala rezultata, jer kralj nije išao protiv kraljičine odluke.

KRALJICA KAO POSREDNICA I MIROTVORKA

Kraljica je kao osoba intimno najbližija kralju imala tradicionalno važnu ulogu kao posrednica između kralja i podanika. Nije se radilo samo o neformalnom utjecaju na kralja već o nečemu što se smatralo kraljičinom vrlo važnom, čak i službenom ulogom i zadaćom koja se od nje očekivala. U tome je kraljica imala i duhovne modele, u prvom redu Djevicu Mariju kao zagovornicu vjernika pred Kristom, te svjetovniji biblijski uzor kraljicu Esteru kao zagovornicu židovskog naroda pred perzijskim vladarom Kserksom. U tom smislu je kraljičino posredovanje i molba za milost u nečiju korist zapravo služila i da kralj može preispitati svoju odluku i promijeniti mišljenje, a da ne izgubi na vlastitom autoritetu i ne pokaže se slab. Radilo se zapravo o muško-ženskoj podjeli posla kralja i kraljice kao oca i majke kraljevstva – kralj je bio autoritativan lik koji dijeli pravdu i kažnjava krivce, a kraljica je u ulozi molitelja omogućavala

kralju da pokaže milost, a da ne izgubi pred podanicima na ugledu i strahopoštovanju. Njegova je riječ kao muškarca i kralja bila zadnja. Posebno je upečatljiv bio prizor trudne kraljice u takvoj ulozi, a povijest osobito pamti intervenciju engleske kraljice Filipe pred mužem Edvardom III. u korist građana Calaisa. U kontekstu hrvatskog ranosrednjovjekovlja možda na takvu ulogu upućuje i jedna od interpretacija teksta na nadgrobnoj ploči kraljice Jelene koja navodi da je ona donijela mir kraljevstvu. U tome se možda može vidjeti uloga kraljice kao posrednice i mirotvorke, a neki interpretiraju i da se radi o posredništvu između njezina muža Mihovila Krešimira i sina Stjepana Držislava. Naravno, postojala je i mogućnost da promatrači neprijateljski raspoloženi prema kralju ili kraljici tumače kraljicu kao manipulativnu i podmuklu u svojem utjecaju na kralja slabića u čemu su također mogli naći biblijski uzor u zloj Jezabeli.

Hrvatska kraljica Jelena se na svom epitafu navodi i kao majka siročadi i zaštitnicom udovica. O tome je posebno pisao Željko Rapanić koji termine *mater pupillorum* i *tutor viduarum* nije smatrao njezinom osobnom vrlinom niti općim mjestom retoričke pohvale već gotovo službenim nazivom koji svoje porijeklo vuče još od kasnoantičkog rimskog prava kodificiranog u Justinijanovu zakoniku (*Codex Iustinianus*), a koji bi preko dalmatinskih gradova dospio i u pravni sustav hrvatske države. Mirjana Matijević Sokol je upozorila da je u konačnici uporište tog naslova i samo Sveto pismo. Dužnost je kraljice da kao vladarica i majka zaštićuje ugrožene i bespomoćne kategorije stanovništva – udovice i siročad koji nemaju muške članove obitelji koji se za njih brinu. Kralj i kraljica su svojem narodu, a posebno ugroženim kategorijama stanovništva, roditelji i zaštitnici sa zadaćom da se za njih brinu i da ih štite. Takva uloga vladara spominje se i u zavjernici kralja Zvonimira papi Grguru VII. gdje obećaje da će štiti siromahe, udovice i siročad.

KRALJICA KAO PODUPIRATELJICA KRŠĆANSTVA – SVETA KRALJICA

U ranom srednjem vijeku posrednička uloga kraljica vidljiva je posebno u kristijanizaciji Europe u kojoj su igrale važnu ulogu. Poznat je primjer Klotilde u preobraćenju muža kralja Klovisa i na taj način i u kristijanizaciji Franaka. U slavenskom svijetu sličan je primjer Dubravke i Mieszka I. u Poljskoj. Kao inspiracija takvog djelovanja često se citirao stih iz poslanice svetog Pavla Korinćanima (1 Kor, 7,14): "Jer muž nevjernik posvećen je ženom." Razvila se idealna slika/uzor pobožne vladarice koja preobraćuje muža ili ga učvršćuje u vjeri. Mnoge vladarice su osnivale i potpomagale samosta-

ne u koje bi se nekad i same povukle kao udovice ili bi u njih smještale svoju djecu, a takva mjesta su mogla poslužiti i kao utočišta u vremenima političkih nemira i promjena dinastija. Na to upućuje i već spomenuti zaključak splitskog koncila iz 925. god. kojim se naređuje nepovredivost zadužbina ubijenog vladara.

Kraljice su također brinule i o relikvijama i svetištima. Uzor im je bila sveta Helena, majka cara Konstantina, koja je pronašla relikviju svetog Križa. Kraljice koje su živjele pobožno na glasu svetosti čineći dobra djela i pomažući Crkvu činile su još jednu dopunu i zapravo nadoknadu za muško vladanje koje je često bilo povezano s ratom i nasiljem općenito. Svakodnevnica vladara u ranom srednjovjekovlju nije često bila baš u skladu s proklamiranim kršćanskim idealima ljubavi prema Bogu i bližnjima. Od kraljice se pak očekivalo da bude uzor pobožnosti i kršćanskih vrлина svojim potčinjenima na dvoru i podanicima općenito. Naravno, radilo se o idealnoj slici u koju se nisu sve supruge vladara uklapale. Poznat je primjer Šarolt, supruge mađarskog kneza Geze krajem 10. stoljeća, majke svetog Stjepana, za koju se u kronikama navodi da je puno pila, jahala kao muškarac i čak imala reputaciju da je osobno ubila čovjeka.

Podizanje crkava i samostana imalo je vezu i s još jednom važnom ulogom – čuvarica obiteljske memorije, sjećanja, osobito liturgijskog sjećanja na pokojnike u obitelji. Na poseban način je to bila upravo zadaća žena u periodu od 8. do 11. stoljeća, a koje su o tome podučavale i djecu. U jedinom sačuvanom karolinškom tekstu čiji je autor svjetovna žena, Duoda od Septimanije u 9. stoljeću, uputama za sina Vilima, jedno cijelo poglavlje se bavi time kako Vilim treba moliti i za koga je dužan upućivati svoje molitve pri čemu je najvažnija bila neposredna obitelj i preci. Ovaj element liturgijske brige za obiteljske pokojnike prisutan je osobito u slučaju kraljice Jelene za koju se zna prema svjedočanstvu Tome Arhiđakona da je podigla crkve sv. Marije i Stjepana u Solinu u kojima su za sahranjene hrvatske vladare molili benediktinci. U njezinom vremenu su joj neposredni primjeri mogle biti sveta Matilda, žena prvog njemačkog kralja Henrika „Ptičara“ i majka prvog cara Otonske dinastije, Ota I., te njezina snaha carica Adela. Međutim, i ranije nailazimo na takve primjere, a možda bi i spominjanje žena u ranom srednjem vijeku u kontekstu zadužbina trebalo više gledati u ovom kontekstu njihove aktivne uloge u očuvanju obiteljske memorije, a ne samo kao pratiteljice muških članova obitelji. U tom smislu može se podsjetiti da se na natpisu na crkvi sv. Spasa na izvoru Cetine uz župana Gostiku izričito spominje i njegova majka Nemira koja je možda imala

u tome i primarnu ulogu. U kasnijim stoljećima, osobito u dalmatinskim gradovima, takvih je primjera i više. Važnost upravo ženskih fundacija u kojima se odvijala kontinuirana liturgijska memorija za pretke i dobročinitelje iskazuje se i u tome što je većina ženskih dalmatinskih benediktinskih samostana preživjela kraj srednjovjekovlja za razliku od muških čija je popularnost pokleknula pred novim atraktivnijim prosjačkim redovima.

ŽENE I PISMENOST U SREDNJEM VIJEKU

Na kraju može se spomenuti i još jedan manje poznati fenomen vezan za žene iz vladarskih krugova. Zbog svojih uloga kao odgojiteljica vladara, čuvarica obiteljske memorije te podupirateljica Crkve, često su bile i pismenije od svojih muževa. Iako o tome nemamo izravnih svjedočanstava iz kruga same hrvatske vladarske obitelji – u slučaju i Branimira i Maruše njihova je imena u Čedadski Evangelijar unio netko drugi, imamo od Čike i Vekeneg (Većenjege) iz obitelji Madijevaca za koje se zna da su bile u srodničkim vezama s Trpimirovićima, a koje su i njihovom potporom osnovale glasoviti benediktinski samostan sv. Marije u Zadru. U Oxfordu i Budimpešti čuvaju se primjerci za njih pisanih knjižica namijenjenih osobnoj pobožnosti, za koje je istraživač koji im je posvetio najviše vremena, Marijan Grgić, smatrao da se radi o primjercima prvih časoslova u Europi. To dokazuje da su mogle čitati latinski, jezik obrazovanih krugova srednjovjekovne Europe.

Revalorizacija uloge vladarica, pa i žena općenito, u srednjovjekovnoj povijesti hrvatskih prostora i njihovo izvlačenje iz stereotipa pasivnih domaćica i ambicioznih, a nekompetentnih zlica vođenih strašću, a koji se povlači još iz 19. stoljeća i dalje je zadatak suvremene hrvatske historiografije.

PREPORUČENA LITERATURA:

Delonga 1996

V. Delonga, *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika-Split, 1996.

Earenfight 2002

T. Earenfight, *Queenship in Medieval Europe*, Palgrave Macmillan, 2013.

Grgić 2002

M. Grgić, *Časoslov opatice Čike*, Hrvatski državni arhiv, Kršćanska sadašnjost, Matica hrvatska, 2002.

Karbić 2015

D. Karbić, Razvoj političkih ustanova, u Nikolić Jakus, Z. (ed.), *Nova zraka u europskom svjetlu. Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku (oko 550 – oko 1150)*, Matica hrvatska, 2015, 89–122.

Katić 1942

L. Katić, Žene u doba hrvatskih narodnih vladara, *Hrvatsko kolo. Naučno-književni i umjetnički zbornik* 23, 1942, 234–244.

Matijević Sokol 2017

M. Matijević Sokol, Od epitafa svećenika Ivana do epitafa kraljice Jelene, *Tusculum* 10/2, 2017, 77–92.

Matijević Sokol, Sokol 2010

M. Matijević Sokol, V. Sokol, Quedam Helena regina, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 43, 2010, 415–431.

Milošević (ed.) 2000

A. Milošević (ed.), *Hrvati i Karolinzi 1–2*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika-Split, 2000.

Nikolić 2003

Z. Nikolić, *Rođaci i bližnji. Dalmatinsko gradsko plemstvo u ranom srednjem vijeku*, Matica hrvatska, 2003.

Nikolić 2005

Z. Nikolić, Madijevci: primjer obitelji dalmatinske gradske elite u desetom i jedanaestom stoljeću, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 23, 2005, 1–24.

Nikolić Jakus 2005

Z. Nikolić Jakus, Privatni život, u Nikolić Jakus, Z. (ed.), *Nova zraka u europskom svjetlu. Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku (oko 550 – oko 1150)*, Matica hrvatska, 2015, 323–342.

Petrinec 2009

M. Petrinec, *Groblja od 8. do 11. stoljeća na području ranosrednjovjekovne hrvatske države*, Monumenta medii aevi Croatiae 3, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika-Split, 2009.

Radić 1896

F. Radić, Grobna raka iz starohrvatske biskupske bazilike Sv. Marije u Biskupiji kod Knina, i u njoj nađeni mrtvački ostaci, *Starohrvatska prosvjeta* 2, 1896, 71–86.

Rapanić 1980

Ž. Rapanić, *Mater (pater) pupillorum tuturque viduarum*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 3, 1980, 83–90.

Rapanić 2000

Ž. Rapanić, Ponovno o epitafu kraljice Jelene, *Opuscula archaeologica* 23–24, 2000, 309–315.

Šanjek 1990

F. Šanjek, Žena u hrvatskom srednjovjekovlju, *Bogoslovska smotra* 60/3–4, 1990, 176–191.

Toma Arhidakon

Toma Arhidakon, *Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika (Historia Salonitana)*, Katičić, R. (ed.) Književni krug, 2003.

TIJELO I ZDRAVLJE U SREDNJEM VIJEKU – SAŽETI OSVRT

Sabine Florence Fabijanec

Odsjek za povijesne znanosti

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti

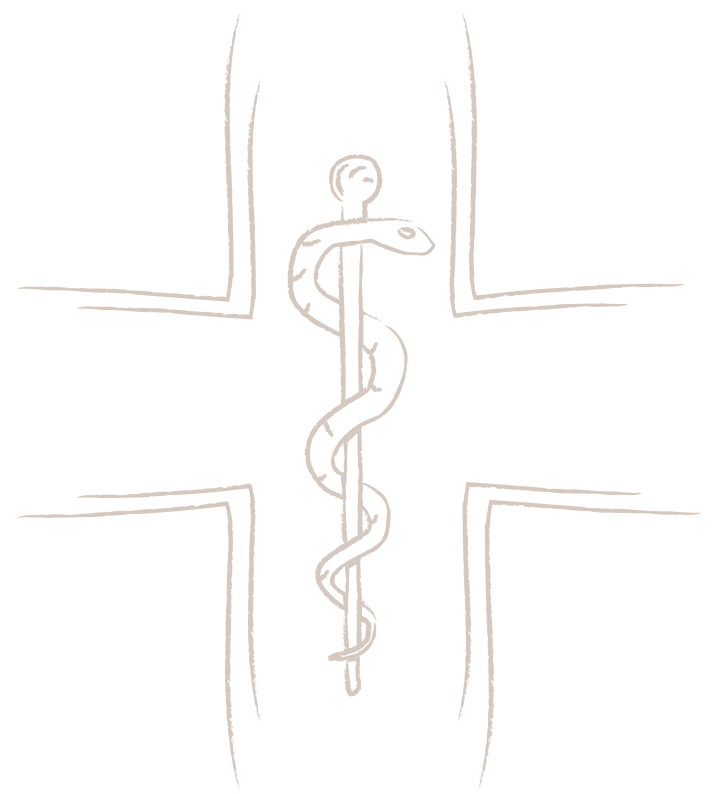
Popriličan je broj predrasuda prema srednjovjekovlju, kao razdoblju kršćanskog jednoulja, navodno mračnog i prljavog doba. Za svakog je medievalista (stručnjak za srednji vijek) ovakav stav, naravno, u znatnoj mjeri pogrešan. Ovdje ćemo se, u nekoliko crta, osvrnuti na jedan vid srednjovjekovne stvarnosti, to jest na poimanje tijela i zdravlja.

OSNOVNE POSTAVKE

Prilikom proučavanja nekog motiva iz srednjovjekovlja, najprije treba osvijestiti činjenicu da je riječ o vrlo širokom pojmu. Naime, srednji vijek pokriva više od deset stoljeća, dakle tisuću godina. To svakako podrazumijeva da se unutar istog razdoblja odvijaju različiti procesi, razvoji, evolucije i promjene. Ovdje se također iznose podaci i povijesna gledišta koji se tiču europskog prostora, a ne udaljene amerindijanske, azijske ili oceanijske regije, čije su kronologije drugačije postavljene (dok su s arapskim svijetom dođiri prisniji, što utječe i na razvoj Europe, kao što će se dalje spominjati).

Govoreći o Europi treba imati na umu i površinu kontinenta: riječ je o 10,180.000 km². Jasno je da se u tolikom prostoru pojavljuju različiti fenomeni, pravila i običaji. Ne treba ni posezati za dalekim zemljama: dovoljno je naglasiti da unutar srednjovjekovnog prostora današnje kontinentalne i primorske Hrvatske postoje razlike u higijenskim navikama.

Također je dobro osvijestiti neuravnoteženost u zastupljenosti različitih vrsta izvora. Ukratko, postoje brojne vrste izvora (rukopisi, inkunabule, propisi, fondovi privatnih zbirki, pjesnička štiva itd.) od 15. st. nadalje, dok je za rani srednji vijek (5.-9. st.) – u čiji okvir spada i Branimirovo vrijeme – povjesničaru teško naći druge izvore osim pojedinih državotvornih proglašenja ili crkvenih kopija jednih te istih biblijskih tekstova uz nekolicinu koncilskih izvještaja i isprava vjerskih redova.

Naposljetku je poželjno ukazati na postojanje subjektivnosti, tj. moguća je pristranost donositelja podatka kao i predodžba primatelja obavijesti. U tom se kontekstu od šume ne vidi drvo. Evo primjera o predodžbi primatelja informacija. Pojedini crkvenjaci su poznati po tome što se vrlo rijetko ili nikad ne kupaju, kao što su zabilježeni slučajevi biskupa Reginharda u Liègeu (1025.-1037.) i njegova nasljednika Nitharda (1039.-1042.) te biskupa Augsburga, Udalricha von Dilligena (923.-973.), koji se kupao jedino za vrijeme svetkovina. Štoviše, u svojoj *Reguli*, sv. Benedikt dopušta kupanje samo bolesnicima, a vrlo malo zdravim redovnicima, „pogotovo ako su mladi“. Svjedočanstva da su dotični bili prljavi ne treba poopćiti na sve ljude srednjovjekovlja. Prije bi se moglo iščitati da je njihovo hvalisanje o nepranju odraz činjenice da su zapravo bili rijetki koji su se tako ponašali.

Za primjer pristranosti donositelja obavijesti možemo se poslužiti ilustracijom na kojoj se vide redovnici koji održavaju svoje tijelo čistim i njegovanim u društvu prilježnica. **SL. 1** Nije sporna činjenica da postoje fratri i ostali zaređeni ljudi koji se izruguju zavjetu čistoće. Ovdje bi naglasak bio na vremenu i prostoru u kojemu je nastao ovaj vizualni dokument. Naime, riječ je o ilustraciji korištenoj u Češkoj za vrijeme reformističkog pokreta Husita tijekom 15. st. (1415.–1435.), koji je oštro kritizirao uobičajeno licemjerje Crkve i njezinih predstavnika. Stoga je, da ponovimo, potrebno razmotriti svaku vijest u kontekstu i prostoru u kojem nastaje. Ovaj je dokument ujedno zgodan kao vizualna podloga jedne vrste bačve koja se u srednjem vijeku koristila za kupke. A to nas ujedno uvodi u sljedeće razmatranje.

ODAKLE DOLAZE INFORMACIJE?

S razvojem znanstvenih struka i širenja polja istraživanja moguće je prikupiti informacije iz širokog spektra znanstvenih polja. Arheologija, antropologija i karpologija (znatnost o biljnom plodu) vrlo su bitne istraživačke grane za razdoblja u kojima su pisani izvori oskudni, pa povjesničar otvoren za interdisciplinarni pristup može samo profitirati kako bi dopunio područja koja su mu tekstualno manjkava. Za primjer mogu poslužiti arheološki nalazi iz Nina iz 8. i 9. st. gdje je na položaju Ždrijac istražena površina od pola hektara na kojemu se prostire ranosrednjovjekovno rodovsko groblje s ukupno 337 grobova. U kontekstu proučavanja prehrambenih običaja ovi su nalazi vrlo pogodni jer je otkriveno 146 zemljanih posuda, u kojima su ondašnji stanovnici, prema pretkršćanskim običajima, stavljali hranu ili piće za pokojnikovu popudbinu. Raščlamba ostataka hrane daje uvid u prehrambene navike promatranog stanovništva, a antropološke analize kostiju pokojnih omogućuju spektar spoznaja, ponajprije po pitanju njihova zdravstvenog stanja i pojedinih obrtničkih specijalizacija (npr. omekšavanje kože žvakanjem zubima).

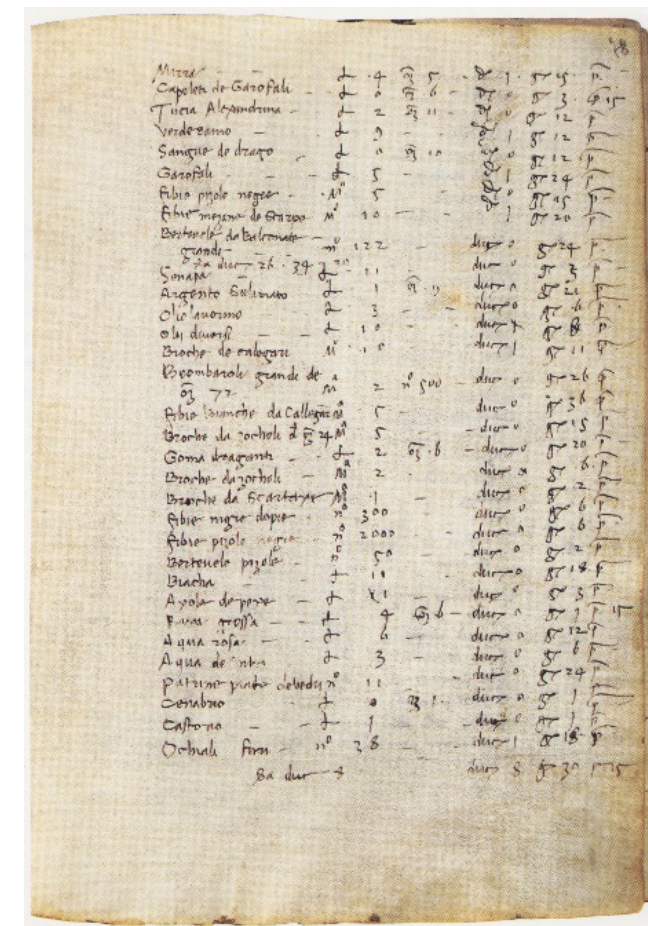
Književna i tiskana djela počinju se širiti korištenjem Gutenbergova tiskarskog stroja. U 15. st. umnožavaju se brojna medicinska izdanja kroz koja je moguće doznati nešto više o onodobnoj europskoj farmakopeji. Ovdje je primjer opisa pripreme terijaka sa zmijskim mesom, tj. pripravka protiv trovanja, formule koja kombinira nekoliko desetaka različitih sastojaka, panaceje, univerzalnog lijeka pripravljanog još u antici. **SL. 2**

SL. 1 Kupanje redovnika u kupalištu kod prostitutke; Bohuslav z Čechtice, *Iena Codex* (1490.-1510.), f°78, Knihovna narodního muzea v Praze, IV B 24.

2

3

Službene isprave, među koje spadaju i popisi dobara pokojnih osoba, tj. inventari popisani u prisutnosti javnog bilježnika, daju ponekad detalj o opremi s kojom raspolaže neki strukovni obrtnik. Ovdje imamo primjer inventara jednog ljekarnika iz 15. st. u čijem su popisu spomenute ljekovite trave poput tzv. „zmajevе krvi“, gorušice te sirupi, ružina vodica, tamjan, aloja, lanene sjemenke i ulje, salitra, petrolej, živa, kastoreum, sandalovo drvo i već spomenuti terijak.

SL. 3

Umjetnička djela zgodna su kao vizualna podloga i konkretno uprizorenje svakodnevnice. Radovanov portal u Trogiru iz 1240. god. odličan je primjer kamene plastike s prizorima sezonskih radova i nekih prikaza iz života Isusa. Ovdje je najprikladnija slika kada se mali Isus ide kupati jer su vidljivi kamena posuda za pranje i vrč vode kojim se puni Isusova kada. **SL. 4**

4

SL. 2 Priprema terijaka od zmijskog mesa; Johan Wonnecken, *Hortus sanitatis*, f°241, Strasbourg 1498.

SL. 3 Inventar ljekarnika Rikarda Božidarevića iz 1482. god. u Dubrovniku; Državni arhiv u Dubrovniku, *Diversa cancellaria* B. 82, f°78.

SL. 4 Detalj s Radovanova portala u Trogiru, 13. st.

Naposljetku, arhitektonski tragovi koji su vidljivi i danas, tj. stari kašteli, kamene ulice i srednjovjekovni gradovi, mogu svjedočiti o načinu uređenja prostora. Unutar takvih zdanja moguće je uočiti neki detalj vezan uz higijenska pitanja. To je slučaj s vanjskim zahodima smještenima na katu u dvorcu Frankopana u Ozlju iz 15. stoljeća. **SL. 5**

HOLISTIČKI PRISTUP TIJELU I ZDRAVLJU

Ljudsko je tijelo odraz svemira u malom

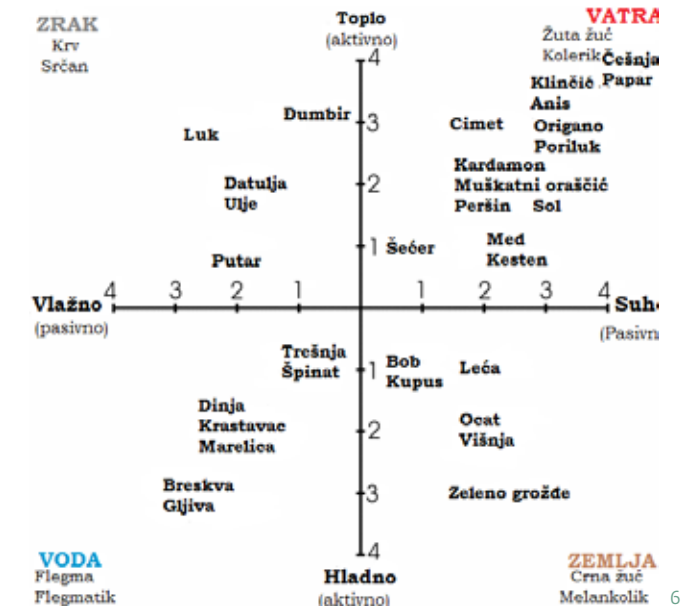
Srednjovjekovna medicinska znanost nasljeđuje antičku humoralnu teoriju o tjelesnim sokovima, prenošenu putem arapske medicine. Uvažavaju se četiri elementa (voda, vatra, zrak, zemlja), četiri kvalitete (suho, mokro, toplo, hladno) i četiri tjelesna soka (krv, sluz, žuta i crna žuč), koja imaju odgovarajuća svojstva. **SL. 6** Njena se primjena također oslanja na godišnja doba, starost i narav osobe koju se želi tretirati. Medicina također privija starogrčko poimanje povezanosti mikrosvemira i makrosvemira tako što je ljudsko tijelo odsjaj univerzuma u malom. Ispravna i usklađena pomiješanost sokova održava čovjeka zdravim.

Medicinski pristup bolesniku proširen je s tijela na duh i na čovjeka u svom sociološkom, obiteljskom i profesionalnom okruženju. Jedan od glavnih načina uspostave dijagnoze više nije mjerenje tlaka i provjera jezika kao u antici, nego se razvijala nova tehnika, tj. uroskopija (proučavanje urina). U ovu se svrhu koristi staklena posudica (matula) koja postaje korporacijska oznaka liječnika. **SL. 7** Međutim, takav postupak može ponekad ići do krajnjih suptilnosti koje zapravo nemaju veze s patološkom stvarnošću.

Izgovorena riječ i sazivi općenito igraju svoju ulogu prilikom procesa izlječenja. Postoje razne invocacije i traženja pomoći nebeskih bića poput postupka za par koji bi se htio riješiti neplodnosti: u petak, subotu ili nedjelju prije zore par pozdravlja Djevicu Mariju berući kupinovo cvijeće. Nakon toga se tri puta izgovara Očenaš i tri puta se križa pred kupinovim grmom. (Arnaldo de Vilanova, 1240.-1311., *Remedia contra maleficia*, f° 215).

Samostanski vrtovi i hortulus herbularius

U posljednjem desetljeću 8. st. Karlo Veliki preporučuje način upravljanja seoskih općina te naređuje popisivanje ljekovitih, aromatičnih i prehrambenih biljaka odredbom *Capitulare de villis vel curtis imperii*. U 10. poglavlju nabrojeno je više od 100 vrsta biljaka, sadnica, grmlja čija je sadnja određena u kraljevskim vrtovima, odnosno koje se uzgajaju u samostanima. Naime, u ranome srednjem vijeku samostanske

SL. 5 Vanjski zahod ugrađen u kuli dvorca Frankopana u Ozlju, dio iz 15. st.

SL. 6 Grafički prikaz teorije o humorima s primjerima namirnica i njihovim svojstvima.

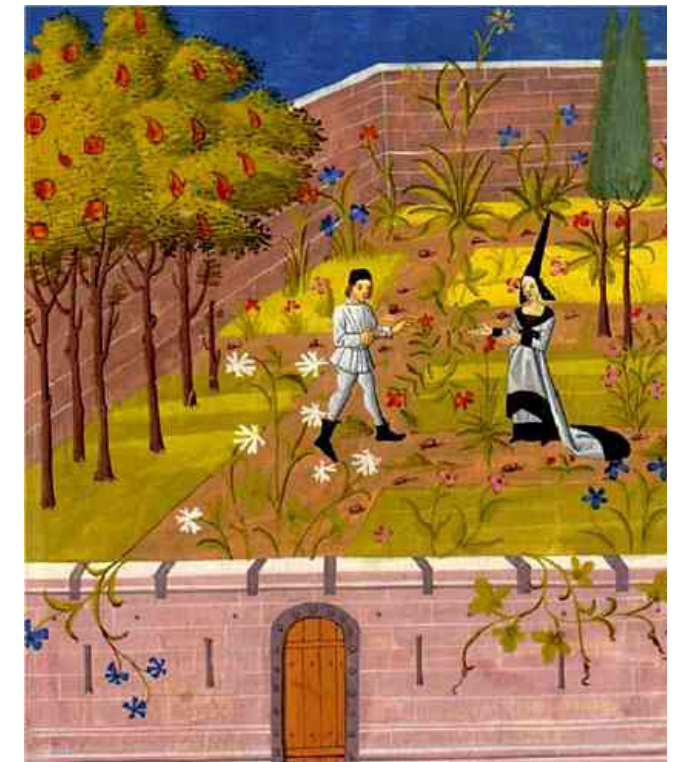

SL. 7

zajednice sjedišta su medicinske znanosti. Benediktinski redovnici održavaju svoje znanje o biljkama uređivanjem vrtova s medicinskim travama (*hortulus* ili *herbularius*) unutar zidina opatije. Fratar travar opisuje i označava sakupljačima *simpleci* (osnovne biljke) koje se mogu naći izvan vjerskog kompleksa, koristiti za liječenje i održavanje tijela, dok se unutar zidina samostana nalaze rasadnici s pohranjenim sjemenjem. Kneževska benediktinska opatija svetog Gala iz 9. st. imala je prvi *hortus* u Europi, a na hrvatskom području sličnu organizaciju ima klaustr (unutarnje dvorište) franjevačkog samostana iz 14. st. u Dubrovniku, koji je sagradio Mihoje Brajkov iz Bara. **SL. 8** Općenito se u ograđenim prostorima odvija proizvodnja ljekovitih biljaka za obitelj ili zajednicu radi prehrane, liječenja i odijevanja. **SL. 9**

SL. 8

SL. 9

SL. 7 Sveti Kuzma i sveti Damjan, svaki sa svojim atributom. Liječnik drži matulu, a ljekarnik posudu za travu; *Grandes Heures d'Anne de Bretagne*, 1503.-1508. god.

SL. 8 Unutrašnjost klaustra franjevačkog samostana u Dubrovniku.

SL. 9 Svjetovni vrtovi za uzgoj ljekovitih biljaka; *Le Rustican ou Livre des prouffitz champrestres et ruralx*, francuski prijevod iz 1373. god. djela *Ruralium commodorum opus* (oko 1305.) Pietra Crecensija (1230.-1310.), slika majstora Yvona du Foua iz Poitiersa (oko 1480.-1485.), BnF, Ms Fr 12 330, f° 207.

10

Djelatnici zdravlja i njihova naobrazba

Sve do druge polovine 15. st. osobe koje su bile zadužene za održavanje zdravlja sveopćeg pučanstva oslovljavale su se različitim nazivima - *herbator* (travar), *spezialus* (priređivač i prodavač mješovite robe), *aromatorius* (mirodijar), *barberius* (brijač), *cirurgus* (kirurg) i *apotecarius* (priređivač i prodavač ljekovitih mješavina – ljekarnik). **SL. 10** Za razliku od drugih obrta, u Dalmaciji je dopušten rad ljekarni čak i nedjeljom i na blagdane kako bi se ljudi mogli opskrbiti svijećama od voska, koje izrađuju ljekarnici, kao i ljekovitim preparatima. Tijekom 15. st. razdvaja se rad ljekarnika i liječnika (*medicus*) tako što ljekarnik više ne izrađuje vlastite preparate, pilule i sirupe koji se uzimaju oralno, nego samo po uputama i receptima koje propisuje liječnik. **SL. 11** Od 15. st. u Dubrovniku je, osim privatnih ljekarskih dućana, djelovala i prva komunalna ljekarna. I danas još postoji ljekarna u Zagrebu, u Kamenitoj ulici broj 9, gdje je djelovala prva gradska apoteka „K crnom orlu“, osnovana u 14. stoljeću.

Samostanska medicina ima veliki utjecaj od 6. do 11. st., kada pada pod udarom gregorijanske reforme, koja, među ostalim, zabranjuje fratrima liječenje svjetovne osobe. Medicinu redovnika zamijenilo je obrazovanje svjetovnih liječitelja. Prva medicinska škola nastaje u Salernu, na jugu

11

SL. 10 Skidanje polipa i katarakte; *Miscellaneous medical and herbal texts*, England, Bodleiana, knjižnica Sveučilišta u Oxfordu, MS Ashmol 1462, 12. st., f° 9^v-10.

SL. 11 Ljekarnik priprema pripravak prema uputama liječnika; *Hortus sanitatis. De herbis et plantis. De animalibus et reptilibus. De lapidibus et in terre venis nascentibus. De urinis et earum speciebus*, Strasbourg, Jean Prüss (1497.), Bibliothèque générale de philosophie et lettres, incunable XV. B 43, f° 333^v.

Italije, u 9. st. i slavna je sve do 12. stoljeća. Crpi se znanje iz antike, Bizanta i knjiga napisanih na arapskom jeziku. Ondje se školuju žene, poput Trutole. Trutola iz Salerna je liječnica iz 12. st. koja je napisla *Liber de sinthomatibus mulierum* (Knjiga o ženskim stanjima), prvi ginekološki i opstetrički udžbenik, nadahnut djelom arapskog liječnika Ibn-al Jazzar *Zad al-musafir* s kraja 11. stoljeća. Medicinska sveučilišta počinju se osnivati u 12. stoljeću. U zdravstvenoj literaturi koriste se razni recepti s travama i kompilacije herbarija, poput *Circa instans* Matthaeusa Plateariususa iz 12. st., čije se izdanje nalazi u priobalnoj Hrvatskoj. Uz Hipokrata, nositeljima medicinske znanosti smatraju se Grk iz antike, Galien iz Bergama (131.-201.) i biskup Izidor iz Sevilje (6. i 7. st.), koji sažima svo znanje svoga doba u djelu „O podrijetlu“ (*Etymologiae*). Od 20 knjiga tog djela jedna je posvećena medicini (a zbog svoje ambicije o sveobuhvatnom pristupu znanju Izidor je od 2002. god. sveti zaštitnik interneta).

Ratna razdoblja dovode do razvoja vojne kirurgije, koja uvelike unaprjeđuje medicinsku znanost: uvodi se anestezija, amputacija i proteze. Otvaranju tijela nije se dugo pribjevalo zbog velikog strahopoštovanja prema njemu, pa se prve obdukcije pojavljuju u prvoj četvrtini 13. st. u Bologni, potom u Montpellieru 1340. god., a od 1477. god. postaju redovite, nakon što ih papa Siksto IV. ozakonjuje. Biljke su se koristile za zahtjevne pothvate nakon što su se pomno gnječile u mužarima. **SL. 12** Mandragora se, na primjer, koristila za uspavlivanje prilikom kirurškog zahvata, šafran se smatrao purgativom, zmajeva krv je vrsta smole koju se koristilo kao lijek, a poznata je pod nazivom cinabarit, koji slikari koriste za crvenu boju. Prema andaluzijsko-arapskom kirurgu iz 10.-11. st., Albucasisu iz Kordobe, zmajeva krv se pomiješa s tamjanom da bi se tretiralo ozljede. S navedenim se sastojcima trguje posvuda. Zabilježen je, primjerice, izvoz iz Korčule u Veneciju u dva navrata - vrećice sredozemnog velikog kokotića (*staphisagria*) uz druge *herbas medicinales*. Preporučuje se za ublažavanje bolova nastalih uslijed rezova te protiv glavobolja. Općenito u hrvatskim priobalnim komunama vlasti imaju sustav kontrole sumnjivih i potencijalno kriminalnih djelatnosti, s obzirom na to da su liječnici i ranarnici obvezni dojaviti knezu o svim ranjenima i povrijeđenima. U Zadru je postojalo bolovanje za mornare, tako da, ukoliko bi mornara ulovila teška bolest tijekom plovidbe, kapetan mu je trebao dati dodatna financijska sredstva (2 solida) za bolju prehranu.

Na hodočašćima je jedan od glavnih problema prekomjerno zagrijavanje stopala. Za to se preporučuje ljekoviti namaz od svinjske masti u kojoj su se namakali svježi cvjetovi kantariona, koji su u idealnim uvjetima bili ubrani u podne na Sveto Ivanje.

12

SL. 12 Kameni mužar pronađen na Medvedgradu (14.-15. st.) i kameni mužar pronađen u vrtu kurije, Kaptol 8, (14. st.) u Zagrebu; MGZ-A-327 i MGZ-A-798.

Kod liječenja pacijenata poznat je i placebo efekt. Na pacijentima sa psihičkim poremećajem se, primjerice, izvodi tzv. izvadak „kamenja ludosti“. **SL. 13** Pacijenta se uvjerava da je bolest uzrokovana kamenjem koje je u glavi te kirurg predloži liječenje vađenjem tog kamenja putem trepanacije. U stvarnosti se malo zarezuje koža oko kose – tek toliko da ostavi neku ranu – pa se kamen umoči u krv bolesnika da bi ga mu se pokazalo kad se probudi, kao da je netom izvađen iz lubanje.

13

Uz mnoštvo različitih struka vezanih uz liječenje tijekom 13. st. počinje se razlikovati ozbiljne ljekarnike, koji žive u gradu, od putujućih nadriliječnika, koji prate cirkuske družine od sela do sela, hvaleći svoje proizvode po sajmovima. Varalice iz Italije učestalo se pojavljuju u 16. stoljeću.

Stomatologija je već imala razne recepture s travama, začini i raznim mineralima pomiješanim u različitim omjerima. Na zgodan su način rješavali problem zubnog mesa kod malodobne djece. Preporučuje se komorač pomiješan s medom, dok se za vađenje zuba koristi papar s grožđem ili s makom. Zubi pronađeni na arheološkim istraživanjima vrlo su pogodni za današnje antropološke analize jer odražavaju razinu stresa u ondašnjem društvu, starost pokojnika te vrste bolesti koje su vladale u nekom području kroz dano razdoblje.

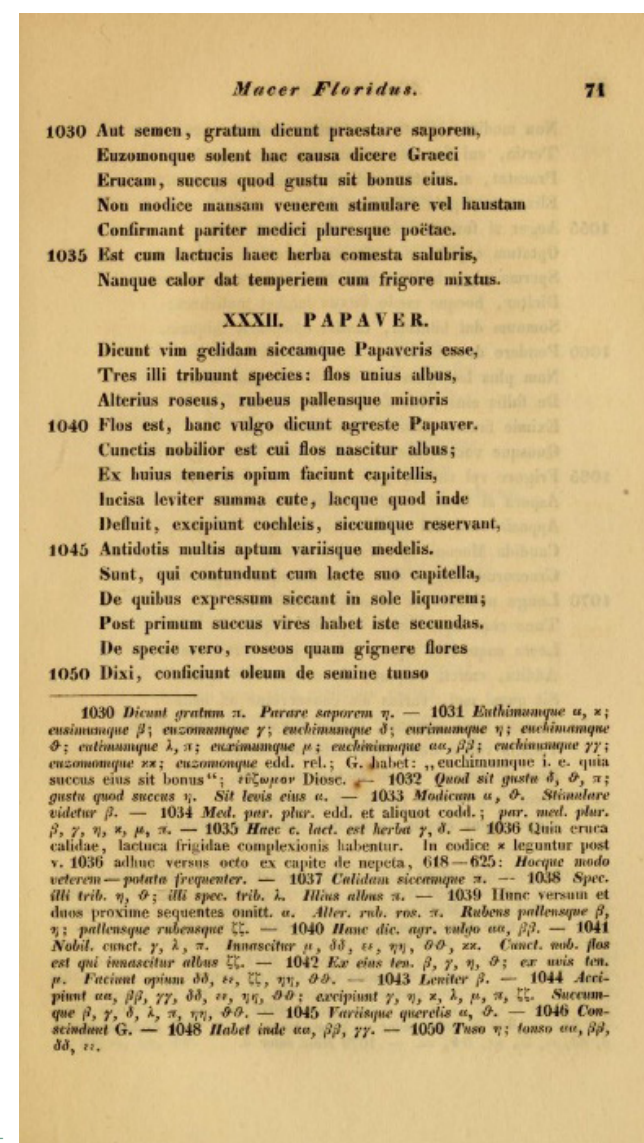
14

Hrana je lijek

U već spomenutom holističkom sustavu hrana služi za održavanje zdravlja i za liječenje. Referentno djelo o primjeni prehrambenih namirnica u svrhu održavanja ravnoteže u tijelu je *Tacuinum sanitatis*. Ova „zdravstvena tablica“ prevedena je iz djela *Taqwim alSihha*, koji je oko 1050. god. napisao irački nestorijanac Ibn Butlân. Riječ je o latinskom prijevodu arapskog djela *KitâbTaqwim as-sihha*, liječnika iz Bagdada Ibna Butlâna iz 11. st., poznatijeg pod imenom Albucassis. Iz njega su nastali brojni bogato iluminirani prijevodi. Kroz 300 jedinica u *Tacuinumu* nabraja biljke i životinje neophodne za prehranu čovjeka i navodi na koji način meteorološki fenomeni mogu utjecati na ponašanje ili na zdravlje, i dalje u skladu s teorijom o kvalitetama. Vino se, primjerice, naveliako daje bolesnicima u bolnicama, dok su općenito svojstva povrća, voća i biljaka raznovrsna. **SL. 14 i SL. 15** Dubrovački trgovac i diplomat Benedikt Kotrulj u svom djelu *O plovidbi* iz 1464. god. prepisuje savjete za morskou bolest. Kao prevenciju za *smučenost želudca* dok se plovi preporučeno je jesti voće poput dunje ili nara. Mučninu se uklanja tako što se pije uvarak od sjemena peršina ili od pelina i kiselih namirnica koje jačaju želudac. Hrana za sprječavanje povraćanja su jela od leće u octu, kiselo grožđe, metvica i timijan, razlomljeni kruh u mirisnom vinu ili u hladnoj vodi kojoj se dodaje majčina dušica. No iskusni mornari preporučuju ocat i češnjak.

— **SL. 13** Vađenje kamenja iz lubanje. Lijevak na glavi simbolizira šarlatana; Hieronymus Bosch *Vađenje kamenja ludosti*, Muzej Prado, Madrid, Španjolska (1500.–1520.).

— **SL. 14** Kupus se smatra jelom seljaka jer je teško probavljiv pa ne odgovara osjetljivom želucu plemića, kao i u slučaju poriluka. S obzirom na to da raste ispod zemlje, za plemiće je vrijedan prezira; *Tacuinum sanitatis*, Njemačka 15. st., BnF, Dpt Ms Latin 9333, f° 20.

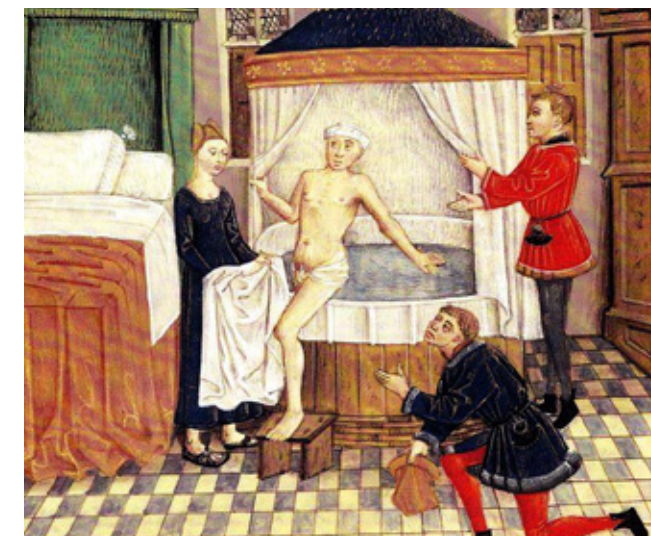

15

Osobna higijena i koncept ljepote

Suprotno od često uvriježenog mišljenja, ljudi su u srednjem vijeku bili poprilično čisti te postoje brojna likovna, medicinska i svjetovna svjedočanstva koja prikazuju vodu kao sastavni dio užitka življenja. **SL. 16** Već u 11. st. Aldebrandin iz Siene govori o dobrobiti hladne vode za jačanje zdravlja i stimuliranje unutrašnje topline, dok topla kupelj pomaže pri istjerivanju nečistoća koje se kriju pod kožom. Higijena se prakticira već od ranog djetinjstva, pogotovo u 13. st., kada medicinski traktati Bartolemeja Engleza, Vincenta iz Beauvaisa i drugih nalažu da se dijete mora kupati tri puta na dan u drvenoj kaci. Nakon kupanja bebe slijedi **SL. 17** trljanje uljem da bi se nahranila koža.

Domaćinstva imaju velike kace pune tople vode te se od 13. st. razlikuju tzv. suhe i vlažne kupelji. Da bi se stvorilo paru u zatvorenom prostoru, voda se grije i potom šalje izvana topli zrak u dotičnu prostoriju – suha kupelj, ili se stvori

16

17

— **SL. 15** Mak se koristio za bolji san; *De viribus herbarum*, Macer Floridus, 11. st., f° 71.

— **SL. 16** Kupanje pripadnika bogate elite; „Kupanje vlastelina ili bogatog građanina“, *Maximus Valerius, Dictionum factorumque memorabilium*, 15. st.

— **SL. 17** Kupanje bebe važan je dio dana. Sluškinja provjerava rukom temperaturu vode, koja treba biti srednje topline; freska slikara Giusta de Menabuoa, krstionica katedrale u Padovi, kraj 14. st.

paru unutra – vlažna kupelj. U jednostavnijoj varijanti kaca je smještena u sobi blizu vatre kako bi se voda zagrijala. Prema Galenovom receptu u vodu se stavljaju latice ruže ili drugih mirišljavih biljaka. U selima se ljudi skupčaju u kući ili vani pod napetom plahtom koja zadržava paru. Sukladno tome postoji pozamašni toaletni pribor - od sapuna, za čiju se izradu, na nama susjednoj zapadnoj jadranskoj obali, specijalizirao grad Ancona, do šampona i dezodorana. U jednom herbariju iz 13. st. savjetuje se korištenje listova oraha ili hrasta za rast kose, čupanje dlaka i pranje pazuha vinom kako bi se uklonili neugodni mirisi. Za pranje zuba preporučeno je smrviti sipinu kost ili koralj u puder. Hvarski pjesnik iz 16. st. Mikša Pelegrinović osmišljava lik „ciganke” Jeđupke. Obraćajući se različitim ženama, savjetuje ih kako koristiti biljke i cvjetove. Primjerice, preporučuje napitak od cvijeta dragoljuba da bi trajno privlačile svoga dragoga. Kosu mogu obojati pomoću trave zlatovlas (vjerojatno vrsta irisa), kako bi imala poželjni zlatni odsjaj, dok se lice zamata laticama bijele ruže da bi se zadržalo ljepotu. Za muškarce također postoje recepti koji se šire europskim srednjovjekovnim prostorom. Tako je protiv opadanje kose muškarcima preporučeno oprezno pranje, a da se pri tome glavu namaže ružinim i mirtinim uljem i ispere vodom koja ne smije biti prevruća. U urbanoj sredini postoje gradske brijačnice u Trogiru je brijačima dopušteno brijati i šišati u vrijeme blagdana, kao i u Korčuli. **SL. 18** Sredinom 13. st. (1256. god.) pojavljuje se *Régime du corps*, liječnički savjetnik za održavanje tijela Aldbrandina iz Siene, nastanjenog u Troyesu.

Kupanje se također može odvijati na otvorenom. **SL. 19** U Korčuli, primjerice, stanovništvo uzima vodu iz lokve Deškovića u Čari, pod uvjetom da se ne kupaju izravno u samoj lokvi, nego da se voda odgrabi. Druga je varijanta piknik, kojemu se s užitkom odaje grupica dominikanaca uz rijeku Jadro blizu Solina sredinom 16. stoljeća. Fratri slože daske nad vo-

— **SL. 18** Željezni sklopivi nož, odnosno britva pronađena u muškom grobu. Lokality Gorica kod Vinodola, 8. i prva pol. 9. st. (Cetinić 2011).

— **SL. 19** Kupanje hodočasnika u rijeci Jordan; Dominikanac Guillaume de Boldensele, *Liber de quibusdam ultramarinis partibus et praecipue de Terra sancta*, 14. st.

denim tokom i od njih naprave veliki stol kako bi mogli objedovati. „Došad se umiše na same rike kraj”, potom blagoslivljaju hranu i objeduju uz velike drvene čaše punjene vinom (*bokari*) te posude vode crpljene iz same rijeke.

Način uređenja glave i kose u estetske svrhe promijenio se kroz desetljeća. U samim počecima srednjovjekovlja, s dolaskom Huna, uvedena je moda izduživanja lubanje koja se, prije svega, prihvaća na germanskim područjima **SL. 20** – ponavljamo, to je vremenski i prostorno ograničena pojava, tako da bi bila besmislica tvrditi da su „u srednjem vijeku ljudi imali izdužene lubanje”. U ranom su srednjem vijeku, poglavito vladari, imali dužu kosu, dok bi neprijateljima i suparnicima čak brijali glavu ili barem skratili kosu. Fratri također brijaju glavu kao znak podložnosti Bogu i da bi izbrisali svoje grijeh. Za žene je između 6. i 11. st. bilo poželjno imati visoko čelo – što podsjeća pomalo na izdužene lubanje te vrlo dugu kosu. Kroz sredinu srednjeg vijeka, 13.-14. st., u modu dolaze pletenice, tj. dvije pletenice koje se spajaju na vrhu glave. Nose se šiljasti šeširi s velom, koji, ovisno o dužini, izražavaju društvenu pripadnost žene (što je duži – do poda - to je viši rang, a obična građanka ima kratki veo do pojasa).

Parijetalnu kost moguće je deformirati kranijalnim zavojem od najranije dobi do adolescencije. Takav običaj je zbog estetskih razloga bio rasprostranjen najprije u središnjoj Aziji u 1. st. da bi se proširio po središnjoj Europi u 5. st. migracijom Huna – nađeni su kosturi barem triju generacija u grobnicama Gota, Alamana, Avara i drugih plemena. **SL. 21**

— **SL. 20** Žena s pletenicama i velom na glavi; Jacobus Magnus (1360.?-1425.?), *Des Eschez amoureux et des eschez d'amours*, f^o198v.

— **SL. 21** Rekonstrukcija hunske žene u odrasloj dobi s umjetnom deformacijom lubanje (Tobias, Wiltchke-Schrotta, Binder 2010).

Javne kupelji

U kopnenim krajevima pretežito se razvijaju javne gradske parne kupelji u kojima se kupaju i opuštaju i muškarci i žene. Na hrvatskom prostoru toponimija omogućuje praćenje mjesta na kojima se vjerojatno odvijala balneološka razonoda. Naime, toponim toplice usko je povezan s područjima s toplim prirodnim vodama. U srednjem vijeku dotični toponim prisutan je u mjestima kupališta kao što su Topusko i Varaždinske Toplice. Jasno, kupališta su nasljeđe iz starijih antičkih razdoblja, kao što je slučaj s Varaždinskim Toplicama, koje vuku korijene od ilirskog plemena Jasa, a u rimsko vrijeme nazivaju se *Aquae lasae*. Krajem 12. st. koristi se oblik *Toplissa*, a kasnije varijante *Topliza* i *Thoplichia*, dok u 16. st. nastaje oblik *Thoplycza thermae*, koji potvrđuje balneološku ulogu mjesta. U prizemlju se drže velike crijepne peći koje griju dvije prostorije, jednu s velikim drvenim kacama i drugu, topliju, za paru, čiji je strop izrađen od probušene debele zidne konstrukcije kako bi se pospješio protok toplog zraka. Jedan od zanata kojim su se bavile mlade žene bilo je trljanje leđa, ruku i nogu mušterije s peruškama te pranje glave, a znojenje se potiče udaranjem granjem. Zdravstvenu provjeru dobrog održavanja zdravlja vrše kirurzi-brijači.

No javna kupališta doživjela su veliki procvat krajem 14. st. uz pojedine preinake. Na gornjim katovima opremljene su i spavaće sobe, koje neizravno postupno uzrokuju pojavu prostitucije. **SL. 22** Uvodi se nekoliko novih mjera, tako da

od početka 15. st. brojne kupelji nameću razdvajanje žena i muškaraca, kao i neke druge preinake, dok gradski pravilnici redovito opetuju da prostitutke ne smiju djelovati u parnim kupeljima. Povrh toga, krajem 15. st. voda prestaje biti sredstvo zabave i užitka i pretvara se u prijenosnika bolesti – u to vrijeme širi se sifilis – te kupalište postaje zloćudni prostor i opasnost za dušu i za tijelo. Ako se ljudi i kupaju, to je u puno užim kacama, privatno i samo radi osobne higijene.

Zvukoterapija

Za kraj se vraćamo holističkom pristupu tijelu uz glazbene štih. Prema vrlo čuvenoj i nadasve svestranoj redovnici svetoj Hildegardi iz Bingena (1098.-1179.): „Duša je u suštini glazba ... Zvukovi citre su duboki radi poticanja tjelesnog asketizma; zvukovi harfe su visoki radi poticanja uzdignuća uma“. Dalje: „Glazba koju se uhom čuje izravno utječe na ljudsku dušu koja ne može čuti bilo što bez da bude unutar nje zaražena. Jer sve što ulazi u čovjeka putem čula obavještava i mijenja njegovu dušu.“ - *Knjiga životnih zasluga; Knjiga proročkih radova*. Uz autorstvo knjiga o zdravlju, Hildegarda je bila i skladateljica.

—
SL. 22 Javne parne kupelji. Nakon što su objedovali za stolom namještenim nad ogromnim bačvama, parovi odlaze u spavaće sobe. Unatoč brojnim zabranama, prostitucija će biti jedan od glavnih razloga postupnog nestajanja parnih kupelji, Maximus Valerius, *Dictorum factorumque memorabilium*, 15. st.
—

OBJAVLJENI IZVORI:

Bonvesin de la Riva

Bonvesin de la Riva, *Les 50 Contenances de table*, Italie, XIIIe siècle, u Mari, P., Dauphiné, J. (eds.), *Manger et boire au Moyen Âge 2*, Les Belles lettres, 1984.

Hvarski statut

Hvarski statut, Rismondo, V. (ed.), Književni krug, 1991.

Hektorović

P. Hektorović, *Ribanje i ribarsko prigovaranje*, Uskoković, D. (ed.), Sysprint, 1998, 11–12.

Knjiga statuta, reformacija i zakona grada Šibenika

Knjiga statuta, reformacija i zakona grada Šibenika, Grubišić, S. (ed.), Muzej grada Šibenika, 1982.

Lastovski statut

Lastovski statut, Lučić, J., Cvitanić, A. (eds.), Književni krug, 1994.

Leut i trublja

Leut i trublja, Bogišić, R. (ed.), Školska knjiga, 1971.

Statut grada Dubrovnika sastavljen godine 1272.

Statut grada Dubrovnika sastavljen godine 1272., Šoljić, A., Šundrica, Z., Veselić, I. (eds.), Državni arhiv u Dubrovniku, 2002.

Statut grada i otoka Korčule iz 1214. godine

Statut grada i otoka Korčule iz 1214. godine, Cvitanić, A., Šeparović, Z. (eds.), Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1987.

Statut grada Rijeke iz 1530. godine

Statut grada Rijeke iz 1530. godine, Herkov, Z. (ed.), Nakladni zavod Hrvatske, 1948.

Statut grada Skradina

Statut grada Skradina, Birin, A. (ed.), Matica hrvatska Skradin, 2002.

Statut grada Splita

Statut grada Splita, Rismondo, V. (ed.), Književni krug, 1987.

Statut grada Trogira

Statut grada Trogira, Rismondo, V. (ed.), Književni krug, 1988.

Zadarski statut

Zadarski statut sa svim reformacijama odnosno novim uredbama donosanima do godine 1563, Kolanović, J., Križman, M. (eds.), Hrvatski državni arhiv, Matica hrvatska, 1997.

PREPORUČENA LITERATURA:

Andrić 2014

T. Andrić, *Život splitskog puka u srednjem vijeku: primjer obrtnika sredinom 15. stoljeća*, neobjavljeni doktorski rad, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 2014.

Bilimoff 2011

M. Bilimoff, *Les remèdes au Moyen Age*, Ouest-France, 2011.

Bologne 1986

J. C. Bologne, *Histoire de la pudeur*, Hachette Littératures, 1986.

Cetinić 2011

Ž. Cetinić, *Stranče - Vinodol, Starohrvatsko groblje na Gorici*, Pomorski i povijesni muzej Hrvatskog primorja, 2011.

Čimin 2016

R. Čimin, Osobitosti kasnosrednjovjekovnoga i novovjekovnoga groblja uz župnu crkvu sv. Martina u Virju, u Krznar, S., Sekelj Ivančan, T., Tkalićec, T., Belaj, J. (eds.), *Zbornik radova međunarodnog znanstvenog skupa Groblja i pogrebni običaji u srednjem i ranom novom vijeku na prostoru sjeverne Hrvatske*, Institut za arheologiju, 2016, 107–122.

Čoralić 1997

L. Čoralić, *Put, putnici, putovanja - Ceste i putovi u srednjovjekovnim zemljama*, AGM, 1997.

Edward 2000

J. Edward, *The Culture of the Street. The Calle de la Feria in Córdoba, 1470–1520*, u Cowan, A. (ed.), *Mediterranean Urban Culture 1400–1700*, University of Exeter Press, 2000, 69–82.

Fabijanec 2006

S. F. Fabijanec, *Od tržnice do luke. Trgovačka svakodnevnica kasnoga srednjega vijeka*, *Kolo* 16/4, 2006, 188–228.

Fabijanec 2011

S. F. Fabijanec, *Prilog poznavanju uloge vode u svakodnevnom životu srednjovjekovne Hrvatske*, u Novosel, F. (ed.), *Bibe aquam de cisterna tua et fluenta puteitui. (prov. 5:15) / Voda i njezina uloga kroz povijest*, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 2011, 17–47.

Grmek 1980

M. Grmek, *Le concept d'`infection dans l'`Antiquité et au Moyen Age, les anciennes mesures sociales contre les maladies contagieuses et la fondation de la première quarantaine à Dubrovnik (1377)*, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 384, 1980, 9–55.

Lallouette 2006

A. L. Lallouette, *Bains et soins du corps dans les textes médicaux (XIIe–XIVe siècles)*, u Albert, S. (ed.), *Laver, monder, blanchir: Discours et usages de la toilette dans l'Occident médiéval*, Presses de l'Université Paris Sorbonne, 2006, 33–49.

Leguay 1984

J. P. Leguay, *La rue au Moyen Age*, Ouest-France, 1984.

Le Goff, Truong 2003

J. Le Goff, N. Truong, *Une histoire du corps au Moyen Age*, Liana Lévi, 2003.

Ravančić 2004

G. Ravančić, Prilog proučavanju Crne smrti u dalmatinskom gradu (1348.–1353.) – raspon izvorne građe i stanje istraženosti na primjerima Dubrovnika, Splita i Zadra, *Povijesni prilozi* 26, 2004, 7–18.

Moulinier 1989

L. Moulinier, La botanique d'Hildegarde de Bingen, *Médiéval* 16–17, 1989, 113–129.

Riddle 1981

J. M. Riddle, Pseudo-Dioscorides, Ex Herbis Femininis and Early Medieval Medical Botany, *Journal of the History of Biology* 14/1, 1981, 43–81.

Šlaus, Vyroubal, Bedić 2010

M. Šlaus, V. Vyroubal, Ž. Bedić, Neke karakteristike kvalitete života i zdravlja socijalno povlaštenog muškarca pokopanog na starohrvatskom groblju na Ždrijacu u Ninu, *Archaeologia Adriatica* 4, 2010, 25–35.

Tkalčec 2016

T. Tkalčec, Odabir mjesta za pokop djece u novom vijeku na primjeru Crkvara kod Orahovice, *Zbornik Instituta za arheologiju* 4, 2016, 161–201.

Tobias, Wiltshcke-Schrotta, Binder 2010

B. Tobias, K. Wiltshcke-Schrotta, B. Binder, Das langobardenzeitliche Gräberfeld von Wien-Mariahilfer Gürtel. Mit einem Beitrag zur künstlichen Schädeldeformation im westlichen Karpatenbecken, *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 57, 2010, 279–337.

Vyroubal, Pleše, Novak 2016

V. Vyroubal, T. Pleše, M. Novak, Rezultati antropološke analize osteološkog materijala pronađenog u crkvi pavlinskog samostana Svih svetih u Strezi – prijedlog povijesno-arhivske kontekstualizacije i interpretacije, u Krznar, S., Sekelj Ivančan, T., Tkalčec, T., Belaj, J. (eds.), *Zbornik radova međunarodnog znanstvenog skupa Groblja i pogrebni običaji u srednjem i ranom novom vijeku na prostoru sjeverne Hrvatske*, Institut za arheologiju, 2016, 87–106.

Web stranica:

Illustration Rekonstruktion einer hunnischen Frau im Erwachsenenalter mit künstlicher Schädeldeformation; <http://www.zum.de/Faecher/G/BW/Landeskunde/rhein/kultur/museen/speyer/ausstell/hunnen/hunnin.htm>, (10. 5. 2019.).

<http://www.medieval.org/emfaq/composers/hildegard.html>

<https://mp3bears.info/hildegard-von-bingen-chants-de-lectase>.

PLETERNI UKRAS NEKAD I DANAS

Tara Pivac Krpanić

Zinke Kunc 1

Zagreb

Na drugom katu Arheološkog muzeja u Zagrebu, u sobi posvećenoj vremenu hrvatske srednjovjekovne države, nalazi se nekolicina kamenih fragmenata koji predstavljaju ostatke hrvatske predromaničke arhitekture. Ono što je na njima posebno upečatljivo jest kako su mnogi obilježeni osebnim ukrasnim motivom pletera, tj. pleternom ornamentikom. Prema definiciji iz likovne enciklopedije Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža, pleterni ukras se može definirati kao „reljefna dekoracija na kojoj osnovni element, jednotračni ili višetračni prutić, tvori najrazličitije geometrijske ornamente, često u kombinacijama sa životinjama ili biljnim ornamentom i drugim motivima“. Ljudski motiv se rijetko pojavljuje. Riječ je o motivu koji ima vrlo važno specifično značenje za hrvatsku povijest, ali koji također u sebi sadržava univerzalnost jer je riječ o ukrasnom motivu koji se koristi u arhitekturi i raznim drugim djelatnostima, kako danas, tako i od vremena najstarije ljudske povijesti. U engleskom jeziku taj motiv se naziva *interlace* u njemačkom *flechtbandornamentik*, a u talijanskom *intrecciatura*. Pleterni ukras može se pojavljivati u kamenu, drvetu, koži ili tkanini, može biti posebno naglašen bojom ili ne, može se pojavljivati u kombinaciji s drugim motivima ili stajati zasebno, te može imati simboličko značenje u različitim kulturama i predstavljati način izražavanja. U kulturama ranih civilizacija pleterni ukras, izuzev ukrasne vrijednosti, često sadrži i magijsko značenje.

Najraniji povijesni primjeri korištenja pleternog ukrasa mogu se pronaći na prostoru Mezopotamije (točnije današnji Irak, Sirija i Turska) tijekom trećeg tisućljeća prije Krista, kada se pojavljuju na sumerskim okruglim i valjastim pečatima. Ti najstariji prikazi jednostavnih dvopleta su se prije svega povezivali sa simbolikom rijeka i voda općenito, kao i vodenim božanstvima plodnosti i života. Sustav navodnjavanja koji je dovodio vodu iz velikih rijeka Eufrata i Tigrisa u brojna polja i tako omogućio stabilnu poljoprivredu je razlog zašto je prostor Mezopotamije bio je-

dan od prvih centara ljudske civilizacije te zašto je u prošlosti nazivan „Plodnim polumjesecom“. **SL. 1** Izuzev Mezopotamije, pleter se rano pojavljuje i u željeznodobnoj Europi tijekom prvog tisućljeća prije Krista, ponajprije kao ukras na obrubi- ma dijelova odjeće poput pojasnih kopči. Bliski primjeri pronađeni su u Sloveniji u 8. st. pr. Kr. u Vaču i Magalenskoj gori.

Izvan Europe pleterni ukrasi pojavljuju se i u umjetnosti kultura istočne Azije. U budizmu pleterni ukras se pojavljuje u obliku simbola koji predstavlja „beskrajni ili vječni čvor“ (*śrīvatsa*), a koji označava Samsaru ili vječiti ciklus rađanja i smrti. Varijacija ovakvog prepleta postoji i u kineskoj umjetnosti kao „kineski čvor“ (*zhōngguó jié*). Riječ je o ukrasnim rukotvorinama čije korištenje započinje u vrijeme Tang i Song dinastija (10.-13. st.). Na području Bliskog istoka pleter u srednjem vijeku uživa veliku popularnost. Posebno se ističe njegovo korištenje u Egiptu među koptskim kršćanima, te na prostoru Armenije i Gruzije, gdje je korišten kao dekor kamenih crkvi u razdoblju od 11. do 13. st.

SL. 1 Cilindrični pečat s prikazom vladara iz Mezopotamije, (Neumann 2016).

2

posebno kod tzv. „hačkar“ križeva. U islamskoj umjetnosti se pleterno ukrašavanje popularizira pod utjecajem Bizanta, kada dominiraju apstraktni ukrasni motivi (girihi i arabeska). Istovremeno, Bizant prima snažne utjecaje iz arapskog svijeta u razdoblju ikonoklazma koji se posebno očituju u razvoju njihove profane umjetnosti. **SL. 2**

U rimsko vrijeme pleter u obliku pletenice, kao ukrasni motiv koji dominira prije svega na mozaicima, postaje popularan od 3. st. nove ere. Rasprostranjen je na čitavom prostoru Carstva oko Mediteranskog bazena. Nalaze se primjeri u Britaniji, preko Afrike i Italije, do Sirije. **SL. 3** Njegova uloga u rimskoj umjetnosti će kasnije postati podlogom za popularnost pletera u umjetnosti raznih naroda u ranom srednjem vijeku. Tijekom Velike seobe naroda germanski i slavenski narodi naseljavaju nova područja u Europi, što uzrokuje nastanak tzv. „barbarske umjetnosti“. Ova umjetnost se ponajprije prepoznaje u načinu ukrašavanja predmeta od metala koji su ukrasni ili funkcionalni dio nožnje poput fibula, kopča, predica ili jezičaca. Nositelji ove umjetnosti su germanska plemena (Franci, Alemani, Burgun-

3

SL. 2 Arapska arabeska, palača Alhambra, Španjolska. (<https://spiritualsnippets.files.wordpress.com/2014/05/inside-alhambra.jpg>; snimio S. Miller).

SL. 3 Rimski mozaik sa prikazom Meduze i godišnjih doba, Palencia, Španjolska (<https://followinghadrian.com/2014/10/15/roman-mosaics-from-the-national-archaeological-museum-of-spain-madrid/>; snimila C. Raddato).

di, Gepidi, Goti), a ponajprije Langobardi koji prolaze kroz Panoniju i 568. god. stižu u Italiju. U svojoj novoj domovini, pod utjecajem rimske kulture i njihova korištenja pletenica, nastao je jedan novi stil umjetnosti kojeg karakteriziraju prikazi shematiziranih životinja u kompleksnim prepletima. S vremenom se takvi kompleksni motivi pletera više ne pojavljuju samo na sitnim predmetima, već i na kamenim predmetima sakralnih građevina. Zbog blizine i kulturno-političke važnosti koju je sjeveroistočni dio Italije odigrao za povijest Dalmacije i njezinog zaleđa, mnogi su hrvatski arheolozi i povjesničari smatrali kako upravo u umjetnosti Langobarda treba tražiti prapočetke pletera kao omiljenog ukrasnog motiva hrvatske predromanike.

Posebna vrsta pleternog ukrašavanja pod utjecajem rimskih pletenica i barbarskih životinjskih prepleta, razvija se na Britanskom otočju u ranom srednjem vijeku. U Irskoj i Britaniji se od 8. do 12. st. razvija umjetnički pravac nazvan „inzularna ili otočka umjetnost“ koju se ponekad naziva i „keltska umjetnost“. Taj pravac nastaje kao spoj kulturne ostavštine rimske umjetnosti, rada kršćanskih misionara u samostanima te umjetničkih impulsa iz „barbarske umjetnosti“. Keltska se varijacija pleternih ukrasa naziva *icovellavn* i karakterizira je više traka koje se međusobno isprepliću, kao i ostavljanje prostora između traka. Pleterni ukrasi se u otočkoj umjetnosti pojavljuju u skulpturi, ali su popularni i na oslikanim rukopisima poput Book of Kells ili Lindisfarnskih evanđelja. Kao što se na Britanskom otočju razvija inzularna umjetnost tako se od 8. do 11. st. na području Skandinavije razvija vikinška umjetnost. Temeljna karakteristika su joj prikazi životinjskih likova, više ili manje shematiziranih u različite geometrijske oblike, koji se postupno pretvaraju u sve kompleksnije preplete. Ova se umjetnost očituje u obradi kamena, drva i metala. Od stilova ove umjetnosti posebno su zanimljivi Jellinški stil u 10. st. i Urneški stil u drugoj polovini 11. stoljeća. **SL. 4**

Nakon sloma Zapadnog Rimskog Carstva i stvaranja prvih germanskih i slavenskih srednjovjekovnih država u Europi, u tom novom političkom svijetu se stvara i novi smjer umjetnosti, a to je predromanika koja traje od druge polovine 8. do kraja 10. stoljeća. Pleterni ukras postaje temeljni detalj koji raskošno pokriva najistaknutije dijelove kamenog namještaja u crkvama. Oltarne pregrade, ciboriji, oltari i amboni, krstionice i kamenice te konstruktivni dijelovi građevina, prozorske tranzene, konzole i kapiteli, nadvratnici i dovratnici pa i sarkofazi ukrašavani su pleterom. Predromanički pleterni ukras ne koristi ljudski lik. U geometrijskoj beskonačnosti prepleta kao dodatni motivi se pojavljuju biljni elementi: lozice, palmete i rozete. Suvremena istraživanja su pokazala kako su površine ispunjene

4

SL. 4 Inzularna umjetnost, Book of Kells (*Frühzeit des Mittelalters*, Hubert, Porcher, Volbach 1986).

pleterom bile obojene tamnocrvenom, modrozelenom, žutom i sivom bojom. Ukras je bio korišten na području od Španjolske, preko Francuske i Njemačke do Hrvatske (prostori koji pripadaju Karolinškom Carstvu), a najjača središta bila su u Italiji i Hrvatskoj. **SL. 5**

Hrvati nakon doseljavanja u svoju novu domovinu na istočnoj obali Jadrana primaju kršćanstvo od franačkih i bizantskih misionara, čime ulaze u novi kulturni krug. Uz novu vjeru počinju prihvaćati i mnoge umjetnike, obrtnike i zanatlije koji dolaze s istih prostora kao i misionari: Franačke, Italije ili romaniziranih dalmatinskih gradova. Ti zanatlije dolaze u potrazi za poslom kao školovani profesionalci, a sa sobom donose umjetnički stil predromaniku. Radom i djelovanjem tih stranih umjetnika i kasnijih lokalnih majstora na prostoru rane hrvatske države će se s vremenom stvoriti specifičan lokalni izričaj utemeljen na starokršćanskom naslijeđu i povezanosti s karolinškim svijetom. Pleterni ukras postaje temeljna karakteristika hrvatske predromanike te kao ukrasni element i motiv dominira u starohrvatskim crkvama koje su imale veliku društvenu važnost za zajednicu. Kako se uži centar rane hrvatske države nalazio u dalmatinskom zaleđu koji obiluje kamenom, taj je materijal obilno

5

— **SL. 5** Europska predromanika, ciborij Calista, Cividale, Italija (Chinellato 2012 u *Art history - the future is now*, Cepetić, Dujmović (ed.)).

— **SL. 6** Hrvatska predromanika - majstor koljanskog pluteja (<http://www.heritage-route.eu/locations/biskupija-crkvina/fig31.jpg>; snimio Z. Alajbeg).

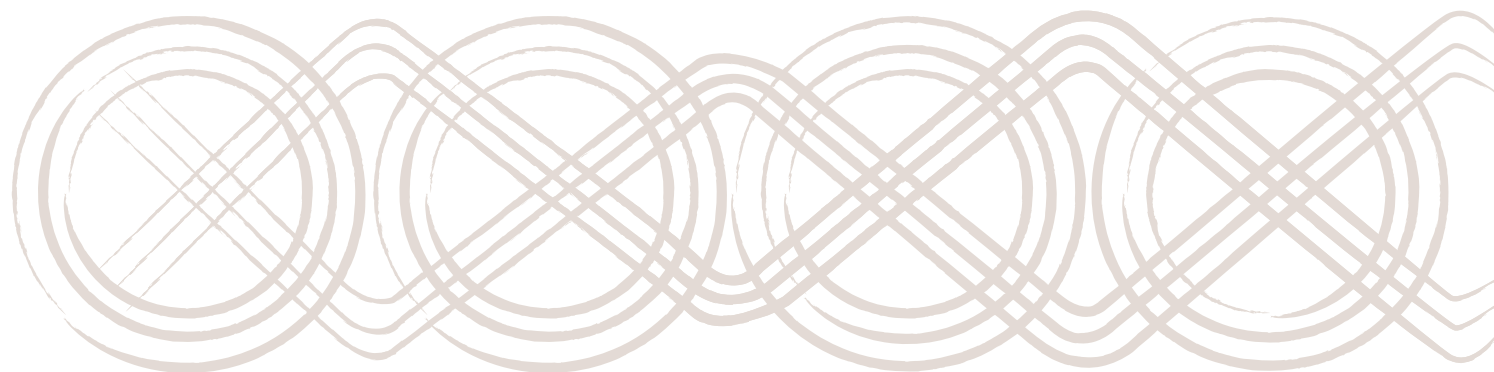
6

korišten za izgradnju i opremanje sakralnih prostora i stoga je temeljni materijal u kojem se sačuvao pleterni ukras do današnjih dana. Jačanjem političke snage hrvatskih knezova i ostale vladarske elite jadranskog zaleđa stvoreni su uvjeti za narudžbu i izradu kamenog namještaja na prostoru rane hrvatske države, koji će sadržavati karakteristični pečat predromaničke umjetnosti. Takav namještaj služio je opremanju vladarskih dvorova ili lokalnih crkvi. Proučavanjem spomenika hrvatske predromanike moguće je, prema karakteristikama ukrasa, prepoznati rad nekolicine klesarskih radionica iz dalmatinskih gradova i zaleđa, koje su svojom vještinom i inovativnošću obilježile najraniji horizont hrvatske kulturne baštine.

Riječ je o radovima tzv. *Trpimirove radionice* koja potječe iz vremena istoimenog hrvatskog kneza iz sredine 9. stoljeća. Primjere njezine proizvodnje nalazimo u Rižinicama kod Solina, Vrpolju, Lopuškoj glavici u Biskupiji, Plavnu kod Knina, Kašiću i Novigradu kod Zadra, Žažviću kod Šibenika i Biogradu na Moru. Istovremena je i jedna mala radionica pod imenom *Majstor koljanskog pluteja*. Ta radionica predstavlja rijetko poznatog pojedinačnog umjetnika iz doba ranog

7

srednjeg vijeka. Nalazi ove radionice su pronađeni u Crkvi u Biskupiji, Gornjim Koljanima kod Vrlike te Galovcu kod Zadra. **SL. 6** *Trogirska radionica* je jedna od ranih radionica iz romaniziranih dalmatinskih gradova koja proizvodi predmete prema narudžbi dostojanstvenika iz Hrvatske. Lokaliteti na kojima su pronađeni njezini proizvodi se većinom protežu uzduž srednjovjekovne prometnice koja je povezivala Trogir i Knin. To su: Trogir, Malo polje, Stombrate, Kljaci kod Drniša, Pađene kod Knina te Brnaze kod Sinja. **SL. 7**

Uz razdoblje kneza Branimira vezuju se čak dvije klesarske radionice iz druge polovine 9. stoljeća. Prva je tzv. *dvorska radionica* čiji stil je više rustičan, a nalazimo ga na lokalitetima poput Šopota kraj Benkovca, Crkvine u Biskupiji, u Bribiru, Solinu, Ždrapnju kod Šibenika te Kninu. Druga radionica

— **SL. 7** Hrvatska predromanika - trogirski radionica (Jakšić 1999).

8

Branimirova vremena je tzv. *benediktinska radionica* čiji rad pokazuje puno kvalitetniju izradu. Djelo ove radionice je spomenik koji se čuva u Arheološkom muzeju u Zagrebu, arhitrav oltarne pregrade iz Gornjeg Muća s natpisom kneza Branimira. **sl. 8** Uz navedene radionice važni centri umjetničke proizvodnje su gradovi Zadar i Split.

S početkom 11. stoljeća u Hrvatskoj i na širem prostoru Europe dominantni umjetnički stil prelazi iz predromanike u romaniku. Riječ je o stilskom razdoblju koje nastaje pod utjecajem crkvenih reformi i razvoja samostana, posebice benediktinskog pokreta. U Europi će potrajati otprilike do 13. st. i pojave gotike. Ovo razdoblje karakterizira velika građevinska aktivnost jer se grade ili obnavljaju zidine i utvrde gradova te podižu zgrade javne namjene. U sakralnom graditeljstvu započinje gradnja većih trobrodskih bazilika s drvenim krovnim konstrukcijama. Novitet u kiparstvu ovog vremena jest uvođenje ljudskog lika u reljefne prikaze. Ovakvi se prikazi pojavljuju na vanjskim zidovima i portalima crkava. Prekrasni primjeri hrvatske romaničke umjetnosti radovi su majstora Andrije Buvine na drvenim vratnicama splitske katedrale iz 1214. god. te Radovanov portal na trogirskoj katedrali iz 1240. godine. U 11. st., na vrhuncu moći hrvatskih kraljeva, djeluju dvije klesarske radionice koje nastavljaju proizvodnju s karakterističnim elementima starohrvatske umjetnosti, poput pletera. To su *Splitsko-zadarska klesarska radionica* i *Zadarsko-kninska klesarska radionica*. Rad ovih radionica spada u grupu zrele pleterne skulpture. Pleterni ukrasi nisu više rezervirani samo za vitice i preplete, već se pojavljuju i na ljudskim likovima. Među najpoznatijim primjerima ovih klesarskih radionica su svakako ukrasi iz crkve sv. Nediljice u Zadru te pluteji iz splitske krsionice. **sl. 9** Iako su ostaci pleterne ornamentike brojniji u jadranskom pojasu i njegovom za-

9

sl. 8. Hrvatska predromanika, Branimirova benediktinska radionica (Arheološki muzej u Zagrebu; snimio I. Krajcar).

sl. 9. Hrvatska romanika, splitsko-zadarska klesarska radionica, prikaz vladara, splitska krsionica (Klesarstvo u službi evangelizacije, Jakšić 2015).

10

leđu, susreću se i u ostalim krajevima Hrvatske: u Lici, Hrvatskom zagorju, Posavini i u Srijemu. Kamene spomenici, ulomci oltarnih pregrada i kamenog crkvenog namještaja s pleternim ukrasom su u posljednjih 100 godina pronađeni slučajno ili tijekom arheoloških istraživanja na nalazištima Sisak, Lobar, Rudina, Beli Manastir i Ilok. **sl. 10**

Sa završetkom srednjeg vijeka i romaničke umjetnosti, pleterni ukras zamire iz uporabe u Hrvatskoj i u Europi. Interes za njega se ponovo javlja u 19. stoljeću. Druga polovina 19. st. je turbulentna za Hrvatsku. Njezin teritorij je podijeljen unutar Austro-Ugarske Monarhije na ugarski i austrijski dio, pri čemu u Dalmaciji na snazi dobiva autonomnaška politička struja. U takvim socio-političkim uvjetima, pioniri hrvatske arheologije poput Šime Ljubića, don Frane Bulića i fra Luje Maruna istražuju dalmatinsku obalu i zagoru. Njihova istraživanja rezultiraju pronalaskom predmeta iz vremena prve hrvatske povijesne državnosti, što izaziva oduševljenje javnosti i intelektualaca. Zbog takvog konteksta nalaza simbolična vrijednost pronađenih predmeta raste sve više i više. **sl. 11**

Godine 1925. se na prostoru Hrvatske slavila tisućita godišnjica osnutka hrvatskog kraljevstva. U povodu tog događaja izdavale su se brojne knjige, katalozi, monografije i osvrti o hrvatskoj povijesti, kulturi i baštini, posebno iz vremena hrvatskih narodnih vladara. Pri tome se obilato koriste motivi s pronađenih arheoloških spomenika iz tog razdoblja. Pleter, kao jako upečatljiv i jednostavan motiv, zahvalan za dizajniranje, ulazi u daljnju upotrebu kao simbol hrvatske državnosti i počinje se koristiti naziv „hrvatski pleter“. **sl. 12** Nakon uspostavljanja hrvatske nezavisnosti pleter je ušao u masovnu javnu i popularnu upotrebu u svim sferama javnog života, od službenih nacionalnih

11

12

sl. 10. Pleterni ornament, Sisak (Arheološki muzej u Zagrebu; snimio I. Krajcar).

sl. 11. Istraživanje hrvatske arheološke baštine u 19. st., don Lujo Marun (*Vizionarova misija*, Zekan 2008).

sl. 12. Knjiga Ferda Šišića, izdanje 1925. god. (Jareb 2010).

RED HRVATSKOG PLETERA

13

simbola do popularnog ukrasa u raznim zanatima; izrada nakita, građevina, klesarstvo, moda, tetoviranje i umjetnost. **SL. 13, SL. 14**

Danas se pleter u Hrvatskoj nalazi na simbolima i službenim grbovima najviših državnih i kulturnih institucija, ali je popularan i za imenovanje raznih javnih i privatnih udruženja, djelatnosti i poduzeća. Sve to pokazatelj je ukorijenjenosti pletera u kulturu, tako da se sama njegova pojava ili spomen često smatraju dovoljnim simbolom kojim se prenosi podsvjesna poruka gledatelju; „Tradicija, povijest, baština, hrvatska kultura“. Svaki simbol služi za prenošenje poruke, ali je i podložan individualnoj interpretaciji. Tako se i pleter danas može tumačiti na mnogo načina i predstavljati raznolike djelatnosti iz svih sfera života. On je svečan i svakodnevan, precizan i općenit. Predstavlja našu daleku i blisku prošlost, ali i sadašnjost. Njegova širina je njegovo bogatstvo čiji puni sadržaj svaka generacija iznova otkriva.

14

SL. 13 Pleter danas, odlikovanje Red Hrvatskog pletera (<http://predsjednica.hr/odlikovanja/8/8#5>).

SL. 14 Pleter danas, Crkva hrvatskih mučenika u Udbini, križ pored crkve (snimila T. Pivac Krpanić).

PREPORUČENA LITERATURA:

Babić 2010

I. Babić, O reljefu s prikazom kralja iz Splitske radionice, *Archaeologia Adriatica* 4, 2010, 203–215.

Bain 1973

G. Bain, *Celtic Art: The Methods of Construction*, Dover Publications, 1973.

Brink, Price 2008

S. Brink, N. Price, *The Viking World*, Routledge Worlds, 2008.

Horvat 1954

A. Horvat, O Sisku u starohrvatsko doba na temelju pisanih izvora i arheoloških nalaza, *Starohrvatska prosvjeta* 3, 1954, 93–104.

Horvat 1962

A. Horvat, Rudine u požeškoj kotlini - ključni problem romanike u Slavoniji, *Peristil* 5, 1962, 11–27.

Jakšić 1997

N. Jakšić, Croatian Art in the Second Half of the Ninth Century, *Hor-tus Artium Medievalium* 3/3, 1997, 41–54.

Jakšić 1999

N. Jakšić, Reljefi Trogirске klesarske radionice iz crkve Sv. Marte u Bijaćima, *Starohrvatska prosvjeta* 26, 1999, 265–286.

Jarak 2013

M. Jarak, *Crkvena arhitektura 7. i 8. stoljeća – uvod u studij predromanike*, Književni krug, 2013.

Jareb 2010

M. Jareb, *Hrvatski nacionalni simboli*, Alfa d.d., Hrvatski institut za povijest, 2010.

Josipović 2012

I. Josipović, Dva ranosrednjovjekovna ciborija iz Lepura kod Benkovca, u Šeparović, T. (ed.), *Zbornik radova sa Znanstvenog skupa "Dani Sjepana Gunjače 2"*, Hrvatska srednjovjekovna povijesno-arheološka baština, Međunarodne teme, Split, 18.–21. listopada 2011, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika-Split, 2012, 49–62.

Jurčević 2016

A. Jurčević, *Arhitektura i skulptura s lokaliteta Crkvina u Biskupiji kod Knina*, neobjavljeni doktorski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2016.

Jurčević 2009

A. Jurčević, Usporedba skulpture i arhitekture s lokaliteta Crkvina u Gornjim Koljanima i Crkvina u Biskupiji kod Knina, *Starohrvatska prosvjeta* 36, 2009, 55–84.

Jurković 1985

M. Jurković, Prilog određivanju južnodalmatinske grupe predromaničke skulpture, *Starohrvatska prosvjeta* 15, 1985, 183–199.

Karaman 1942

Lj. Karaman, O spomenicima VII i VIII stoljeća u Dalmaciji i o pokrštenju Hrvata, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 22–23, 1942, 73–113.

Karaman 1952

Lj. Karaman, Osvrti na neka pitanja iz arheologije i povijesti umjetnosti, *Starohrvatska prosvjeta* 2, 1952, 81–104.

Neumann 2016

G. Neumann, *Altorientalische Siegel und Keilschrift Dokumente im Archäologischen Museum der Westfälischen Wilhelms-Universität Münster, Die Stiftung der Sammlung Tono Eitel, Altertumskunde des Vorderen Orients* 20, Veröffentlichungen des Archäologischen Museum der Westfälischen Wilhelms-Universität Münster 6, Ugarit-Verlag, 2016.

Prijatelj 1954

K. Prijatelj, Skulpture s ljudskim likom iz starohrvatskog doba, *Starohrvatska prosvjeta* 3, 1954, 65–91.

Rapanić 1986

Ž. Rapanić, Istočna obala Jadrana u ranom srednjem vijeku (Povijesna i povijesnoumjetnička razmatranja), *Starohrvatska prosvjeta* 15, 1986, 7–30.

Romilly 1904

J. A. Romilly, *Celtic Art in Pagan and Christian Times*, Methuen & Co., 1904.

Skoblar 2005

M. Skoblar, Ranosrednjovjekovni ciborij iz Novalje, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 29, 2005, 7–16.

Šeper 1955

M. Šeper, Prilog datiranju starohrvatskih spomenika pleterne dekoracije, *Arheološki vestnik* 6/1, 1955, 50–58.

Trako Poljak 2016

T. Trako Poljak, *Hrvatski simbolički identitet: značenje nacionalnih simbola iz perspektive hrvatskih građana*, TIM press, 2016.

Tomasović 2017

M. Tomasović, Gotička umjetnost u Primorju, Gorskoj župi i Radobilju u vremenu hercega Stjepana Vukčića Kosače - Između stvarnosti i predaje, *Hercegovina* 3, 2017, 273–329.

Zacsek 1995

I. Zacsek, *Celtic Design: a Sourcebook of Patterns and Motifs*, Crescent Books, 1995.

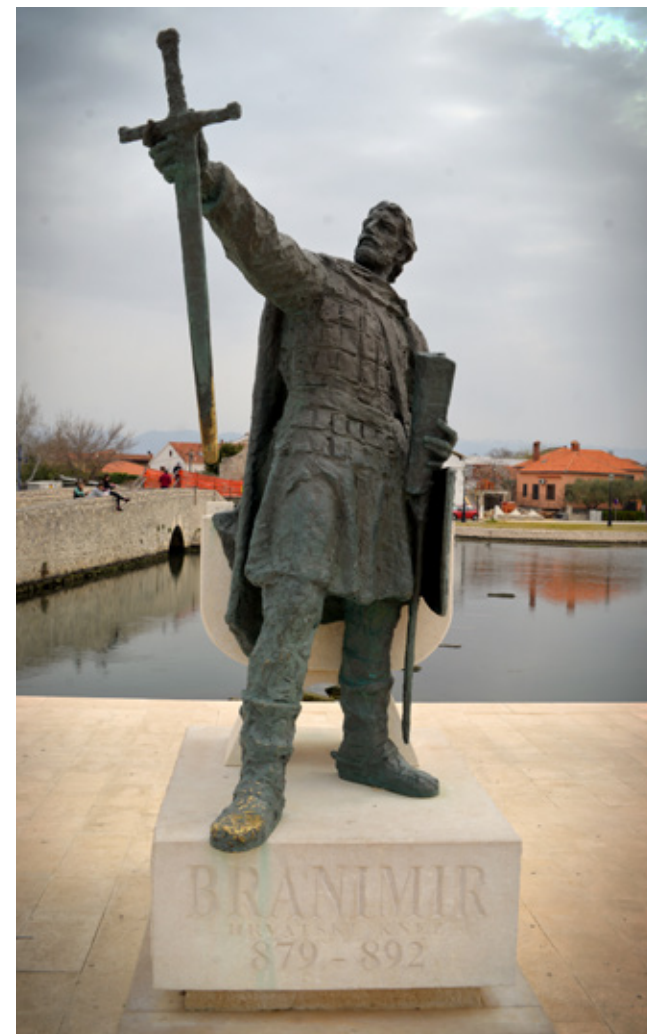
Mirjana Matijević Sokol

Odsjek za povijest
Filozofski fakultet
Sveučilište u Zagrebu

Pisana svjedočanstva o hrvatskom knezu Branimiru (879.-892.) relativno su brojna i vjerodostojna s obzirom na to da se radi o 9. st. nakon dva stoljeća šutnje. Na prvom mjestu su diplomatska vrela, odnosno pisma papa Ivana VIII. (872.-882.) i Stjepana VI. (885.-891.), zatim epigrafički spomenici, pa poneki trag zabilježen sekundarno u diplo-

matičkim spisima i nekoliko navoda u srednjovjekovnim narativnim tekstovima. **SL.1**

Pisma pape Ivana VIII. posebno su vrijedna skupina dokumenata. Ona su pouzdano svjedočanstvo o međusobnoj korespondenciji kneza Branimira i rimskog biskupa i pape Ivana VIII. Sačuvana su u kodeksu *Epistolae Iohannis VIII.* koji se danas nalazi u *Bibliotheca Apostolica Vaticana (Archivum Secretum Vaticanum)* pod signaturom *Reg. Vat. 1.* Ovaj kodeks je prijepis 11. st. uglastom beneventanom, nastao pod tutorstvom skriptorija montekasinskog benediktinskog samostana u njegovom prioratu *Santa Maria in Palladio (in Pallara)*

SL. 1 Spomenik knezu Branimiru u Ninu, djelo akademskog kipara Josipa Poljana (snimio P. Dugonjić).

SL. 2 Pismo pape Ivana VIII. knezu Branimiru pisano je u Rimu 7. lipnja 879. godine na pergamentu veličine 24 x 34 cm (Bibliotheca Apostolica Vaticana, Reg. Vat. I).

† brannimero. comit. marosa comitissa.

u Rimu, u vrijeme opata Deziderija koji postaje papom (Viktor III; 1086-1087). Ovaj papa-benediktinac daje izraditi kopiju registra svoga prethodnika iz 9. st. da njegovu vrijednu korespondenciju sačuva od propasti jer je izvorno pisan na papirusu. U tom registru je pet papinih pisama odaslanih u razdoblju od 879. do 882. god. koji odražavaju međusobne odnose hrvatskog vladara Branimira i Ivana VIII., poglavara Rimske Crkve. **SL. 2**

Kodeks *Epistolae Iohannis VIII.* sadrži 314 dokumenata nastalih u papinskoj kancelariji od rujna 876. do kolovoza 882. godine. Knez Branimir nalazi se u društvu suvremenih mu najuglednijih i najutjecajnijih svjetovnih i crkvenih dostojanstvenika ondašnje Europe. To su patrijarsi jeruzalemski Teodozije i carigradski Focije, nadbiskupi Ravene, Milana, Kölna, Arlesa, nadbiskup moravski Metodije i mnogobrojni biskupi. Od svjetovnih visokodostojnika na prvom mjestu svakako treba spomenuti careve Istočnorimskog Carstva pa zatim caricu Angilbergu, cara Karla III. Debelog, kraljeve Karlmana, Ludovika III., moravskog kneza Svatopluka i bugarskog kralja Mihajla kao i vojvode mnogih italskih gradova.

Pisma na hrvatske strane papa šalje po svećeniku Ivanu. On je zajednički odabrani poslanik i kneza Branimira. Nosi papine poslanice i bugarskom kralju Mihajlu, ali i prije Branimira kada papa šalje pismo hrvatskom knezu Zdeslavu. Papa Zdeslavu piše da bude na pomoć njegovu legatu kojega je uputio bugarskome kralju Mihajlu. Istu poruku ima i papino pismo knezu Branimiru poslano 7. lipnja iste godine. Naslovljeno je "Dragom sinu Branimiru" (*Dilecto filio Branimir*). To je pismo jedno od najdragocjenijih pisanih vrela za povijest

ranosrednjovjekovne Hrvatske države, jer vrlo rječito svjedoči o stvarnom međunarodnom priznanju hrvatskog kneza Branimira i njegove države od najvećeg autoriteta toga vremena. Papa Ivan VIII. svojim apostolskim pismom javlja hrvatskome knezu Branimiru da je njega, njegov narod, njegovu zemlju i njegovo vladanje blagoslovio na oltaru sv. Petra na misnom slavlju za blagdan Uzašašća Gospodina. Taj je blagdan godine 879. bio 21. svibnja. Upravo činjenica da papa hrvatskog vladara izvješćuje o svom činu gotovo dvadesetak dana kasnije potvrđuje da nije riječ tek o usputnom blagoslovu, nego o događaju koji ima veliko simboličko značenje u ozračju srednjovjekovlja i političko-povijesnih procesa 9. stoljeća. Bez obzira na to smatrali mi taj događaj formalnim priznanjem Hrvatske, on je zabilježen, dogodio se i svrstao je Hrvatsku 9. st. među relevantne čimbenike stvaranja srednjovjekovne kršćanske Europe.

Drugo pismo poslano je 7. lipnja 879. god. izabranom ninskom biskupu Teodoziju (*Theodosio, uenerabili diacono et dilecto !/!) sancte ecclesie Nonensis*). Umjesto pridjeva *dilectus* treba stajati *electus*, što je pojam kojim se označuje izabrani, a još neposvećeni biskup. Iz sadržaja pisma očito je da je riječ upravo o izabranom (biskupu) te da je do greške došlo u procesu prepisivanja registra izvorno pisanog starijom kuralom i to zbog sličnosti riječi. I ovo je pismo papin odgovor na Teodozijevo pismo (*dilectionis tue litteris receptis*) koje mu je također donio svećenik Ivan. Papa hvali vjernost đakona Teodozija i poziva ga da samo od njega primi biskupsko posvećenje.

Treće pismo papa naslovljuje "Svim časnim svećenicima i svemu narodu" (*Omnibus uenerabilibus !/!) sacerdotibus et uni-*

uervo populo). Poruka je to hrvatskom narodu, koji je pismom svoga vladara Branimira (*litteras principis uestris // Branimir ... legeremus*), u ime svoga naroda, iskazao odanost i vjernost Svetoj Stolici. Ovo je drugo pismo u kojemu se hrvatski knez Branimir - ovdje s titulom *princeps* - poimence spominje.

Tri dana kasnije, tj. 10. lipnja papa se obraća obnašateljima najviših crkvenih dužnosti u dalmatinskim gradovima: "Prepoštovanim i presvetim biskupima Vitalu zadarskom, Dominiku osorskom i ostalim dalmatinskim biskupima, kao i Ivanu nadpopu svete salonitanske stolice, svim svećenicima i starješinama naroda, stanovnicima Splita i Zadra i ostalih gradova." Poziva ih da se vrate Rimskoj Crkvi te da izaberu nadbiskupa da ga on može posvetiti.

U skupini registriranih pisama odaslanih iz kurije potkraj papina pontifikata 880.-882. god. još je jedno upućeno knezu Branimiru, svim svećenicima, časnim sucima i svemu narodu. Iz pisma se razaznaje da je papa primio biskupa Teodozija koji mu je usmeno (*audita per Theodosium*) potvrdio vjernost hrvatskoga kneza Rimskoj Crkvi. Uz biblijske citate kojima papa osnažuje i tumači svoje tvrdnje u svim poslanicama, pa i u ovoj, naslućuje se da papa želi čvrsto vezati hrvatsku Crkvu uz Svetu Stolicu. Problemi koji se mogu naslutiti vezani su uz samo osnivanje Ninske biskupije koje je bilo očito inicirano iz Akvileje, a Rimaska Crkva se nije odriicala svojih prava koja su proizlazila iz ranokršćanske crkvene organizacije provincije Dalmacije u kojoj je Salona bila metropola, pa time i crkveno središte, odnosno metropolija.

Nasljednik Ivana VIII., papa Stjepan VI., naslijedio je i situaciju i odnose unutar hrvatske Crkve. O njegovim pokušajima rješavanja svjedoči Stjepanova korespondencija s biskupom Teodozijem sačuvana fragmentarno na više mjesta (*Decretum Ivonis, Decretum Gratiani Collectio Britannica.*). U prvom pismu iz 887./887. god. proizlazi da je Teodozije u međuvremenu na splitskoj stolici naslijedio (nad)biskupa Marina. Papa ga u pismu kori jer je preuzeo Splitsku crkvu, a zadržao je i Ninsku. Iz fragmentarnih rečenica naslućuje se da će podnijeti i sankcije ukoliko zadrži obje Crkve. Iz drugog se pisma iz 887./888. god. može shvatiti da je papa Stjepan VI. prihvatio Teodozija na splitskoj (nad)biskupskoj stolici te traži od njega da obnovi stare i uspostavi nove Crkve (biskupije) i da će mu palij predati kada dođe osobno u Rim. Ovaj dokument dodatno potvrđuje da je Teodozije postao splitskim prvosvećenikom, odnosno da je pod knezom Branimirom započelo rješavanje metropolitanske jurisdikcije na hrvatskom prostoru na tradiciji salonitanskih crkvenih prava. U prilog ovakvom zaključivanju svjedoči pismo koje je papa Stjepan VI. uputio akvilejskom patrijarhu Walpeltu 886. god., a u kojemu ga on kori jer je potvrdio biskupa *in ecclesia Salonensi*.

Spomenuta dokumentacija nudi čitav niz činjenica i indicija koji promišljenim čitanjem jasno svjedoče o vezama Rimske Crkve i hrvatskog naroda u osobama svjetovnih i crkvenih dostojanstvenika. Započeti proces inkorporiranja gradova u jedinstvenu crkvenu organizaciju na prostoru Hrvatske države pod metropolitanskom vlašću splitskog prvosvećenika, kao sljednika salonitanskog metropolita, bit će okončan 925.-928. god. na splitskim crkvenim saborima.

Iako nije poznata ni jedna isprava izdana od kneza Branimira, ipak nam posredno o djelovanju njegove kancelarije svjedoče, osim papinih pisama, i tragovi diplomatskih zapisa nastalih u vrijeme kneza Branimira. Ti tragovi vode do Arhiva Splitske nadbiskupije. Naime, u rukopisu 18. st. *Mensa episcopalis - Donationales* nalazi se prijepis jedne isprave ugarskoga-hrvatskog kralja Gejze iz 1158. god., kojom on daruje Splitskoj nadbiskupiji selo Srinjine u Mosoru, potvrđujući darovnicu hrvatskog kneza Branimira (*Branimir dux Chroatorum*). Ova se vijest povezuje sa spomenom kneza Branimira u *Salonitanskoj povijesti (Historia Salonitana)* splitskog povjesničara 13. st. Tome Arhidakona, koji u "Katalogu nadbiskupa o kojima postoji sjećanje" (*XIII. Cathalogus archiepiscoporum de quibus extat memoria*) nadbiskupa Marina datira vremenom kralja Karla i kneza Slavonije Branimira. Ta Tomina vijest nastala je najvjerojatnije na temelju nekog diplomatskog zapisa, jer je to bio uobičajeni Arhidakonov način građenja teksta služeći se ispravama iz Arhiva Splitske nadbiskupije. Iako se Gejzinu ispravu drži falsifikatom iz 13. ili 14. st., ipak se može pretpostaviti da je nastala na temelju neke izvorne Branimirove isprave izdane Splitskoj crkvi u doba nadbiskupa Marina između 879. i 886. godine.

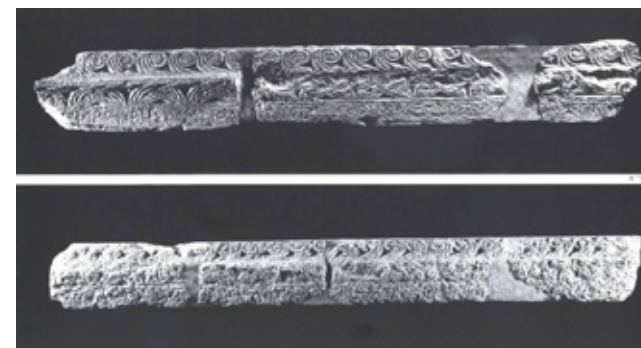
Mletački kroničar 11. st. Ivan Đakon, tajnik dužda Petra II. Orseola u djelu Mletačka kronika (*Chronicum Venetum*) zabilježio je: *His diebus quidam Sclavus nomine Brenamir interfecto Sedesc(l)avo ipsius ducatum usurpavit.* (U ovo vrijeme /tj. 879. godine/ neki Slaven po imenu Branimir, pošto je ubijen Zdeslav, zauzeo je njegovu kneževinu).

U kodeksu *Evangelium Civalense (Codex Foroiuliensis, Evangelio di San Marco)*, nepoznatog mjesta nastanka, pisanom uncijalom 6. ili 7. st. koji se čuva u Civaldeu, kamo je prenesen u 15. st. iz Akvileje na marginama nastalim od 8. do 10. st. zapisano je oko 1500 imena hodočasnika germanskog i slavenskog podrijetla koji su dolazili u Akvileju. Za hrvatsku povijest je važan jer potvrđuje da su hrvatski kneževi 9. st. Trpimir i Branimir s članovima svojih obitelji hodočastili u taj grad. Uz careve Ludovika (*Lodohicus imperator*) i Karla Velikoga (*domnus Karolus imperator*), te cjelokupnu bugarsku kraljevsku pratnju, nalaze se i njihova imena. Ime kneza Branimira zapisano je na fol. 102v *Branimero co-*

miti kao i njegove žene Maruše (*Mariosa cometissa*). Smatra se da su vladarska imena unosili ljudi iz njihove pratnje, a Branimirovo se hodočašće datira 880. godinom.

Vrijeme Branimirova vladanja obilježeno je snažnom kristijanizacijom i izgradnjom crkava ili adaptiranjem ranijih objekata u crkve koje su opremane specifičnim crkvenim namještajem, odnosno oltarnim pregradama. Ovaj građevinski segment postao je važno mjesto za komunikaciju s kojega se šalju poruke o naručitelju gradnje, naslovnici crkava i vrlo često s formulama datacije. Na šest njih na različitim lokalitetima se spominje ime kneza Branimira dok je u posljednje vrijeme spominjani sedmi natpis s Bribira još znanstveno neobrađen i neprovjerljiva je njegova vjerodostojnost. Natpis iz Muća Gornjega prvi je otkriven još 1871. god. i danas se nalazi u Arheološkom muzeju u Zagrebu. U revizijskim istraživanjima lokaliteta godine 1975.-1987. pronađeno je još pet njegovih ulomaka koji su u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu. Ovaj je natpis datiran po kršćanskoj eri 888. godinom i VI. indikcijom, a dodatno je datacija osnažena vladarskom erom, odnosno spomenom kneza Branimira. Upravo ovakvo datiranje po kršćanskoj eri, vrlo rano primijenjeno na hrvatskom prostoru, potvrđuje povezanost hrvatskih krajeva s karolinškim krugom i svekolika kulturna i osobito jezična prožimanja, odnosno upotrebu latinskog jezika. **SL. 3**

Krajem 19. st. također je u Branimirovu gradu Ninu otkriveno više ulomaka dviju greda crkvene pregrade ugrađenih u zid crkve sv. Mihovila (sv. Ambroza). Danas se čuvaju u Arheološkom muzeju u Zadru. Na tim ulomcima mogao se pročitati natpis koji također u formuli datacije navodi kneza Branimira s titulom DUX SLCAVORUM i atributom DOMINUS (DOMNO). Donator koji podiže "ovo djelo za spas svoje duše" je opat Teudebert. Germansko podrijetlo imena opata kao i njegova funkcija potvrđuju da su u Ninu djelovali benediktinci s franačkog prostora, ti prosvjetitelji ranoga srednjega vijeka i nositelji latinske kulture i pismenosti, kojima se može pripisati ono duhovno ozračje koje je utjecalo na pojavu velikog broja epigrafičkih spomenika izuzetne i znakovite kvalitete u sklopu snažne sakralne graditeljske djelatnosti. Ninski natpis djelomično je teško čitljiv jer je kamen nagrižen solju. Upotreba imena Slaven u Branimirovoj tituli implicira da je sastavljač teksta stranac, vjerojatno sam opat Teudebert, koji svoj čin datira po vladanju gospodara kneza Slavena (Hrvata) Branimira. S njime se može povezati također fragmentarno sačuvan natpis iz Lepura. Upravo ninski natpis omogućuje da se analogijom iz ono malo indikativnih slova i dijelova riječi prepozna ovaj nalaz kao šesti otkriveni natpis s imenom kneza Branimira. **SL. 4**

SL. 3 Natpis iz Muća Gornjega na kojem se uz Branimirovo ime nalazi uklesana godina 888., (Arheološki muzej u Zagrebu; snimio I. Krajcar).

SL. 4 Natpis kneza Branimira iz Nina (Arheološki muzej u Zadru).

5

U Šopotu kod Benkovca otkriven je 20-ih godina 20. st. na lokalitetu Crkvina na ulomcima oltarne pregrade, odnosno na gredi i zabatu epigrafi s imenom kneza Branimira. U povijesnom smislu, uz onaj iz Muća, datiran po kršćanskoj eri kao rani izuzetak po važnosti stoji ovaj šopotski natpis. Na njemu se u vladarskom naslovu nalazi odrednica da je Branimir knez i vojvoda Hrvata te glasi: BRANIMIRO COMMES DUX CRUATORUM. Na ovom natpisu ime kneza Branimira pojavljuje se kao subjekt, a ne u formuli datacije. Dakako, posebno je važno što je na tom epigrafu, izvoru prvoga reda, zabilježeno i ime Hrvata. **SL. 5**

6

SL. 5 Epigraf na ulomcima oltarne pregrade odnosno na gredi i zabatu s imenom kneza Branimira, Šopot kraj Benkovca (Muzej hrvatskih arheoloških spomenika - Split).

SL. 6 Natpis kneza Branimira iz Ždrapnja kraj Skradina (Muzej hrvatskih arheoloških spomenika - Split).

U selu Ždrapnju kod Skradina, na lokalitetu predromaničke crkve sv. Bartula, otkriveno je više ulomaka oltarne pregrade s natpisom na kojemu se u formuli datacije spominje knez Branimir. Donator crkve je župan Priština, a vjerojatno i njegova žena. Natpis je zanimljiv jer se poimence pojavljuje u ulozu donatora jedan hrvatski župan, osoba koja je, s obzirom na titulu, pripadala samom vrhu hrvatske državne hijerarhije. **SL. 6**

U Otresu, selu smještenom između Bribira i Ostrovice, pronađeni su ulomci oltarne pregrade s imenom kneza Branimira, također u formuli datacije. Epigraf je posvetno-donatorski, ali ime donatora nije poznato iako su neka slova očito iz njegova imena ili naslova sačuvana. Pozornost privlači čak sedam titulara crkve. Crkva je posvećena, osim vrlo raširenim kultovima kao što su sv. Petar, sv. Marija, sv. Stjepan, sv. Juraj i sv. Križ, i onima koji su bili česti titulari na franačkim područjima kao sv. Martin, pa i sv. Krševan. Veći broj naslovnika crkve upućuje da se radi o zadužbini velikog roda. Čini se, da se takva crkva nije nalazila u Otresu nego na nekom drugom lokalitetu na teritoriju velikaškog roda Bri-

biraca. Naime, epigraf je na gredama oltarne pregrade koje su u sekundarnoj upotrebi dospjele kao obložnice grobne arhitekture. **SL. 7**

Među povijesna svjedočanstva o vremenu kneza Branimira treba navesti geografiju engleskog kralja Alfreda Velikog (871.-899.), Branimirova suvremenika. U svom djelu na novostvorenom (staro)engleskom, tj. u osuvremenjenoj Orozi-jevoj *Općoj povijesti* pod imenom Dalmacije navodi teritorij Hrvatske. Po Alfredu Velikom Hrvatska se protezala između Ahaje, Jadranskog mora, Bugara, Dunava i "pustih zemalja". **SL. 8**

Zaključno se može utvrditi da je ipak razdoblje Branimirova vladanja dobro dokumentirano i da daje dovoljno podataka kojima se može spoznati i ocrtati Branimirovo vrijeme, njegova politika, duhovnost i pripadnost zapadnim kršćanskim korijenima.

18

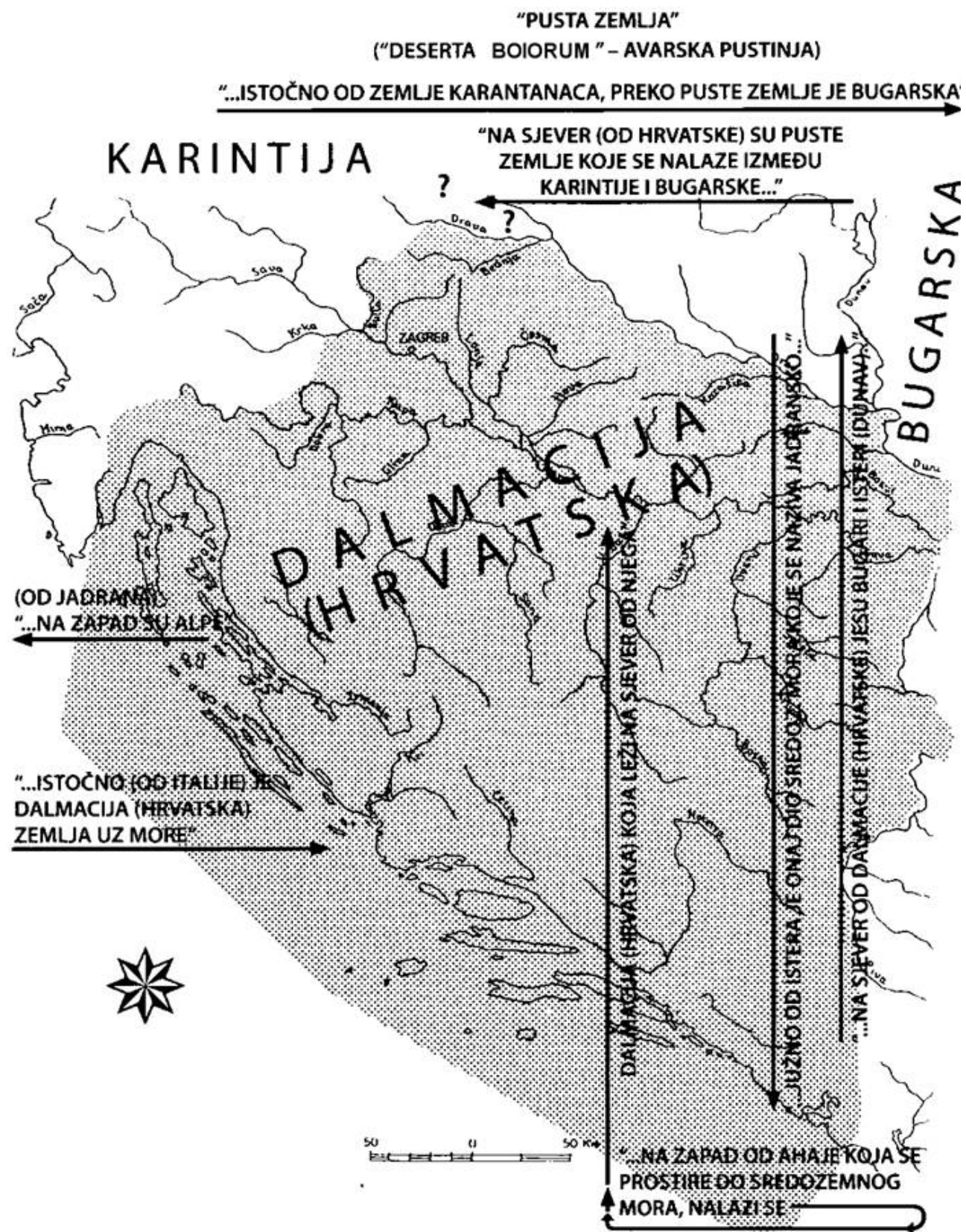

19

7

SL. 7 Natpis kneza Branimira iz Otresa kraj Bribira (Muzej hrvatskih arheoloških spomenika - Split).

— sl. 8 Hrvatska prema opisu engleskog kralja Alfreda Velikog (oko 885. god.) (Matijević Sokol, Sokol 2005).
 —

PREPORUČENA LITERATURA:

Delonga 1996

V. Delonga, *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika-Split, 1996.

Jakšić 2012

N. Jakšić, Novi natpis s imenom kneza Branimira, u Jurković, M., Milošević, A. (eds.), *Munuscula in honorem Željko Rapanić, Zbornik povodom osamdesetog rođendana*, Sveučilište u Zagrebu, Međunarodni istraživački centar za kasnu antiku i srednji vijek, 2012, 213–221.

Margetić 1990

L. Margetić, Branimirov natpis iz 888. i međunarodni položaj Hrvatske, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 40/1, 1990, 17–37.

Matijević Sokol 1997

M. Matijević Sokol, Latinski natpisi, u Supićić, I. (ed.), *Hrvatska i Europa; kultura, znanost i umjetnost 1, Srednji vijek (VII. – XII. stoljeće)*, Rano doba hrvatske kulture, AGM, 1997, 239–256.

Matijević Sokol, Sokol 2005

M. Matijević Sokol, V. Sokol, *Hrvatska i Nin u doba kneza Branimira*, Biblioteka Croatica, 2005.

Peričić 1980

E. Peričić, *Branimirova godina, Od Rima do Nina* (fotomonografija), Nadbiskupski ordinarijat, 1980.

Rački 1874

F. Rački, *Pisani spomenik iz dobe hrvatskoga vojvode Branimira*, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 26, 1874, 103–108.

Rački 1877

F. Rački, *Documenta historiae chroaticae periodum antiquum illustrantia*, Suptibus Academia scientiarum et artium, 1877.

Rapanić 1996

Ž. Rapanić, *Ecclesiae destructae ...ut restaurentur imploramus* (iz pisma Stjepana VI. pape biskupu Teodosiju 887. godine), u Jurković, M., Lukšić, T. (eds.), *Zbornik radova znanstvenog skupa Starohrvatska spomenička baština - Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, Muzejsko-galerijski centar, Odsjek za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Nakladni zavod Matice hrvatske, 1996, 57–64.

Raukar 1997

T. Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, Školska knjiga, 1997.

Sokol 1980

V. Sokol, Kameni natpisi ranoga srednjega vijeka, *Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture*, Školska knjiga, 1980, 263–265.

Zekan 1993

M. Zekan, Pet natpisa kneza Branimira s posebnim osvrtom na nalaz iz Otresa, *Kačić* 25, 1993, Split, 405–420.

Goran Bilogrivić
Odsjek za povijest
Filozofski fakultet
Sveučilište u Rijeci

BRANIMIROVO DOBA

Kako bi se bolje razumjela tema ratovanja u doba kneza Branimira valja najprije ukratko nešto reći o samome knezu, tadašnjoj Hrvatskoj te političkom kontekstu u kojem se nalazila. Riječ je o posljednjim desetljećima 9. stoljeća, vremenu raspada Karolinškog Carstva, s kojim je Hrvatska kneževina od svojih početaka bila tijesno povezana. Posljednji car cjelovitog Carstva, Karlo III. Debeli (881.–888.), umro je početkom 888. god. i svaki eventualno preostali politički utjecaj carstva u Hrvatskoj nestaje. S druge strane, to je vrijeme i moćnog bizantskog cara Bazilija I. (867.–886.), čijom smrću dvije god. ranije to carstvo gubi snagu u Dalmaciji. Nešto sjevernije, Moravska je na svome vrhuncu pod Svatoplukom I. (871.–894.), čija vlast seže duboko u Panoniju, a na istoku Mihajlo Boris (852.–889.) vlada Bugarskom, koja upravo odlučuje kojoj Crkvi se prikloniti – rimskoj ili konstantinopolskoj. To je također vrijeme uznapredovale vikinške ekspanzije. Već desetljećima u svojim pljačkaškim i trgovačkim ekspedicijama posjećuju gotovo sve dijelove Europe, nema dugo da su stigli i do Islanda, a započeli su se i trajno naseljavati u velikim dijelovima današnje Engleske, gdje ih jedva zaustavlja još jedan poznati Branimirov suvremenik, kralj Wessex-a Alfred Veliki (871.–899.). Do Hrvatske ipak nisu došli, no nedugo nakon Branimirove smrti, u posljednjim godinama 9. st., u neposredno hrvatsko susjedstvo dolaze drugi poznati ratnici i osvajači, Ugri. To je u najkraćim crtama politička karta Europe Branimirova doba.

On sam stigao je na vlast u Hrvatskoj nasilnim putem. Kako piše stoljeće kasniji mletački kroničar Ivan Đakon, "tih je dana [ožujak-travanj(?) 879., op. G. B. *neki Slaven imena Branimir, ubivši Zdeslava, uzurpirao njegovu kneževinu.*"¹ Tako prigrabljenu vlast nije bilo lako održati, što nam potvrđuje i pismo pape Ivana VIII. (872.–882.) upućeno samome Branimiru 7.6.879.

god., u kojemu papa piše kako za njega moli Božji blagoslov, da, među ostalim, pobijedi svoje neprijatelje i buntovne protivnike. Osnovano je pretpostaviti da se ovdje radi o urotnicima koji se nisu slagali s njegovim dolaskom na vlast. U takvoj situaciji morao je pronaći čvrsti oslonac za legitimaciju svoje vlasti i našao ga je upravo u Crkvi i rimskome papi. Ivan VIII. je, naime, nastojao uspostaviti izravnu rimsku jurisdikciju nad širokim prostorom od Moravske do Bugarske i tu su mu Branimir i njegova kneževina bili korisni. Zauzvrat za potporu koju mu je Branimir pružio, papa je knezu dao svoju javnu podršku, na što se odnosi i poznati blagoslov njega te njegova naroda i zemlje iz istog spomenutog pisma. Osim toga, upravo u Branimirovo vrijeme bilježimo najintenzivniji period izgradnje i uređenja crkava u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj, a 886.–888. god. i ninski će biskup Teodozije, biskup Hrvatske kneževine, zasjesti na stolicu splitskoga nadbiskupa. Nesumnjivo uz kneževu podršku i izravna nastojanja. Možda je upravo u kontekstu ovog političko-crkvenog uspjeha nastao i slavni natpis s Branimirovim imenom na oltarnoj ogradi iz Gornjeg Muća, klesan 888. godine. Kako god bilo, nekad između te godine i 892., Branimira je, najvjerojatnije mirnim putem, naslijedio knez Muncimir.

Prema svemu navedenome vidimo da je Branimir bez daljnje bio politički vješt i sposoban vladar. No uz političku vještinu morao je imati i vojnu moć. To je prije svega njegova stalna naoružana pratnja, ali i nešto veća vojska koju je po potrebi mogao okupiti. Time dolazimo i do glavne teme ovoga rada pa pogledajmo prvo čime su tadašnji ratnici bili naoružani.

ORUŽJE 9. STOLJEĆA

Glavno naoružanje 9. stoljeća činila su koplja, lukovi i strijele te, naravno, mačevi. Za obranu su korišteni štitovi, kacige i verižni oklopi kod bogatijih ratnika, a važan element opreme konjanika bile su ostruge. Dragocjen izvor podataka o oružju, o njegovu izgledu, izradi pa i upotrebi svakako su iluminacije tadašnjih rukopisa, no najvažniji su nam ipak sami predmeti – arheološki nalazi oružja iz grobova, rijeka, jezera i drugih lokaliteta. Nažalost, nalazi iz Branimirova vremena komparativno su rjeđi u odnosu na one iz kasnog 8. i ranog

9. stoljeća. Glavni je razlog što se tada već pola stoljeća u Hrvatskoj oružje više ne prilaže u grobove, a upravo iz grobova potječe najveći broj nalaza koji se čuva u hrvatskim muzejima. Kako su osnovne značajke ostale iste kroz tih stotinjak godina, za opću ilustraciju poslužit će raniji primjerci.

Jedan od najpoznatijih simbola srednjega vijeka bez daljnje je dugi dvosjekli željezni mač. Najprestižnije i najefikasnije oružje svoga vremena, zbog kompleksnosti izrade bio je izrazito skupocjeno oružje. Prosječni ranosrednjovjekovni mač kasnog 8. te 9. st. ukupne je duljine nešto manje od jednog metra, od čega osamdesetak centimetara zauzima tanko i relativno široko sječivo (5–6 cm pri balčaku) s dvama oštricama koje su gotovo paralelne i tek se u gornjem dijelu blago primiču prema više ili manje zašiljenom vrhu. Takvo sječivo bilo je prije svega namijenjeno sječanju, no sasvim efikasno bilo je i za ubadanje. S obje strane sječiva njegovom gotovo punom duljinom pruža se plitki kanal. Ako je sječivo bilo izrađeno tehnikom damasciranja, tj. zavarivanja s uzorkom, pri čemu se više kompozitnih šipki izrađenih od željeza s manjim i većim udjelom ugljika slojevito kovalo u cjelinu, u kanalu su do izražaja dolazili različiti dekorativni uzorci. Tamo se ponekad nalaze i radioničke oznake, od kojih je najpoznatija karolinška signatura VLFBERHT, koja izvorno označava kvalitetne čelične primjerke iz radionica središnjeg dijela Carstva. Balčaci mačeva, odnosno njihove nakrsnice i jabučice, nerijetko su bile ukrašavane ukivanjem srebrne ili mjedene žice, pozlatom i različitim urezanim motivima. Jabučice su također i različito oblikovane te od ranog 20. st. arheolozi prema njima mačeve dijele na različite tipove. U Hrvatskoj je s prijelaza 8. u 9. stoljeće najzastupljeniji tzv. tip K, čija je jabučica podijeljena na pet ili sedam reznjeva. **sl. 1** Dakle, osim svoje funkcionalne namjene ubojitog oružja, ranosrednjovjekovni je mač bio i luksuzni predmet, ujedno i statusni simbol, simbol moći i vlasti, časti i pripadnosti.

Premda i dalje zadržava svoje društvene i ceremonijalne funkcije, kod mača se u kontinentalnoj Europi od sredine 9. st. događa pomak s vizualnog efekta i raskoši na maksimalnu učinkovitost u borbi uz što manji trošak proizvod-

— **sl. 1** Mač tipa K s elementima remena za nošenje, Zagreb – Podsused (Arheološki muzej u Zagrebu; snimio I. Krajcar).
—

¹ Giovanni Diacono, *Istoria Veneticorum*, ur. i prev. L. A. Berto, Fonti per la storia dell'Italia medievale. Storici italiani dal Cinquecento al Millesimocento ad uso delle scuole 2, Bologna: Zanichelli Editore, 1999., 142.

—
SL. 2 Mač tipa X pronađen na području Jaruna u Zagrebu (Arheološki muzej u Zagrebu; snimio I. Krajcar).
—

2

nje. Sječiva ostaju uglavnom ista, no konstrukcija balčaka se pojednostavljuje i javlja se nekoliko novih tipova. Upravo takav je tzv. tip X, jedan od najrasprostranjenijih tipova balčaka, koji se nalazi diljem Europe i karakterističan je osobito za 10. stoljeće, a nešto izmijenjen koristit će se i kasnije. Njegova popularnost zasigurno leži ponajprije u jednostavnosti – jabučica je polukružna, bez režnjeva ili sličnih raščlambi te u pravilu neukrašena. Upravo su takvi bili glavni mačevi Branimirova doba. **SL. 2**

Budući da su mačevi bili izrazito skupi, većina je ratnika ipak bila naoružana kopljima, lukovima i strijelama ili drugim jednostavnijim vrstama oružja. Kako nam sugeriraju arheološki nalazi, u ranosrednjovjekovnoj su Hrvatskoj ponajviše upotrebljavana karolinška koplja, tzv. koplja s krilcima. Njihovi su željezni listovi najčešće bili duljine od dvadesetak pa do otprilike 40 cm, širine od 2,5 do 6 cm, a mogli su biti izrađeni tehnikom damasciranja kao i mačevi. Dva krilca koja se nalaze pri bazi sječiva bila su važan tehnološki dodatak, za primanje i zaustavljanje protivničkih udaraca. Listovi kopalja su bili nataknuti na duge drvene motke, čime je omogućeno da se protivnika dohvati s relativne udaljenosti i iz, uvjetno rečeno, sigurnije pozicije za ratnika koji napada.

U grobovima s područja ranosrednjovjekovne Hrvatske kneževine nisu zabilježeni nalazi lukova, no relativno su često uz pokojnike prilagane strijele. Do danas su sačuvani jedino njihovi željezni vrhovi različitih oblika, od listolikih, preko tzv. tipa lastinog repa do jednostavnih tuljastih. Mnoge od ovih strijela nisu primarno bile ratničko oružje, nego oružje za lov, ali jednako su efikasne bile i za ubijanje ljudi. Slično se može reći i za sjekire. Iako postoje i specijalizirani bojni primjerci, one su ipak prije svega alat, oruđe. I takvo oruđe moglo je, naravno, vrlo lako postati ubojito oružje, kako u osobnim sukobima, tako i u većim bitkama. Uostalom, kao oružje su u ranosrednjovjekovnim bitkama korišteni i brojni drugi jednostavniji predmeti, poput duljih ili kraćih noževa, prački ili kamenja. Sve što se moglo koristiti za nanošenje štete suparničkoj strani.

Što se tiče zaštite ratnika ovog razdoblja, iz Hrvatske, nažalost, nemamo ni jedan izvorni nalaz. Ipak, s kamenog crkvenog namještaja s početka 9. st. iz Pridrage kod Novigrada u zadarskome zaleđu potječu vrlo zanimljivi plitkoreljefni prikazi ratnika. Na jednome ulomku prikazan je ratnik na konju koji u jednoj ruci drži koplje, a u drugoj okrugli štiti. **SL. 3** Na drugome se pak nalazi ratnik pješak, naoružan mačem i analognim štitom. Takvi štitovi tipični su primjerci ovog razdoblja, što nam pokazuju i arheološki nalazi iz drugih krajeva Europe. Bili su izrađeni od tankih dasaka, ponekad prekrivenih kožom, a u sredini se nalazilo kalotasto željezno ojačanje (umbo), koje je štitilo ruku kojom se držalo štiti, ali i omogućavalo da se štiti koristi i za udaranje protivnika, ne samo za primanje udaraca. Promjer štita se uglavnom kreće oko 90 cm, a vanjska je strana u pravilu bila bojana, što je imalo i popriličan psihološki efekt na neprijatelja, osobito ako su određene kombinacije boja ili uzorci bili vezani uz poznate ratnike ili vojskovođe.

—
SL. 3 Ulomak pluteja oltarne ograde s prikazom ratnika konjanika, Pridraga – Sv. Martin (snimio G. Bilogrivić).
—

3

U pisanim se izvorima često spominju oklopi i kacige, no nalazi su rijetki. Oba su artikla bili vrlo skupi i stoga dostupni samo rijetkima. Najčešće su korišteni verižni oklopi, od isprepletenih željeznih karičica, a suvremeni slikovni izvori prikazuju i lamelarne tipove. Jeftinija varijanta zaštite za tijelo bio je podstavljeni oklop od štavljene kože, no većina boraca, koja si nije mogla priuštiti ništa od navedenoga, borila se nezaštićena. Jednaka je situacija i s kacigama. Karolinški izvori prikazuju, izgleda, dvodijelne ili četverodijelne kacige s jednom ili dvije sponne po sredini i jednom oko donjeg ruba, no konkretni primjerci nisu sačuvani. Na sjeveru Europe korištene su kacige s dvodijelnom kalotom učvršćenom središnjom grebenastom sponom. Naravno, bez rogova. Jeftiniji oblik zaštite za glavu mogla je biti kapa od kože ili tkanine sa željeznim ojačanjima.

Još jedan važan element ratničke opreme, preciznije, opreme konjanika, bile su ostruge. Kao i mačevi, i ostruge su bile simbol statusa i društvenog položaja. S kraja 8. i prve polovine 9. stoljeća potječu brojni luksuzno ukrašeni primjerci iz dalmatinskog zaleđa i dublje unutrašnjosti – srebrne ili brončane, nerijetko s pozlatom te raskošnim urezanim, rovašenim ili tauširanim ukrasom. Čak i jednostavniji željezni primjerci najčešće su imali bazu trna omtanu mjedanim limom s urezanim ukrasom. Međutim, tijekom druge polovine 9. st. i ostruge postaju jednostavnije, tako da su za Branimirovo doba te za 10. st. u Hrvatskoj karakteristični nešto lakši primjerci s kalotama na krajevima krakova, koje su ukrašene zrakasto raspoređenim žljebovima. Vitki i izduženi trnovi imaju pak kuglasto zadebljanu

bazu između dvostrukih prstenova. **SL. 4** Upravo je takva ostruga pronađena i na groblju uz crkvu sv. Petra u Gornjem Muću, odakle potječe već spomenuti ulomak arhitrave oltarne ograde s imenom kneza Branimira. Tako je, dakle, izgledalo oružje kojim su bili ili mogli biti naoružani ratnici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj kneževini, a kakvo su koristili i u vrijeme kneza Branimira. Sada se valja posvetiti drugoj temi iz naslova ovoga rada, ratovanju.

RATOVANJE U DOBA KNEZA BRANIMIRA

Prvo je nužno reći ponešto o tadašnjim vojskama, njihovom sastavu, veličini i načinu okupljanja. S područja ranosrednjovjekovne Hrvatske kneževine, nažalost, nemamo sačuvanih podataka o načinima ili regulativama za sazivanje i okupljanje vojske, o specijaliziranoj vojnoj obvezi. Međutim, u darovnici Branimirova nasljednika, kneza Muncimira, iz 892. god., među svjedocima se navode i sljedeće zanimljive ličnosti: župan mačonoša (i to zasebno knežev i kneginjin), župan oružar ili štitonoša te župan konjušnik. Dakle, visoki dvorski dužnosnici zaduženi za oružje. Je li njihova funkcija i uloga bila samo ceremonijalna ili je išla i dalje od toga, teško je reći, no nekakva organizacija, bez daljnega, je postojala. Za bolje rasvjetljavanje situacije u Hrvatskoj mogu nam poslužiti paralele iz Karolinškog Carstva, uz kojega je Hrvatska, uostalom, bila tijesno vezana i prema čijem je uzoru vlast i bila ustrojena. To ne znači, naravno, da su u Hrvatskoj vrijedila ista pravila, no određeni osnovni principi mogli su biti primjenjivani.

—
SL. 4 Ostruge s garniturom za kopčanje, Bribir – Vratnice, grob 76 (Muzej hrvatskih arheoloških spomenika - Split; snimio Z. Alajbeg).
—

4

Najkraće rečeno, vojsku su vladari okupljali najčešće na temelju sustava obveza između gospodara i njegovih podređenih, odnosno ovisnih o njemu, onoga što će uskoro postati odnos seniora i vazala. Karlo Veliki (768.–814.) nakon osvajanja Avarskog kaganata i pokoravanja Sasa donosi legislativu za mirnodopske uvjete, odnosno defanzivno ratovanje. Tako je služenje u vojsci očekivano od svih slobodnih ljudi koji su posjedovali određenu količinu zemlje (3, 4 ili 5 mansa), dok su manji posjednici promatrani skupno, odnosno na svaka 3 (kasnije 4) mansa trebao je služiti jedan od njih. Posjednik 12 mansa bio je pak dužan opremiti se verižnim oklopom. U jednome cirkularnom pismu Fulradu, opatu samostana St-Quentin, Karlo Veliki piše kako očekuje od svih ratnika s konjem u kontingentu (*cabalarii*) da budu naoružani kopljem, štitom, mačem (dugim i kratkim), lukom, tobočcem i strijelama. Vojsku su također trebala pratiti i kola opremljena namirnicama za tri mjeseca te alatom za pola godine (brusevi, sjekire i blanje, klamfe, motike itd.).

Ludovik Pobožni (814.–840.) nastavio je provoditi Karlove propise, a uz to on i sin mu Lotar donose odredbu prema kojoj svi koji mogu služiti u vojsci moraju biti opremljeni konjima, oružjem, odjećom, kolima i zalihama. Zapadnofranački kralj i kasniji car Karlo II. Čelavi (840.–877., car 875.–877.) silno se trudio poboljšati učinkovitost kraljevske moći te je u ranom periodu svoje vlasti nametnuo opću obvezu slijedenja svojih gospodara u rat, dok su u slučaju neprijateljske invazije svi morali doći u obranu. Obveza je nesumnjivo potaknuta Karlovim mnogobrojnim i dugotrajnim borbama protiv Vikinga. Ovo su samo neke od regulativa i nastojanja karolinških vladara da jasno uredi sustav vojne obveze. Naravno, ishod nije uvijek bio u skladu s propisima pa tako još od vremena Karla Velikoga, a osobito kasnije, često doznajemo vijesti o izbjegavanju obveze, dezerterstvu, dolasku s neodgovarajućom opremom i sl. Stoga su uvedene i kazne, od finansijskih do smrtnih, no spomenuti su se slučajevi i dalje ponavljali. Dug je put predstojao od karolinškog ili Branimirovog doba do profesionalne stalne državne vojske.

Valja imati na umu i da u ranome srednjem vijeku nije bilo fiksne podjele na rodove i grane vojske kakve imamo danas, ili kakve su bile u novom vijeku – kopnenu vojsku i mornaricu, odnosno pješaštvo i konjicu. Tek od 17. ili eventualno 16. st. dolazi do jasne podjele unutar vojske pa onda i izobrazbe specijalizirane konjice i pješaadije. Pojednostavljeno rečeno, u ranome srednjem vijeku neki su posjedovali konje, a mnogi ne; u nekim je situacijama i bitkama bilo bolje boriti se na konju, u drugima pak na tlu. Od dobrog se ratnika, uostalom, očekivalo da se može boriti na sve načine (ili bar većinu njih).

Znatno diskutabilnija od naoružanja i sastava ranosrednjovjekovnih vojski jesu pitanja njihovih veličina te formacija i vođenja bitaka. Velik problem leži u tome što su opisi bitaka u suvremenim pisanim izvorima često šturi, s brojnim arhaičnim izrazima i klasičnim posuđenicama. Koriste se stereotipni termini i opisi, a piscu je od preciznih podataka važnije bilo ostaviti dojam na čitatelja te pokazati učenost i sposobnost pisanja unutar određenog žanra. Nerijetko se spominju tisuće pa i deseci tisuća ratnika u pojedinim vojskama ili bitkama. U Hrvatskoj je svakako najpoznatiji podatak iz 31. poglavlja spisa O upravljanju carstvom bizantskog cara Konstantina VII. Porfirogeneta iz sredine 10. stoljeća, o ogromnoj vojsci koju je na raspolaganju imao hrvatski vladar 30-40 god. nakon kneza Branimira: "Krštena Hrvatska postavlja konjaništva do 60 000, a pješaštva do 100 000 i sagena do 80 i kondura do 100. Na sagenama imaju po 40, na kondurama po 20, a na manjim kondurama po 10 ljudi."² Sveukupno bi se radilo o približno 165 000 stalno dostupnih ratnika, na kopnu i na brodovima. Te su brojke, bez daljnega, znatno pretjerane. Ne samo u odnosu na brojnost stanovništva tadašnje Hrvatske, koje teško da je bilo i trostruko veće od navedene brojke, nego i u usporedbi s vojskama moćnijih država u hrvatskome susjedstvu. Naime, procjena ukupne veličine vojske Bizantskoga Carstva sredinom 9. st. iznosi oko 120 000, dok je prosječna bizantska vojska u pohodu brojila tek nekoliko tisuća ratnika. Franačka vojska u doba Karla Velikoga se pak procjenjuje na 5–10 000 konjanika i ne osobito više pješaka. Naravno, Karolinzi su mogli istovremeno podići nekoliko vojski, a u ekstremnim situacijama se moglo okupiti i desetak tisuća ratnika, no opet je riječ o znatno manjim brojevima od navedenih. Pa i u kasnijim stoljećima rijetko su okupljane i u bitkama konfrontirane vojske s više od 10 000 ratnika. Uostalom, vojske s po desetak tisuća vojnika u ranom su srednjem vijeku predstavljale i velik logistički problem, ne samo u smislu opremanja, nego i opskrbe pa i kretanja krajolikom uopće. Češće su bile bitke s nekoliko stotina ratnika pa i manje, negoli one s nekoliko tisuća.

A same bitke, bez obzira na brojnost, bile su krvave, s borbama lice u lice, ali svejedno se nisu odvijale bez planiranja i taktike. Iznimno je važno bilo vodstvo – vojskovođa je prije bitke redovito podizao moral svojih ratnika, a u bitci je trebao biti primjer ostalima, ići prvi prema neprijatelju, boriti se na tlu ako su i njegovi suborci bili bez konja, i sl., budući da nije bilo lako uopće natjerati dvije veće skupine ljudi da se sukobe povodom njima nerijetko apstraktnih ciljeva. Kako saznajemo iz izvora, ratnici su često bili grupirani u gusto zbijene skupine, kakve se ponekad nazivaju "zidovima štitova". Također se spominju i formacije poput

"kornjače", "falange" ili "kule", no to su primjeri već spomenutog pisanja prema klasičnim uzorima, s posuđenicama iz rimskodobne literature te je teško zaključiti o kakvoj se točno formaciji radilo. Kakve god formacije doista bile, napredovale su jedne prema drugima polagano, kako se bojni redovi ne bi raspali. To se odnosi na pješake, ali i na konjanike. Brzi konjanički marš razvija se, naime, tek od 10., a osobito u 11. stoljeću. Prije i tijekom bitaka korišteni su i različiti taktički manevri, osobito za ostvarivanje što bolje početne pozicije. Osnovno je zauzimanje što boljeg položaja na terenu, poput uzvišenja uz mjesto bitke, iza kakve prirodne ili umjetne zaštite, eventualno ostataka ranijih fortifikacija. Nisu bili rijetki niti napadi u zoru, kojima je bio cilj uhvatiti protivnike nespremljene, ako je moguće i uz iskorištavanje niskog sunčevog svjetla koje bi im išlo u oči. Takvi manevri sa sobom su nosili i poprilične rizike, budući da je napadačka vojska do određenog mjesta morala stići noću. Ako je još riječ o nepoznatom terenu, lako se moglo dogoditi da putem zalutaju, izgube se i na bojište stignu iscrpljeni. Jedan takav primjer prenose nam franački anali (*Annales Bertiniani*) vezano za sukob cara Karla Čelavog s nećakom Ludovikom Mladim kod Andernacha 876. godine. Naime, Karlo je poslao glasnike Ludoviku, tražeći da i ovaj pošalje svoje te da se dogovore uvjeti mira. No dok se čekao dogovor iznenada je usred noći podigao svoju vojsku i poveo ju u iznenadni napad na Ludovika. Međutim, prolazili su vrlo nepristupačnim putevima, a svakako nije pomogla ni obilna kiša koja je padala te noći. Tako natopljeni i izmoreni stigli su do Andernacha, gdje su Ludovikovi ljudi bili spremni, budući da su doznali za ovu prevaru. Karlo je unatoč svemu poveo napad, no na kraju se iz poraza jedva spasio bijegom.

Česti su bili i manji iznenadni napadi kojima se nastojalo oslabiti protivničku vojsku prije same bitke, kao i zasjede iz kojih bi se napala neprijateljska vojska na povratku iz ratnog pohoda. Najslavniji je primjer svakako zasjeda baskijskih ratnika na prijevoju Ronceval u Pirinejima 778. god., gdje su napali franačku vojsku, a život je izgubio i grof Roland. Ovaj je događaj u 12. st. opjevan u *Pjesmi o Rolandu*. Upravo su, dakle, razni okršaji s manjim brojem ljudi bili uobičajeni, kako nam pokazuju i rijetki sačuvani zapisi o bitkama s hrvatskog područja i bližeg susjedstva u 9. stoljeću.

Kako prenosi Ivan Đakon u svojoj *Kronici*, nekoliko godina prije Branimirova dolaska na vlast, 872. god. Arapi su svojim brodovljem pustošili po Dalmaciji. Kada je za to doznao, mletački dužd Urso Particijak poslao je do Istre malu lađu sa svega 14 ljudi, kako bi ispitali situaciju i vidjeli namjeravaju li Arapi krenuti na Veneciju. Međutim, negdje oko Piranskog zaljeva tu su

lađu napali neki slavenski gusari: "*Ondje su se obje strane strašno borile i mnogi su Slaveni poginuli, ali su isti Slaveni napokon zarobili mletačku lađu i poubijali sve Mlečane koji su u njoj bili.*"³

Prema istome izvoru, tri su god. kasnije, 875., "*najgora plemena Slavena i Dalmatinaca počela pljačkati istarsku pokrajinu*"⁴ te su poharali gradove Umag, Novigrad, Sipar i Rovinj. Istom spomenutom duždu Ursu dojavljeno je potom kako namjeravaju ploviti dalje na sjever i napasti Grado, važno crkveno središte nedaleko Venecije. Dužd je stoga stigao "*s 30 lađa do prije rečenog grada. Odatle brodeći prema Istri, hrabro nasrne na iste Slavene i tako ih u boju uništi da nitko od njih nije mogao pobjeći ni vratiti se u domovinu.*"⁵ Neke od njih je i zarobio pa kasnije pustio. Premda se ovdje govori općenito o Slavenima, vrlo je vjerojatno da su u pohod krenuli iz Dalmacije te da je zapravo riječ o hrvatskim moreplovcima kneza Domagoja.

No što je s bitkama kneza Branimira? Valja odmah reći da ne znamo ni za jednu. Osim spomenutih mogućih unutarnjih prijetnji i urota, u sačuvanim pisanim izvorima nema ni jedne zabilježene bitke ili rata koje je ovaj knez vodio. No jest sačuvan zapis o jednoj bitci na današnjem hrvatskom području, kojoj je u novije vrijeme pridano veliki simbolički značaj te se od 1993. god. slavi kao Dan Hrvatske ratne mornarice. Riječ je o bitci vođenoj kod Makarske 887. god., koja, međutim, tada s Hrvatima nije imala izravne veze. Bila je to bitka Mlečana protiv Neretvana, Hrvatskoj susjedne slavenske skupine, koja će od Hrvata i Hrvatske biti jasno odvojena i različita sljedećih stoljeća i pol. Petar I. Kandijan je u proljeće te godine stupio na položaj mletačkog dužda i "*odmah zatim poslao je vojsku protiv Slavena Neretvana. Kad se vojska vratila bez uspjeha, tada je on sam u kolovozu otplovio s 12 lađa da ih napadne. Došavši do slavenskog brda [najvjerojatnije Biokovo, op. G. B.], iskrca se kod mjesta koje se zove Mucules [današnja Makarska, op. G. B.], premda je imao malo vojnika. Ipak je Slavene koji su mu se oprli natjerao u bijeg, poubijavši mnoge između njih i pet njihovih lađa koje su se ondje nalazile uništi sjekirama. Tek tada su navalili Slaveni i 18. dana mjeseca rujna ubili su ga ondje sa sedmoricom drugih. A ostali su se vratili neozlijeđeni.*"⁶

Bitke i ratovi Mlečana na istočnome Jadranu nastaviti će se, kako dobro znamo, i u mnogim kasnijim stoljećima. Knez Branimir, po svemu sudeći, nije imao okršaja s njima, moguće niti s drugim susjedima. Možda baš zbog toga Hrvatska kneževina za njegove vladavine doseže svoj vrhunac. Njegovi nasljednici, hrvatski vladari 10. stoljeća, nisu bili te sreće i u tome razdoblju povijesni izvori bilježe nove bitke i ratove koji su se odvijali na ovome prostoru, uvelike i dalje kako je opisano na prethodnim stranicama.

2 Konstantin Porfirogenet, *O upravljanju carstvom*, prev. N. pl. Tomašić (hrvatski), Zagreb, 2003., str. 82-83.

3 Giovanni Diacono, *Istoria Veneticorum*, 134. Prijevod prema N. Klaić, *Izvori za hrvatsku povijest do 1526. god.*, Zagreb, 1972., 25.

4 Giovanni Diacono, *Istoria Veneticorum*, 136.

5 Isto. Prijevod prema N. Klaić, *Izvori za hrvatsku povijest*, str. 25.

6 Giovanni Diacono, *Istoria Veneticorum*, 146. Prijevod prema N. Klaić, *Izvori za hrvatsku povijest*, 29.

PREPORUČENA LITERATURA:

Ančić 2001

M. Ančić, Mjesto Branimirove Hrvatske u suvremenom svjetskom poretku, *Zgodovinski časopis* 55/3, 2001, 305–320.

Androshchuk 2014

F. Androshchuk, *Viking Swords. Swords and Social Aspects of Weaponry in Viking Age Societies*, *The Swedish History Museum, Studies* 23, Historiska museet, 2014.

Bilogrivić 2009

G. Bilogrivić, Karolinški mačevi tipa K, *Opuscula archaeologica* 33, 2009, 125–182.

Bilogrivić 2011

G. Bilogrivić, O mačevima posebnog tipa u Hrvatskoj, *Starohrvatska prosvjeta* 38, 2011, 83–110.

Bilogrivić 2014

G. Bilogrivić, Ratnici ili lovci? Noževi i strijele u grobovima na području ranosrednjovjekovne Hrvatske, *Starohrvatska prosvjeta* 41, 2014, 23–32.

Demo 2010

Ž. Demo, Ranosrednjovjekovno koplje s krilcima iz okolice Dugog Sela u svjetlu novih saznanja o ovoj vrsti oružja na motki, *Archaeologia Adriatica* 4, 2010, 61–84.

Deutscher, Kaiser, Wetzler (eds.) 2014

L. Deutscher, M. Kaiser, S. Wetzler (eds.), *Das Schwert – Symbol und Waffe. Beiträge zur geisteswissenschaftlichen Nachwuchstagung vom 19.–20. Oktober 2012. in Freiburg/Breisgau*, Verlag Marie Leidorf GmbH, 2014.

Geibig 1991

A. Geibig, *Beiträge zur morphologischen Entwicklung des Schwertes im Mittelalter. Eine Analyse des Fundmaterials vom ausgehenden 8. bis zum 12. Jahrhundert aus Sammlungen der Bundesrepublik Deutschland*, K. Wachholtz, 1991.

Grotkamp–Schepers, Immel, Johnsson, Wetzler (eds.) 2018

B. Grotkamp-Schepers, I. Immel, P. Johnsson, S. Wetzler, *Das Schwert – Gestalt und Gedanke / The Sword – Form and Thought*, Solingen Deutsches Klängenmuseum, 2018.

Haldon 1999

J. Haldon, *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565–1204*, Routledge, 1999.

Halsall 2000

G. Halsall, *Warfare and Society in the Barbarian West, 450–900*, Routledge, 2003.

Milošević (ed.) 2000

A. Milošević (ed.), *Hrvati i Karolinzi 1–2*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika-Split, 2000.

Nazor 2000

A. Nazor, Hrvatska vojska u ranom srednjem vijeku (Činjenice i mitovi), *Polemos* 6, 2000, 93–145.

Nicholson 2004

H. Nicholson, *Medieval Warfare. Theory and Practice of War in Europe 300–1500*, Palgrave Macmillan, 2004.

Petrinec 2012

M. Petrinec, Zapažanja o poslijekarolinškom oružju i konjaničkoj opremi s područja Hrvatske i Bosne i Hercegovine u kontekstu povijesnih zbivanja u 10. i 11. stoljeću, *Starohrvatska prosvjeta* 39, 2012, 71–129.

Stouraitis 2018

Y. Stouraitis, *A Companion to the Byzantine Culture of War*, ca. 300–1204, Brill, 2018.

NAKIT I METALNI DIJELOVI ODJEĆE NA PODRUČJU ISTOČNE OBALE JADRANA U SREDNJOVJEKOVNOM RAZDOBLJU (6. DO 15. STOLJEĆE)

Maja Petrinec

Muzej hrvatskih arheoloških spomenika – Split

Zlatarski obrt na istočnoj obali Jadrana, na području Istre i antičke Dalmacije (na kojem će se kasnije oformiti prva Hrvatska kneževina i njoj susjedne Neretvanska i Zahumska kneževina) razvio se na bogatoj antičkoj tradiciji istočno-mediteranskog prostora. Do kraja 8. i početka 9. st. budućí hrvatski i susjedni teritoriji dio su Bizantskog Carstva, a obalni i otočni gradovi (Dubrovnik, Split, Trogir Zadar, Krk, Osor i Rab) ostaju pod političkom vlašću Bizanta sve do sredine 11. stoljeća. Zlatarske radionice u tim gradovima ubrzo počinju proizvoditi nakit za vladajući sloj kneževina koje su nastajale u njihovom zaleđu. **SL. 1**

Obrađa plemenitih metala nije se bitno mijenjala tijekom čitavog bizantskog razdoblja, a upute o načinu i tehnikama izrade nakita, zabilježene u pojedinim bizantskim dokumentima zapravo su prijevodi starijih receptura nastalih još u 4. stoljeću. To je bitno utjecalo na okolnost da su se na prostoru čitavog Bizantskog Carstva brojni tipovi nakita i drugih ukrasa zadržavali u uporabi u gotovo nepromijenjenom obliku i tijekom više stoljeća. Zlatarski obrt podrazumijevao je taljenje plemenitih metala, izradu zlatarskih proizvoda, ali i trgovinu istima. Cjelokupna se djelatnost odvijala pod strogim nadzorom države i bila regulirana nizom propisa o čemu svjedoče pojedini pisani izvori, od kojih je najvažniji *Knjiga eparha*. Riječ je o zborniku pravila iz područja obrta i trgovine nastalom u 10. st. u doba vladavine careva iz makedonske dinastije. Spomenuti se izvor oslanja na stariji traktat iz razdoblja 5. i 6. st., odnosno na djelo Julija iz Askalona pod nazivom *Izvod iz zakona i običaja Palestine* u kojem se opisuje organizacija privrednih djelatnosti u ranobizantskom razdoblju. Među značajnije izvore ubraja se i *Schedula diversarum artium*, rad autora ili kompilatora koji pod pseudonimom Teofil Prezbiter djeluje na kraju 11. i početkom 12. stoljeća. Tu se detaljno opisuju bizantske zlatarske tehnike; filigran, granulacija, niello, emajl, kloazonirani emajl, *opus interrasile*, *opus punctile* i dr. **SL. 2**

— **SL.1** Zlatarski alat (Čáp, Macháček, Špaček 2011).

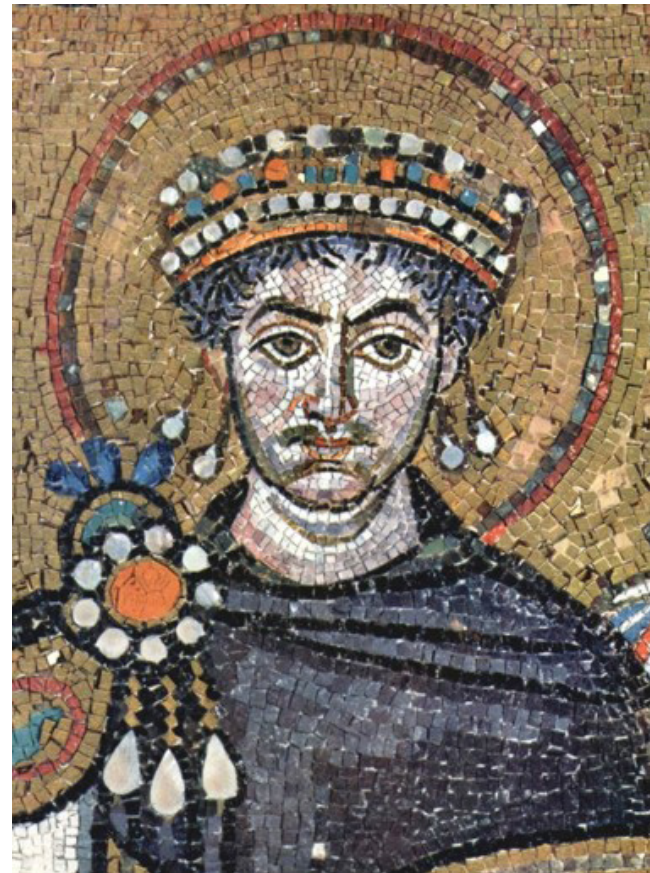
— **SL.2** Izrada naušnice u tehnici granulacije (Čáp, Macháček, Špaček 2011).

3

Bizantski se nakit osim u radionicama velikih centara proizvodio u svim dijelovima Carstva, pa i u najudaljenijim provincijama što potvrđuju brojni nalazi matrica, kalupa i zlatarskog alata, pa i ostaci radionica za preradu metala i izradu nakita. Jedna zlatarska ostava brončanih matrica za izradu nakita i metalnih dijelova pojasa otkrivena je i na našem području u Biskupiji kod Knina. **SL.3**

Uz luksuzne izrađevine od plemenitih metala bizantskoj se produkciji može pripisati i značajan broj brončanih i željeznih predmeta načinjen primjenom jednostavnijih zlatarskih tehnika. U ovu opću sliku uklapa se i zlatarski obrt na prostoru istočne obale Jadrana i njezina neposrednog zaleđa od 6. do 12. stoljeća. Na istim tradicijama razvija se kasnije romaničko i gotičko zlatarstvo od 12. do 15. stoljeća. Unatoč nemirnom razdoblju obilježenom bizantsko-istočnogotskim ratovima u doba uspona cara Justinijana u drugoj trećini 6. st., pa i u postjustinijanskom razdoblju sve do kraja prve polovine 7. st., na istočnoj su obali Jadrana ponovo nakratko oživjele tekovine Rimskog Carstva. To se odrazilo i u pojavi određenih tipova nakita i drugih ukrasnih dijelova nošnje (u latinskim izvorima 5. i 6. st. ovi se predmeti nazivaju zajedničkim imenom *ornamenta*) na prostoru od Istre do Boke kotorske do kojih dopiru odjeci kulturnih stremljenja iz Italije, ali i iz udaljenijih urbanih središta na Istočnom Mediteranu. Stil ranobizantskog nakita ujednačen je na području čitavog Carstva, a može se pretpostaviti da su radionice u Konstantinopolu određivale opću modu koja je slijedila carske uzore. Važno svjedočanstvo o onodobnoj bizantskoj modi pružaju poznati mozaici iz crkve *San Vitale* u Ravenni s prikazom cara Justinijana i carice Teodore i njihove pratnje u raskošnoj odjeći, a polikromija i pozlata mozaika svjedoči o izgledu i stvarnim bojama luksuznog nakita 6. stoljeća. **SL. 4, SL. 5**

4

— **SL. 3** Dio zlatarske ostave za izradu nakita, Biskupija kod Knina (Muzej hrvatskih arheoloških spomenika - Split; snimio Z. Alajbeg).

— **SL. 4** Prikaz cara Justinijana na mozaiku u crkvi *San Vitale* u Ravenni.

5

Takvi su luksuzni primjerci na istočnoj obali Jadrana izuzetno rijetki; može se navesti nakit iz tzv. ostave Urbica iz Narone s kraja 6. st. te još nekoliko pojedinačnih predmeta. Znatno su brojniji skromniji srebrni i brončani primjerci nakita, a riječ je pretežito o slučajnim arheološkim nalazima ili nalazima koji potječu s globalja 6. stoljeća. **SL.6**

Među naušnicama ovog razdoblja izdvaja se nekoliko karakterističnih tipova. Kronološki su najstarije naušnice s poliedarskim ukrasom koje većinom pripadaju 5. st., ali su zastupljene još i tijekom prve polovine 6. st. nakon čega izlaze iz uporabe. Jedan od najomiljenijih tipova druge polovine 6. st. su naušnice s košarastim privjeskom među kojima je od posebnog značaja zlatni primjerak s perlicama od safira i akvamarina sa Sustjepana u Cavtatu pronađen u kasnoantičkoj zidanoj grobnici zajedno s 12 brončanih kovanića cara Justinijana. Ističu se i zlatni primjerci s Baline glavice (*Municipium Magnum*), s nepoznatog nalazišta u Dalmaciji i iz Golubića kod Knina. Ove naušnice pojavljuju se i u jednostavnijoj srebrnoj ili brončanoj izvedbi poput primjeraka iz Klistića kod Tinjana u Istri i Ciste Velike kod Imotskog u Dalmaciji. Krajem 6. i početkom 7. st. zastupljene su i naušnice s privjeskom u obliku obrnute piramide. Iz Salone potječu

6

7

— **SL. 5** Prikaz carice Teodore na mozaiku u crkvi *San Vitale* u Ravenni.

— **SL. 6** Tzv. ostava Urbica iz Narone, Vid kod Metkovića (Piteša 2009).

— **SL. 7** Naušnica u obliku obrnute piramide, Salona (Višić Ljubić 2018).

dvije takve naušnice; jedna zlatna s dodatkom perle i druga pseudogranulirana načinjena od lijevanog srebra. U istom razdoblju zastupljene su i zlatne i srebrne naušnice koje u dnu karike imaju ukras u obliku granuliranog ili lijevanog trokutića. **sl. 7**

U ranobizantskom periodu postaje veoma popularna i uporaba osobnih monograma na nakitu, osobito na prstenu. Ovoj skupini pripada unikatni zlatni primjerak s trostrukim kolutom iz već spominjane naronitanske ostave, te niz srebrnih i brončanih primjeraka iz Salone i Knina. U manjoj mjeri pojavljuje se i prstenje s dvostrukim ležištem, pečatnjaci i tzv. arhitektonsko prstenje, a skupini križolikog nakita pripada luksuzni zlatni prsten iz Otresa kod Bribira ukrašen s četiri almandinske čelije raspoređene u obliku križa. **sl. 8**

Justinijansku i postjustinijansku epohu karakteriziraju i masivne narukvice s proširenim (trubljustim) završecima. Jedan takav par narukvica iz prve polovine 6. st. potječe iz Salone. U manjoj mjeri zastupljene su ogrlice s perlama od staklene paste, stakla, kalcedona ili jantara te ukrasne igle-ukosnice. Kao dijelovi nošnje u istom se razdoblju često pojavljuju fibule s podvijenom nogom, pločaste fibule, križne fibule i aplikacije te zoomorfne fibule i aplikacije među kojima su osobito popularne one u obliku pauna. Nositelji navedenog nakita većinom su kasnoantički kršćanski žitelji Istre i Dalmacije premda se pojedini primjerci pojavljuju i u germanskoj (istočnogotskoj) uporabi. No bez obzira na nositelje mora se konstatirati da je prevladavajuća većina nakita ovog razdoblja nastala u mediteranskim zlatarskim radionicama, a opći stil i ukus proizvoda istočnogotske Italije (najbolje reprezentiran nakitom iz ostave Domagnano u Italiji) nedvojbeno svjedoči o mediteranskoj zlatarskoj tradiciji. Pojedine radionice za izradu nakita sigurno su djelovale i u Dalmaciji.

Sljedeće razdoblje odlikuju velike i važne promjene na prostoru istočne obale Jadrana. Prva polovina 7. st. obilježena je avaro-slavenskim prodorima na zapadu i perzijskim osvajanjima na istoku Carstva što je naposljetku prisililo cara Heraklija da 619. god. sklopi mir s Avarima te povuče vojne trupe sa zapada i usmjeri pozornost na istočnu bojišnicu. Time je Avarima i Slavenima otvoren put prema Istri i Dalmaciji. Tijekom druge polovine 7. st. slavenska plemena postupno naseljavaju zaleđe istočnojadranske obale, a krajem ranobizantskog razdoblja na prijelazu 8./9. st. tu se već polako naziru konture novih političkih jedinica – Hrvatske kneževine pod franačkom vlašću i istočnih sklavinija – koje će se u potpunosti formirati tijekom prve polovine 9.

8

9

sl. 8 Prsten s krunom u obliku križa, Otres kod Bribira (Muzej hrvatskih arheoloških spomenika - Split; snimio Z. Alajbeg).

sl. 9 Naušnice s petljama i provješanim lančićima (Muzej hrvatskih arheoloških spomenika - Split; snimio Z. Alajbeg).

10

sl. 10 Zlatni nakit iz ženskog groba, Trilj kod Sinja (Piteša 2009).

stoljeća. Žarišta bizantske kulture i kasnoantičke tradicije postaju obalni gradovi kao carski ostatak Dalmacije na prostoru od kvarnerskih otoka na sjeveru do Kotora na jugu. Ta nova ranosrednjovjekovna Dalmacija u potpunosti je orijentirana na more i pomorske utvrde kao važna uporišta za plovidbu duž jadranske obale. Na prostoru Istre, pak, u drugoj polovini 8. stoljeća izmjenjuju se langobardska, bizantska i franačka vlast. Sva ta turbulentna vojna i politička zbivanja i etnička gibanja nisu se bitno odrazila na zlatarsku produkciju. Neovisno o tome jesu li nositelji pojedinih primjeraka nakita 7. i 8. st. bili kasnoantički žitelji Istre i Dalmacije ili novonaseljeni Slaveni ili eventualno pripadnici drugih imigrantskih skupina (germanskih, avarskih) može se konstatirati da je i dalje riječ o autentičnim bizantskim proizvodima, odnosno i dalje je u uporabi nakit koji je u kulturnom smislu nedvojbeno bizantski. Radionice za izradu tog nakita zacijelo su bile smještene u obalnim gradovima bizantske Dalmacije.

Najzastupljeniji nakit u razdoblju 7. i 8. st. predstavljaju naušnice kojima je donji dio karike ukrašen petljama. Kroz te su petlje u pojedinim slučajevima provješeni lančići s dodatkom alkica ili ukrasnih zrna na dnu. **sl. 9** Ovaj tip nakita,

nastao na tradiciji kasnorimskih i kasnoantičkih (košarastih) naušnica s privjescima, u raznim je inačicama, u luksuznoj ili posve jednostavnoj izradi od sredine 7. st. nadalje brojno zastupljen na čitavom istočnom Mediteranu, ali i šire na prostoru istočnih Alpi, te u dijelu srednje Europe i na Balkanu. Na prostoru istočne jadranske obale posebno se ističe skupina lijevanih naušnica s tri petlje u dnu karike karakteristična za područje Istre koja je u literaturi poznata kao bužetsko-brkački tip. Osim nekoliko srebrnih većina ih je brončana i izrađena tehnikom lijevanja. U zaleđu dalmatinske obale taj se isti tip naušnica pojavljuje u 8. st. u raznim inačicama i pretežito u izvedbi od brončane žice (s karikom povijenom u petlje, s petljama i provješanim lančićima, s provješanim ukrasom u obliku isprepletene žice), a u uporabi su još i u prvoj polovini 9. st., možda čak i nešto duže. Za razliku od Dalmacije u ženskoj su nošnji istarskog prostora tijekom 7. i 8. st. zastupljene igle-ukosnice i fibule, a kopče i fibule pojavljuju se u muškoj nošnji. Žensku nošnju u Dalmaciji u istom razdoblju najbolje reprezentiraju luksuzni ansamblu zlatnog nakita iz nekoliko ženskih grobova (Nin, Lepuri, Golubić i Trilj), kojima se pridružuju i pojedini skromniji srebrni nalazi jednostavnije tehnike izrade. **sl. 10**

11

12

Među naušnicama se pojavljuju zlatne i srebrne zvjezdolike, lunulaste, lunulasto-zvjezdolike, košaraste i grozdolike naušnice, zlatne i srebrne s ukrasom u obliku visećih trokuta te srebrne karičice s punciranim ukrasom u obliku kvadratića i rombova. Ukras vrata čine ogrlice i torkvesi. Ogrlice su sastavljene od metalnih zlatnih ili srebrnih bikoničnih limenih jagodica, a ponekad su uz metalne jagodice na ogrlicu nanizana i zrna od stakla ili staklene paste. Torkvesi su srebrni ili brončani. **SL. 11**

U ovom je razdoblju omiljeno prstenje od raskovanog lima s prednjim rombičnim ili ovalnim proširenjem ukrašeno kršćanskim simbolima. **SL. 12**

Sredinom 9. st. među naušnicama se pojavljuju pojedini novi tipovi. Osobito su karakteristične naušnice s ukrasom u obliku srcolikih vitica (tzv. žminjski tip i njemu srodni tipovi s područja Istre i Vinodola) nastale na tradiciji ranijih zvjezdolikih naušnica. Tijekom 9. st. sve do kraja njegove druge trećine još se učestalo nose i grozdolike naušnice, koje se sada izrađuju i u jednostavnijim lijevanim varijantama. **SL. 13**

U postikonoklastičkom razdoblju na prostoru Bizantskog Carstva i u zemljama pod izravnim bizantskim utjecajem dolazi do velikih promjena u oblikovanju naušnica. Za razliku od ranobizantskog zlatarskog obrta koji za podjelu donjeg i gornjeg dijela karike naušnice koristi isključivo jednostruka ili dvostruka koljenca od žice ili granuliranih zrna, u drugoj polovini 9. st. karika sve češće biva podijeljena limenim bikoničnim jagodama postavljenim na njezine boč-

13

— **SL. 11** Srebrni torkves iz groba 41 uz crkvu sv. Asela u Ninu (Jurić 2015).

— **SL. 12** Zlatni prsten ukrašen kršćanskom simbolikom iz groba 41 uz crkvu sv. Asela u Ninu (Jurić 2015).

— **SL. 13** Srebrne naušnice sa srcolikim ukrasom, Ostrovica kod Bribira (Muzej hrvatskih arheoloških spomenika - Split; snimio Z. Alajbeg).

14

15

16

ne strane. Te su jagode i u funkciji pričvršćivača (naušnice se zatvaraju uticanjem karike u jagodu) što dovodi do njihove još šire uporabe. **SL. 14** Tako naušnice s jagodama postaju najpopularniji nakit 10. i 11. st. u zemljama bizantskog kulturnog kruga, a osobito na Balkanu gdje je zastupljen niz inačica u rasponu od naušnica s jednom jagodom kao samostalnim ukrasom karike do naušnica s tri, četiri ili više jagoda smještenih na bočnim strana i u donjoj polovini karike. **SL. 15** Na istočnoj obali Jadrana ove se naušnice pojavljuju krajem 9. st. u doba kneza Branimira (879.-892.) suvremenika bizantskog cara Bazilija I. (867.-866.) za čije vladavine započinje prosperitetno razdoblje careva iz makedonske dinastije. **SL. 16**

Osnutkom splitske metropolije početkom 10. st. splitska i zadarska dijezela proširuju se na hrvatsko područje čime je otvoren put snažnijim utjecajima iz bizantskih gradova u hrvatsko zaleđe što se odrazilo upravo kroz pojavu nakita, a posebno u masovnoj pojavi naušnica s jagodama. Riječ je

— **SL. 14** Zlatne sljepoočnice s jednom jagodom, Biskupija kod Knina (Muzej hrvatskih arheoloških spomenika - Split; snimio Z. Alajbeg).

— **SL. 15** Sljepoočnica s jagodama i lunulastim ukrasom, Podgrađe kod Benkovca (Muzej hrvatskih arheoloških spomenika - Split; snimio Z. Alajbeg).

— **SL. 16** Sljepoočnice s jagodama, Biskupija kod Knina (Muzej hrvatskih arheoloških spomenika - Split; snimio Z. Alajbeg).

o masivnom nakitu koji se pretežito ne nosi na uhu već je provučen kroz tekstilnu ili kožnu traku omotanu oko glave ili upleten u kosu. **SL.17, SL.18** Drugi tipovi naušnica izuzetno su rijetki pa se mogu navesti tek pojedini primjerci lunulastih naušnica zastupljenih na nekoliko lokaliteta na krajnjem južnom dijelu istočnojadranske obale. Njihova pojava pada u vrijeme vrhunca bizantskog utjecaja na prijelazu 10. u 11. st. kada Stjepan Držislav iz Bizanta dobiva znakove kraljevske vlasti zajedno s titulom eparha i patricija, a Gornja Dalmacija biva organizirana u zasebnu temu sa središtem u Dubrovniku. **SL. 19**

Prstenje se također oslanja na rimske i kasnoantičke prototipove, osobito kad je riječ o pojedinim luksuznim primjercima sa staklenim umetcima. **SL. 20** Izrazito bizantskom tipu prstena pripadaju relativno brojni primjerci s kupolastom krunom od pozlaćenog srebra ili srebra, koji se pojavljuju i u jed-

nostavnijem obliku načinjeni od lijevane bronce, a popularni su tijekom 10. i 11. st. na čitavom Balkanu, kao i među nositeljima tzv. bjelobrdske kulture u Karpatskoj kotlini. **SL. 21**

Ogrlice su u ovom razdoblju rijetke. Najčešće je riječ o primjercima sredine i druge polovine 9. st. s nanizanim običnim, ali i višečlanim posrebnim ili pozlaćenim perlama od raznobojne staklene paste koje su na prsnom košu raspoređene u vodoravnim i u okomitim nizovima i čine složeniji ukras vrata poput primjerka s groblja u Žestinju (Svećurje u Kaštel Novom). **SL. 22** Posebno se ističe ogrlica iz druge polovine 10. st. izrazito bizantskog tipa s trostrukim nizom metalnih jagodica i ovalnim privjescima iz Caske na otoku Pagu. **SL. 23**

Osim ogrlica zastupljena su i luksuzna puceta te brončane, srebrne i pozlaćene aplikе i privjesci kao ukrasni dijelovi po-

17

18

19

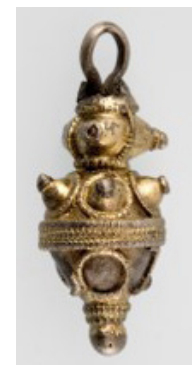
20

22

23

24

25

26

ruha odjeće i to pretežito na predjelu prsnog koša o čemu svjedoči veći broj arheoloških nalaza. **SL. 24** Taj stil ukrašavanja karakterističan je za bizantski način odijevanja u kojem ogrlicu zamjenjuje široki ovratnik kao dio kostima koji se u izvorima naziva *manijakion*. Bademasti privjesci provješeni kroz aplikе prišivene na odjeću pojavljuju se i kao dijelovi ogrlica, ali i kao dijelovi ukrasa glave – dijadema. I za ovo razdoblje može se pretpostaviti nastavak duge tradicije proizvodnje nakita i drugih ukrasa u obalnim gradovima.

SL. 25

Tijekom druge polovine 11. st. u doba moćnih hrvatskih vladara Petra Krešimira IV. i Dmitra Zvonimira u doba kada bizantski gradovi Dalmacije i Neretvanska kneževina ulaze u sastav Hrvatskog kraljevstva dolazi do postupne promjene mode te se pojavljuje niz novih tipova naušnica i prstenja luksuzne izrade u visokoj tehnici filigrana i granulacije. **SL. 26**

Nakon stvaranja Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva tijekom romaničkog i gotičkog razdoblja obalni gradovi Dalmacije s brojnim zlatarskim radnjama, bratovštinama pa i zlatarskim ulicama i dalje ostaju glavna središta proizvodnje naki-

— **SL.22** Ogrlica od staklenih perli iz Žestinja, Kaštel Novi (Muzej hrvatskih arheoloških spomenika - Split; snimio Z. Alajbeg).

— **SL.23** Brončana ogrlica, Caska na otoku Pagu (Jurić 2015).

— **SL.24** Pozlaćeno puce, Gradac Drniški (Muzej hrvatskih arheoloških spomenika - Split; snimio Z. Alajbeg).

— **SL.25** Dijadema s bademastim privjescima, Bribirska glavica (Muzej hrvatskih arheoloških spomenika - Split; snimio Z. Alajbeg).

— **SL.26** Kasnosrednjovjekovne naušnice, Sv. Spas u Cetini (Muzej hrvatskih arheoloških spomenika - Split; snimio Z. Alajbeg).

21

— **SL.17** Način nošenja sljepoočničarki (izradila S. Juraga).

— **SL.18** Način nošenja sljepoočničarki (snimio Z. Alajbeg).

— **SL.19** Lunulaste naušnice ukrašene imitacijom kloazoniranog emajla, Tučepi kod Makarske (Božek, Kunac 1998).

— **SL.20** Prstenje 9. do 11. stoljeća (Muzej hrvatskih arheoloških spomenika - Split; snimio Z. Alajbeg).

— **SL.21** Prsten s kupolastom krunom, Biskupija kod Knina (Muzej hrvatskih arheoloških spomenika - Split; snimio Z. Alajbeg).

27

ta od plemenitih kovina kojim opskrbljuju čitavu zapadno-balkansku unutrašnjost o čemu svjedoči i bogata arhivska građa. Vrijeme svladavanja zlatarske vještine zahtijevalo je od kandidata dugačak period obučavanja u rasponu od 8 do 15 godina, a u arhivima su sačuvani popisi učenika koji dolaze na obuku dalmatinskim zlatarima. Oni sami, pak, borave u unutrašnjosti, pa čak i na dvorovima hrvatskih i bosanskih velikaša. Zanimljiv podatak iz dubrovačkog arhiva spominje slavenske naušnice (*cercellis de argento slavoneschis*) svjedočeći kako se distinkcija između romanskih gradova i njihova slavenskog zaleđa iz ranog srednjeg vijeka prenijela i na kasnija razdoblja unatoč brojnim političkim, ekonomskim i drugim promjenama koje su se u međuvremenu dogodile. **SL. 27**

Na izradu srebrnih, pozlaćenih i zlatnih naušnica s tri jagode, manjih tzv. naroskanih naušnica, te karičica s koljencima i ukrasnih pločica (aplika) i puceta, sve odreda vodećih tipova nakita 13. i 14. st., mogla bi se odnositi zabilješka iz 1319. god. u kojoj stoji da Paško Radišev iz Dubrovnika treba otići u Brskovo gdje će čitave godine izrađivati male i velike naušnice i pričelke (ukrasne aplike) prema ugovorenoj cijeni Bratešu Bogdanoviću. **SL. 28** Zanimljivi su i podaci o Radoju Bogdanovu koji je kod Gradca drniškog kamenom napao suprugu nekoga Bratoša i potezao je za naušnice te zadarskom zlataru Pribislavu, koji posljednjeg dana mjeseca studenog 1389. god. putuje u Pag prodati naušnice. **SL. 29** Opisane ženske nošnje 14. st. zorno ilustrira konzola na zvoniku splitske katedrale na kojoj je isklesana građanka s dvorogom gotičkom kapom na glavi. Na kapu su kao dekorativni ukras aplicirane pločice, a na oba uha nalaze se trojagodne naušnice. Ova nošnja potvrđena je i velikim brojem arheoloških nalaza iz kasnosrednjovjekovnih grobova. **SL. 30**

Zlatno i srebrno prstenje u kasnom je srednjem vijeku često u posjedu građana dalmatinskih komuna, ali i žitelja su-

28

29

30

SL. 27 Naušnice s tri jagode, Sv. Spas u Cetini (Muzej hrvatskih arheoloških spomenika - Split; snimio Z. Alajbeg).

SL. 28 Tzv. naroskane naušnice, Sv. Spas u Cetini (Muzej hrvatskih arheoloških spomenika - Split; snimio Z. Alajbeg).

SL. 29 Zlatni prsten, Gradac kraj Drniša (Muzej hrvatskih arheoloških spomenika - Split; snimio Z. Alajbeg).

SL. 30 Shematski prikaz skulpture žene na konzoli zvonika splitske prvostolnice (Jakšić 1983-1984).

31

32

sjednih krajeva u zaleđu obale. U zabilješkama sačuvanim u zadarskom arhivu navodi se kako je luksuzno prstenje najčešće imalo ukrasno kamenje od safira, ametista i dijamanata. To potvrđuju i pojedini arheološki nalazi među kojima se ističe nekoliko prstenova s ukrasom od dragog (krizolit) i poludragog (ahat) kamena pronađenih u grobovima na nekropoli uz crkvu sv. Spasa u Cetini, kao i pojedini primjerci iz Arnautovića (srednjovjekovna Mila) u Bosni otkriveni u grobu koji se pripisuje kralju Tvrtku I. Na manje luksuznim srebrnim primjercima ukrasno kamenje bilo je načinjeno od raznobojnog stakla ili staklene paste. **SL. 31, SL. 32**

Među zlatarskim proizvodima gotičkog razdoblja posebno mjesto zauzima srebrni pozlaćeni pojas također otkriven na spomenutoj nekropoli uz crkvu sv. Spasa. Takvi pojasevi dio su osobne imovine značajnih osoba diljem srednjovjekovne zapadne Europe počev od 13. st. nadalje. Nose ih vladari, plemići i ugledni građani, podjednako muškarci i žene. Već od 13. st. spominju se u Trogiru i Dubrovniku, a u prvoj polovini 14. st. i u Splitu odakle dopijevaju i duboko u zaleđe o čemu svjedoči nekoliko aplika srodnih pojasa sa Sv. Spasa koje potječu iz Bile kraj Travnika. **SL. 33**

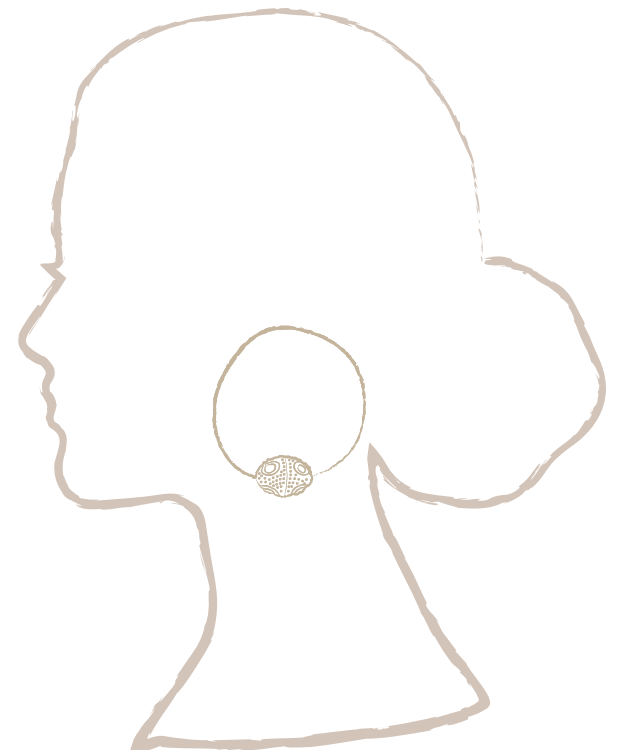

33

SL. 31 Zlatni prsten s umetkom od krizolita, Sv. Spas u Cetini (Muzej hrvatskih arheoloških spomenika - Split; snimio Z. Alajbeg).

SL. 32 Zlatni prsten s umetkom od ahata, Sv. Spas u Cetini (Muzej hrvatskih arheoloških spomenika - Split; snimio Z. Alajbeg).

SL. 33 Srebrni pozlaćeni gotički pojas, Sv. Spas u Cetini (Muzej hrvatskih arheoloških spomenika - Split; snimio Z. Alajbeg).

PREPORUČENA LITERATURA:

Ančič 1995

M. Ančič, Pojasevi i druge dragocjenosti u kasnosrednjovjekovnim obiteljskim riznicama, *Starohrvatska prosvjeta* 22, 1995, 151–160.

Andelić 1980

P. Andelić, Krunidbena i grobna crkva bosanskih vladara u Milima (Arnautovićima) kod Visokog, *Glasnik Zemaljskog muzeja* 34, 1980, 213–247.

Bach 1980

I. Bach, Metalni dijelovi pojasa 14. stoljeća iz Bile kod Travnika, *Zbornik 3, Zavičajni muzej Travnik* 16, 1980, 93–105.

Baldini Lippolis 1999

I. Baldini Lippolis, *L'oreficeria nell'impero di Constantinopoli tra IV e VII secolo*, Edipuglia, 1999.

Bikić 2010

V. Bikić, *Vizantijski nakit u Srbiji – Modeli i nasleđe*, Arheološki institut Beograd, 2010.

Bollók 2010

Ā. Bollók, Byzantine Jewellery of the Hungarian Conquest Period: A View from the Balkans, u Entwistle, Ch., Adams, N. (eds.), *Intelligible Beauty*, British Museum Research publication 178, British Museum, 2010, 179–191.

Bosselmann-Ruickbie, 2014

A. Bosselmann-Ruickbie, Das Verhältnis der 'Schedula diversarum artium' des Theophilus Presbyter zu byzantinischen Goldschmiedearbeiten: GrenzüberschreitendeWissensverbreitung im Mittelalter?, u Speer, A., (ed.), *Zwischen Kunsthandwerk und Kunst: Die 'Schedula diversarum artium', Miscellanea mediaevalia* 37, de Gruyter, 2014, 333–368.

Božek, Kunac 1998

S. Božek, A. Kunac, *Dva stoljeća arheologije na Makarskom primorju*, Gradski muzej Makarska, 1998.

Buljević, Ivčević, Mardešić, Višić Ljubić 1994

Z. Buljević, S. Ivčević, J. Mardešić, E. Višić Ljubić, Artes minores Salo-nae Christianae (I. Fibule, II. Pojasne kopče i okovi, III. Prstenje, IV. Naušnice), u Marin, E. (ed.), *Salona Christiana*, Arheološki muzej u Splitu, 1994, 215–247.

Burić 1995

T. Burić, Tragom jedne splitske zlatarske radionice XIV. stoljeća, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 35, *Petriciolijev zbornik I: zbornik radova posvećenih sedamdesetogodišnjici života Ive Petriciolija*, 1995, 419–427.

Burić 2008

T. Burić, *Svećurje, starohrvatsko i srednjovjekovno groblje sela Žestinj s crkvom sv. Jurja*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika-Split, 2008.

Cetinić 2011

Ž. Cetinić, *Stranče – Vinodol, Starohrvatsko groblje na Gorici*, Pomorski i povijesni muzej Hrvatskog primorja, 2011.

Čáp, Macháček, Špaček 2011

P. Čáp, J. Macháček, J. Špaček, *Tajemství výroby velkomoravského šperku, Archeologický experiment*, Koniasch Latin Press, 2011.

Demo 2014

Ž. Demo, *Zlato i srebro u Arheološkom muzeju u Zagrebu (s prilogom Maje Bunčić)*, Arheološki muzej u Zagrebu, 2014.

Doncheva 2012

S. Doncheva, *Metal Art Production in Medieval Bulgaria, Jewelry craftsmanship in Bulgaria at the Middle Ages*, Lambert Academic Publishing GmbH & Co. KG, 2012.

Ivanišević 2018

V. Ivanišević, Metal Workshops of Caričin Grad (Justiniana Prima), u Drauschke, J., Kislinger, E., Kühtreiber, K., Kühtreiber, T., Scharrer-Liška, G., Vida, T. (eds.), *Lebenswelten zwischen Archäologie und Geschichte, Festschrift für Falko Daim zu seinem 65. Geburtstag*, Monographien des Römisch Germanischen Zentralmuseums, 2018, 711–723.

Jakšić 1983–1984

N. Jakšić, Nakit 14. stoljeća u Hrvatskoj i Bosni, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 23, *Radovi sa znanstvenog skupa „Dalmacija u vrijeme an-žuvinske vlasti”*, 1983–1984, 331–342.

Jakšić 1996

N. Jakšić, Kasnosrednjovjekovno groblje kod crkve sv. Spasa u Vrh Rici, *Starohrvatska prosvjeta* 23, 1996, 139–172.

Jurić 2015

R. Jurić, *Zlato i srebro srednjega vijeka u Arheološkom muzeju Zadar*, Arheološki muzej Zadar, 2015.

Lango 2010

P. Lango, *Crescent-shaped Earrings with lower ornamental Band*, u Daim, F., Drauschke, J. (eds.), *Byzanz – das Römerreich im Mittelalter* 3, Peripherie und Nachbarschaft, Verlag des Römisch Germanischen Zentralmuseums, 2010, 369–410.

Lupis 2006

V. B. Lupis, O dubrovačkim moćnicima Sv. Vlahe iz XIV. stoljeća i vrličkom pojasu, *Starohrvatska prosvjeta* 33, 2006, 187–211.

Maneva 1992

E. Maneva, *Srednovekoven nakit od Makedonija*, Republički zavod za zaštita na spomenicite na kulturata -Skopje, 1992.

Marušić 1995

B. Marušić, *Istra i sjevernojadranski prostor u ranom srednjem vijeku*, Katalozi i monografije 4, Arheološki muzej Istre, 1995.

Marušić 1967

B. Marušić, Nekropole VII i VIII stoljeća u Istri, *Arheološki vestnik* 18, 1967, 333–341.

Marušić 1983

B. Marušić, Prilog poznavanju ranosrednjovjekovne nekropole na Mejici kod Buzeta, *Jadranski zbornik* 11, 1983, 173–195.

Menghin, Springer, Wamers (eds.) 1987

W. Menghin, T. Springer, E. Wamers (eds.), *Germanen, Hunnen und Awaren, Schätze der Völkerwanderungszeit*, Germanischen Nationalmuseums Nürnberg, 1987.

Metaxas 2012

S. Metaxas, *Zur materielen Kulture des Byzantinischen Sizilien*, u Bdhlen-dorf- Arslan, B., Ricci, A. (eds.), *Byzantine Small Finds in Archaeological Contexts*, Byzas 15, Ege Yayınları, 2012, 39–48.

Milinković 2005

M. Milinković, Eine Bemerkungen zu spätromanischen Funden in Süddalmatien und Montenegro, u Dobiat, C. (ed.), Reliquiae Gentium. *Festschrift für Horst Wolfgang Böhme zum 65. Geburtstag. Teil I*, Verlag Marie Leidorf GmbH, 2005, 303–317.

Petrinec 2008

M. Petrinec, Nalazi u grobovima ispod stećaka, u Poklečki Stošić, J. (ed.), *Stećci*, Galerija Klovićevi dvori, 2008, 246–263.

Petrinec 2009

M. Petrinec, *Groblja od 8. do 11. stoljeća na području ranosrednjovjekovne hrvatske države*, Monumenta medii aevi Croatiae 3, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika-Split, 2009.

Petrinec 2010

M. Petrinec, Metal Objects of Byzantine Origin in Medieval Graves from Croatia, u Grotowski, P.Ł., Skrzyniarz, S. (eds.), *Towards rewriting? New approaches to byzantine archaeology, Proceedings of the Symposium on byzantine art and archaeology, Cracow, september 2008, Series Byzantina* 8, 2010, 197–212.

Petrinec 2012

M. Petrinec, Croatia between the East and West – Evidence from early medieval Graves, u Salamon, M., Woloszyn, M., Musin, A., Špehar, P. (eds.), *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe* 1, Geisteswissenschaftliches Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas, Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2012, 461–474.

Petrinec 2014

M. Petrinec, O pojedinim predmetima bizantske provenijencije na istočnoj obali Jadrana, *Starohrvatska prosvjeta* 41, 2014, 63–98.

Pinar Gil 2015

J. Pinar Gil, Local Realities and Continental-Wide Fashions. Some Paradoxes on 5th-6th Century clothing Ornamenta in the West Mediterranean Provinces (and beyond), u Boschung, D., Danner, M., Radtki, C. (eds.), *Politische Fragmentierung und kulturelle Kohärenz in der Spätantike, Morphomata* 26, Fink Verlag, 2015, 249–290.

Piteša 2009

A. Piteša, *Katalog nalaza iz vremena seobe naroda, srednjeg i novog vijeka u Arheološkome muzeju u Splitu*, Arheološki muzej u Splitu, 2009.

Piteša 2014

A. Piteša, *Zlato i srebro srednjeg vijeka u Arheološkom muzeju u Splitu*, Arheološki muzej u Splitu, 2014.

Poulou Papdimitriou, Tzavella, Ott 2012

N. Poulou Papdimitriou, E. Tzavella, J. Ott, Burial Practices in Byzantine Greece; archeological Evidence and methodological Problems for its Interpretation, u Salamon, M., Woloszyn, M., Musin, A., Špehar, P. (eds.), *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe* 1, Geisteswissenschaftliches Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas, Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2012, 377–428.

Rącz 2014

Zs. Rącz, *Die Goldschmeidegräber der Awarenzeit*, Römisch Germanischen Zentralmuseums, 2014.

Spier 2012

J. Spier, *Byzantium an theWest: Jewelry in the First Millennium*, Paul Holberton publishing, Les Enluminures, 2012.

Szimoniewski 2010

B. Szimoniewski, Byzantium and the Slavs in the Light of Goldsmiths' Production, u Entwistle, Ch., Adams, N. (eds.), *Intelligible Beauty*, British Museum Research publication 178, British Museum, 2010, 161–172.

Uglešić 2003

A. Uglešić, Nakit Istočnih Gota na području rimske provincije Dalmacije, u Tafra, R. (ed.) *Hrvati i Goti*, Marjan tisak, 2003, 99–135.

Ungermann 2018

Š. Ungermann, Frühmittelalterliche Schlaufenohrringe mit Drahtanhängern oder Kettchen, u Daim, F., Heher, D., Rapp, C. (eds.), *Menschen, bilder, Sprache, Dinge – Wege der Kommunikation zwischen Byzanz und dem Westen* 1, Bilder und Dinge, Römisch Germanischen Zentralmuseums, 2018.

Vinski 1956

Z. Vinski, Körbschenohrringe aus Kroatien, u Haekel, J., Hohenwart-Gerlachstein, A., Slawik, A. (eds.), *Die Wiener Schule der Völkerkunde, Festschrift zum 25 jährigen Bestand 1929–1954*, Ferdinand Berger, 1956, 564–568.

Vinski 1967

Z. Vinski, Kasnoantički starosjedioci u salonitanskoj regiji prema arheološkoj ostavštini predslavenskog supstrata, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 69, 1967, 7–98.

Višić Ljubić 2018

E. Višić Ljubić, *Aurum Salonitanum*, Rimske naušnice iz Arheološkog muzeja u Splitu, Arheološki muzej u Splitu, 2018.

Mirja Jarak

Odsjek za arheologiju
Filozofski fakultet
Sveučilište u Zagrebu

Kristijanizacija u antici i srednjem vijeku vrlo je važan proces ili niz procesa, koji se može pratiti kod različitih skupina stanovništva i nije samo izraz duhovnih i religijskih nego i kulturnih i društvenih promjena. Načelno se različiti procesi kristijanizacije, imajući u vidu samo europska područja, mogu svrstati unutar nekoliko osnovnih grupa. To omogućuje preglednost i razlikovanje između ranijeg carskog razdoblja, kasne antike i srednjega vijeka. Prva grupa odnosi se na primarni proces kristijanizacije antičkog stanovništva Rimskog Carstva. Kršćanstvo nije bilo prihvaćano u jednakoj mjeri u svim područjima Carstva, tako da su procesi kristijanizacije mnogostruki i traju od 1. do 6. stoljeća. U ovome kontekstu zanimljivo je spomenuti da najviši slojevi rimskoga društva, neke bogate i ugledne senatorske obitelji, ostaju dugo izvan kršćanskih zajednica, sve do kraja 4. st., pa i kasnije. Uzurpator Eugenije, predstavnik rimske senatorske aristokracije, suprotstavio se kršćanskom caru Teodoziju Velikom, što je završilo sukobom na Frigidu, u današnjoj Vipavskoj dolini, i porazom posljednje poganske rimske vojske 394. godine.

Druga grupa procesa kristijanizacije obuhvaća kristijanizaciju tijekom Velike seobe naroda, kada su novi, uglavnom germanski narodi, upoznavali i prihvaćali kršćanstvo. Ta se kristijanizacija u najvećoj mjeri odvijala nakon naseljavanja pojedinih naroda unutar granica Rimskoga Carstva te nema podataka o izraženijoj misionarskoj djelatnosti u udaljenijim područjima, izvan granica Carstva. Zanimljivo je da veliki germanski narodi poput Ostrogota, Langobarda i Gepida, relativno brzo, unutar dviju generacija, prihvaćaju kršćanstvo, iako njihova kristijanizacija duže ostaje formalnim činom, te kroz cijelu kasnu antiku Germani ostaju umnogome odijeljeni od kasnoantičkog starosjedilačkog stanovništva, o čemu govore i arheološki nalazi.

U treću osnovnu grupu mogli bi se svrstati srednjovjekovni procesi kristijanizacije, među kojima istaknuto mjesto imaju zbivanja tijekom kristijanizacije različitih slavenskih

naroda. Mnogi slavenski narodi obitavali su u prostorima izvan granica nekadašnjeg Rimskog Carstva, na sjeveru i istoku Europe. Već taj prostorni moment morao je utjecati na nešto kasniji proces kristijanizacije. Osim toga, s nestankom Zapadnog Rimskog Carstva, nestaju i potencijalni nositelji misionarske aktivnosti koja bi bila i u službi političkih interesa. Papinski Rim u 7. i 8. st., s nekim izuzecima kao što je misionarska akcija u Engleskoj u vrijeme pape Grgura Velikog, još nema veći utjecaj i moć, dok nove germanske države, posebno Franačka, tek trebaju dovršiti kristijanizaciju unutar vlastitih granica. Upravo arheologija daje podatke o dugotrajnosti procesa kristijanizacije tijekom ranoga srednjeg vijeka, osobito kroz grobne nalaze. Postojanje priloga u grobovima, u što se ubrajaju nalazi keramike, oružja, upotrebnih predmeta itd., govori u prilog poganskih shvaćanja ili o još nedovršenom procesu kristijanizacije. Tek krajem 8. st. kristijanizacija na franačkom području ulazi u završnu fazu, što se arheološki manifestira nestankom priloga iz grobova. Ovo svakako treba imati u vidu i zbog značenja franačkih misionara među Slavenima.

Dok su zapadni i istočni Slaveni živjeli daleko od kršćanskih centara i gradova nekadašnjeg Rimskog Carstva, Slaveni u Hrvatskoj zatekli su drugačije izvanjske okolnosti, što je moglo utjecati na tijek i karakter njihove kristijanizacije, kao temeljnog zbivanja u ranosrednjovjekovnom društvu. Naime, ranosrednjovjekovna Hrvatska, koja u prvoj pol. 9. st., prema pisanim izvorima, ima rang kneževine, zauzimala je teritorij u neposrednom susjedstvu dalmatinskih gradova, koji su administrativno pripadali bizantskoj Dalmaciji. Dok je u 6. i ranijem 7. st. pod bizantskom vlašću bila cijela kasnoantička provincija Dalmacija, s dolaskom Slavena bizantski teritorij je krajnje reduciran. O opsegu bizantske Dalmacije u ranome srednjem vijeku najpotpunije piše Konstantin VII. Porfirogenet u *De administrando imperio*. Car-pisac nabraja gradove i otoke bizantske Dalmacije, koja je od vremena kneza Branimira imala administrativni položaj teme. Bizantski gradovi na obali bili su Zadar, Trogir, Split, Dubrovnik i Kotor, a od otoka temi su pripadali Krk, Cres i Rab. Gradovi na obali imali su i određeni teritorij izvan gradskih zidina, tzv. astareju, ali sveukupni prostor ranosrednjovjekovne bizantske Dalmacije bio je izrazito malen u odnosu na slavensko, odnosno hrvatsko zaleđe. Život u

— SL. 1 Split, Sv. Trojica (Marasović 2008).
—

neposrednom susjedstvu bizantskih gradova omogućavao je brzo međusobno upoznavanje, a zatim i prisutnost utjecaja u svim područjima života. U historiografiji je stoga odavno prisutna teorija o bizantskim utjecajima u procesu kristijanizacije Hrvata. Sa stajališta materijalnih ostataka, bizantske utjecaje najjasnije ocrtavaju crkvene građevine određenih tipoloških osobina. U arheološkoj i povijesno-umjetničkoj literaturi posebno je izdvojen šesterolisni tip predromaničkih crkava. Riječ je o arhitekturi koja je posebno specifična za bizantski i hrvatski teritorij u današnjoj Dalmaciji, dok u drugim područjima s predromaničkom arhitekturom nedostaju potpune analogije. Zahvaljujući mogućnostima vrlo uskog datiranja pojedinih ranosrednjovjekovnih crkava, prije svega na temelju stilskih obilježja crkvenog namještaja, većina šesterolisnih ili šesterokonznih crkava danas je precizno datirana, pa iz kronološkog slijeda datiranih crkava proizlazi da su šesterolisti u dalmatinskim gradovima nastali nešto ranije od zdanja istih tipoloških obilježja na hrvatskom teritoriju. Šesterolisne crkve u Splitu, Trogiru i Zadru datiraju se u kraj 8. ili početak 9. st. i pripadaju najranijim predromaničkim crkvama u tim grado-

2

vima. **SL. 1** Šesterolisti na hrvatskom teritoriju različito su datirani, od ranijeg 9. st. (Brnaze kod Sinja) do Trpimirovog i Branimirovog doba (Pridraga u zaleđu Zadra, Mastirine kod Kašića). Njihova datacija i disperzija u zaleđu dalmatinskih gradova govori o utjecajima iz tih gradova u sferi crkvene arhitekture, a povezano s tim o utjecajima u procesu kristijanizacije. **SL. 2**

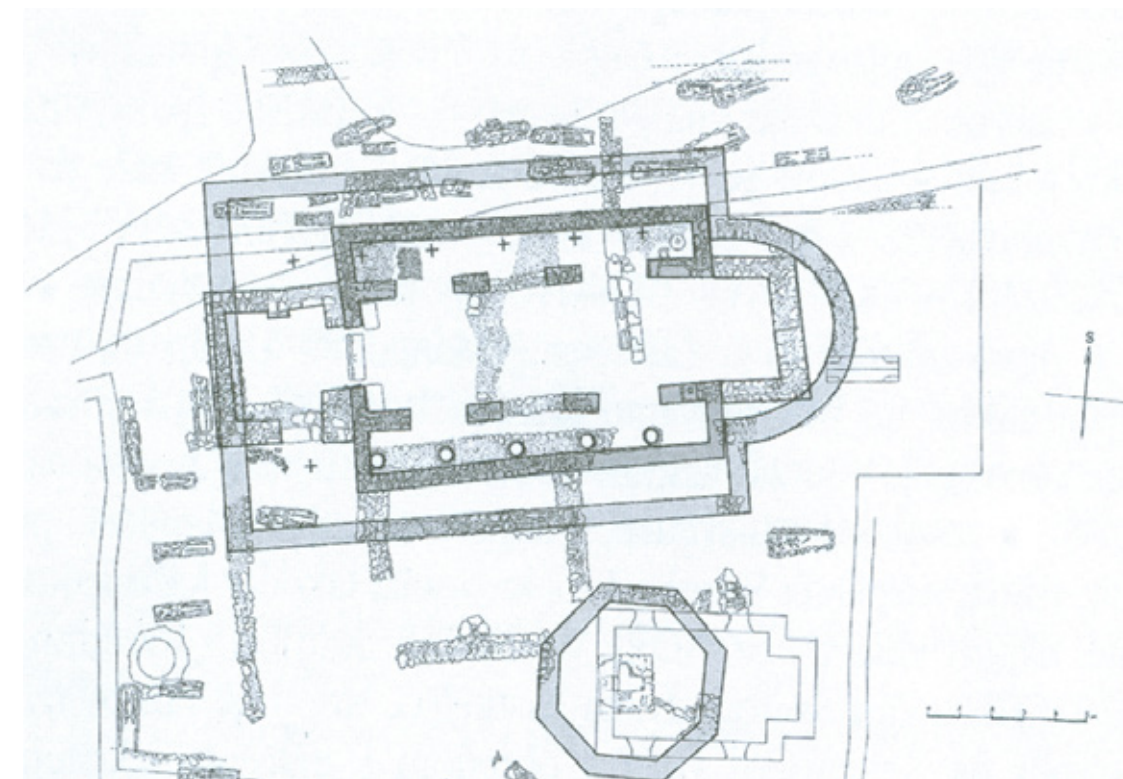
— **SL. 2** Pridraga u zaleđu Zadra, sačuvani zidovi šesterolista (snimila M. Jarak).
— **SL. 3** Bijaći, tlocrt starokršćanske i predromaničke crkvene arhitekture (Vežić 2009).
—

Područje crkvene arhitekture važno je i u jednom drugom aspektu prenošenja utjecaja tijekom procesa kristijanizacije Hrvata u dalmatinskom zaleđu. Izvan teritorija bizantskih gradova postojale su brojne kasnoantičke crkve, od kojih su mnoge korištene i tijekom ranoga srednjeg vijeka. To znači da su brojne crkve preživjele prvi nemirni period sredinom 7. st., i bile u funkciji tijekom prijelaznih stoljeća, a često i kasnije, u srednjem vijeku. One su mogle služiti preživjelom kasnoantičkom stanovništvu, koje je nastavilo život u neposrednom doticaju sa Slavenima, odnosno Hrvatima. Uz primjere porušenih kasnoantičkih crkava (Podvršje, Putalj) brojni su primjeri kontinuiteta crkava u ranome srednjem vijeku. Na području sjeverne Dalmacije ovdje bi se mogle spomenuti ranokršćanske crkve u Ninu i ninskoj okolini, u Galovcu i drugdje. U srednjoj Dalmaciji ističe se područje u susjedstvu Splita i Trogira s lokalitetima kao što su Rižinice, Gradina u Saloni i Bijaći. I ninsko i šire solinsko područje rano su naseljeni Hrvatima, a u ranome 9. st. tu postoje kneževska središta, primjerice u Ninu, Klisu i Bijaćima. Možemo zaključiti da su se posredovanjem starosjedilačkog kršćanskog stanovništva koje je nastavilo život u manjim naseljima na hrvatskom teritoriju, kao i zahvaljujući utjecajima iz bizantskih gradova, Hrvati rano upoznali s kršćanstvom, te je bizantska, odnosno kršćansko-starosjedilačka komponenta vrlo značajna u ukupnom procesu kristijanizacije Hrvata u

ranome srednjem vijeku. Kristijanizacija je jedan od rezultata akulturacije, što upućuje na dugotrajan proces koji nije bio motiviran političkim razlozima. Bizantski gradovi nisu provodili politiku kristijanizacije Hrvata, barem prema šutnji izvora, jer osim spomena djelovanja Ivana Ravenjanina u *Historia Salonitana* Tome Arhidakona, nema drugih podataka o misionarskoj djelatnosti iz bizantskih gradova. Ipak, kristijanizacija je jednim dijelom proizlazila iz kontakata i suživota novodoseljenog i starosjedilačkog stanovništva.

Osim o utjecajima iz bizantskog područja, crkvena arhitektura svjedoči i o utjecajima sa zapada. Tipologija predromaničke arhitekture 9. st. i jasna artikulacija određenih arhitektonskih elemenata i liturgijskih prostora unutar novih crkava, govori, naime, o povezanosti ranosrednjovjekovne Hrvatske s franačkim područjem. Toj problematici posvećen je veći broj znanstvenih radova, koji, osim doprinosa u istraživanju obilježja predromaničke arhitekture, dopunjavaju spoznaje o procesu kristijanizacije u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj. Franački utjecaji prepoznati su, inače, i u kontekstu grobnih nalaza i sačuvanih predmeta umjetničkog obrta, o njima svjedoče i epigrafički spomenici i titulari crkava, što sve upućuje na značajnu povezanost Hrvatske s franačkim područjem od posljednjih desetljeća 8. kroz cijelo 9. stoljeće.

U sferi crkvene arhitekture, najraniju povezanost s franačkim područjem ocrtavaju građevine na lokalitetima Bijaći, Crkvina u Biskupiji kod Knina i vjerojatno Crkvina u Koljanima. Dok Bijaći, zbog spomena u dvjema najstarijim hrvatskim vladarskim ispravama, Trpimirovoj i Muncimirovoj darovnici, imaju posebno povijesno značenje, druga dva lokaliteta „pričaju“ o ranoj hrvatskoj povijesti samo arheološkim ostacima. Crkve su na sva tri lokaliteta otkrivene u počecima razvoja srednjovjekovne arheologije i zatečene u temeljnim ostacima zidova, pri čemu je građevina u Koljanima lošije istražena te kasnije potopljena Peručkim jezerom. Na temelju novijih zapažanja, čini se da je ta crkva tipološki bila vrlo slična, gotovo identična bazilici na Crkvini u Biskupiji. Crkva sv. Marije u Biskupiji ima, pak, trobrodnu troapsidalnu formu i prizidano predvorje, čiji temeljni zidovi upućuju na postojanje zvonika i vjerojatno kata. Apside su četvrtaste i upisane unutar začelnog zida građevine, a brodove odjeljuju masivni zidani piloni. Kod Sv. Marte u Bijaćima svetište je također oblikovano ravnim potezima zidova, a unutrašnji prostor oblikuju zidani piloni. Na pročelju je istaknut manji četvrtasti blok, interpretiran kao aksijalno postavljen zvonik. Opisana morfologija ima analogije među ranim karolinškim građevinama. **SL.3** Osobito je za Sv. Mariju u Biskupiji izdvojena oblikovno slična karolinška crkva u Petersbergu kod Fulde, građena u vrijeme opata Hrabana Maura prije sredine 9. sto-

3

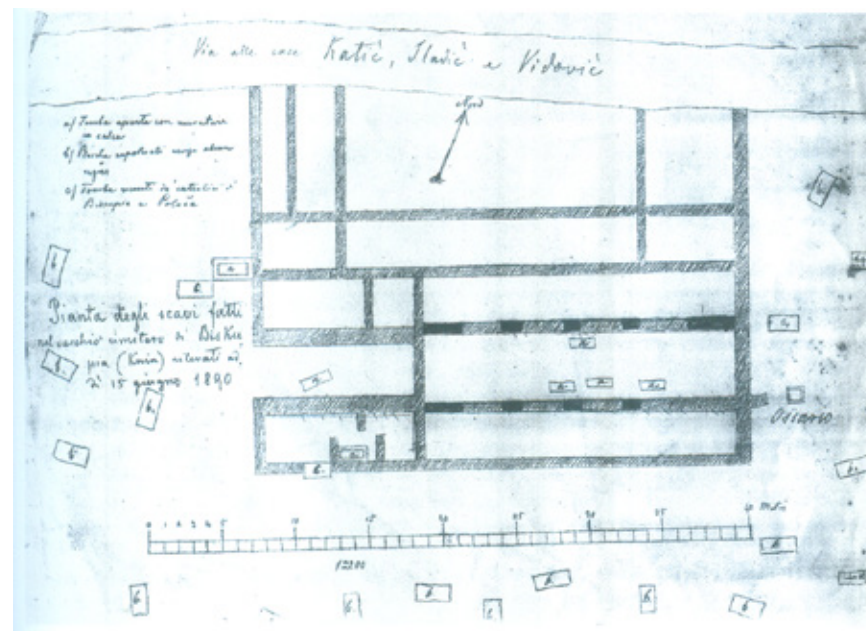
ljeća. Međutim, i bez navođenja preciznih analogija, postojanje troapsidalnih svetišta i osobito zapadnih masiva u formi dvokatnog predvorja i zvonika, uvjerljivo se interpretira kao izraz utjecaja franačke arhitekture. Tu arhitekturu posebno obilježava izgradnja novih, liturgijski uvjetovanih prostora, a posebna novost unutar ranosrednjovjekovne arhitekture u odnosu na ranokršćansku, oblikovanje je prostora za smještaj većeg broja oltara i pojava novih liturgijskih prostora na pročeljima crkava. Te elemente, vidljive u ostacima građevina u Bijaćima i Biskupiji, opravdano je povezati s utjecajima iz karolinške arhitekture. O tome govori i datacija naših crkava u ranije 9. st., kada su franački utjecaji u Hrvatskoj vidljivi i kroz veliki broj drugih arheoloških svjedočanstava.

SL. 4, SL. 5

Kod arhitekture je zanimljiva i duža prisutnost franačkih utjecaja, odnosno učinak prvih preuzetih elemenata u izgradnji crkava u drugoj pol. 9. st., a i kasnije. Veći broj crkava

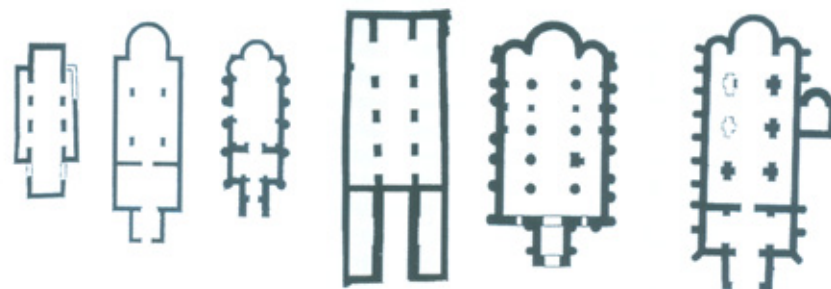
iz kasnijega 9. st. ima masivna zdanja na pročeljima, a osobito se ističe crkva sv. Spasa s najstarijim sačuvanim predromaničkim zvonikom i predvorjem koje odgovara karolinškoj formi westwerka. SL. 6, SL. 7

Rane istaknute crkve u Bijaćima i Biskupiji zanimljive su, u pogledu teme o kristijanizaciji Hrvata, i zbog šireg arhitektonskog sklopa koji je postojao na tim lokalitetima. U Biskupiji je sjeverno od crkve postavljen kompleks prostora sa središnjim otvorenim dvorištem u cijelosti definiran, dok u Bijaćima dodatni arhitektonski kompleks nije u potpunosti istražen. Oba kompleksa u literaturi su različito interpretirani. Svakako bi, barem u Bijaćima, postojala mogućnost da se radi o ranom samostanu, i to nastalom pod utjecajima franačkih misionara. Time bi i u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj imali jedno rano misionarsko središte, budući da su samostani posvuda u Europi osnovani kao centri kristijanizacije okolnoga područja. Drugo sigurno središte kristijanizacije u ranom 9. st. bio je grad Nin. Iako

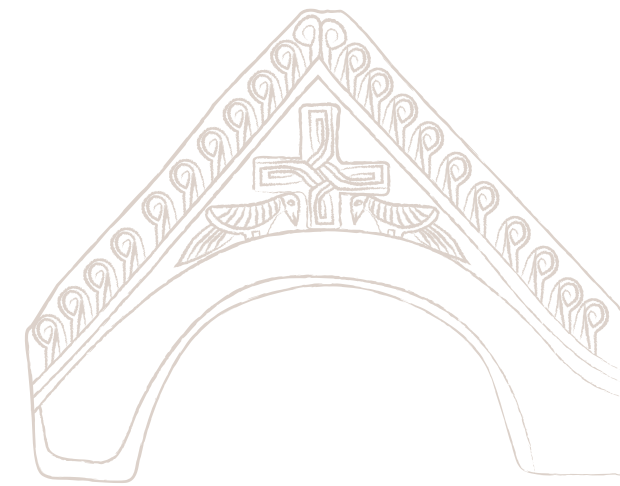

SL. 4 Crkvina u Biskupiji kod Knina, tlocrt crkve sv. Marije iz vremena prvih istraživanja (Milošević 2011).

SL. 5 Tlocrti predromaničkih crkava u Kneževini Hrvatskoj (Milošević, Peković 2009).

5

6

je benediktinski samostan u Ninu posvjedočen tek u doba kneza Branimira, te nema podataka o samostanu iz početka 9. st., u gradu je rana misionarska djelatnost ostavila trag u vidu dragocjenih ranokarolinških relikvijara, sigurnih proizvoda radionica izvan Hrvatske. O karolinškim utjecajima govore i imena glavnih svetaca-zaštitnika ranosrednjovjekovnog Nina. Tu je i slavna Višeslavova krstionica, djelo iz početka 9. st., o čijem porijeklu danas postoje različita mišljenja, ali stara teza o porijeklu krstionice iz Nina ostala je i dalje predmetom rasprava. Ninska ranosrednjovjekovna groblja, smještena i unutar i izvan gradskih bedema, posebno su važan arheološki prilog istraživanjima tijekom kristijanizacije u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj. Nin je u svakom slučaju mjesto suživota preživjeloga kasnoantičkog stanovništva i novodoseljenih Hrvata. Stoga se može očekivati mogućnost praćenja mijenjanja pogrebnih običaja tijekom procesa kristijanizacije.

7

Ninska ranosrednjovjekovna groblja ubrajaju se u veliku skupinu grobljanskih lokaliteta iz istoga razdoblja u Hrvatskoj. Groblja, odnosno grobni nalazi, smatraju se vrlo važnim izvorom za razumijevanje kulture i religijskih shvaćanja ranosrednjovjekovnog stanovništva. Ova problematika već je spomenuta u vezi s kristijanizacijom na franačkom području. Slične interpretacije iznesene su u literaturi posvećenoj grobljima i grobnim nalazima na području ranosrednjovjekovne Hrvatske. Bitna razlika u odnosu na kristijanizaciju Germana očituje se u vremenskom pomaku, u nešto kasnijem datiranju dovršetka procesa kristijanizacije u Hrvatskoj. S obzirom na veliki broj lokaliteta s ranosrednjovjekovnim grobljima i pojedinačnim grobnim nalazima i vrlo precizne, suvremene metode datiranja, zaključci o kristijanizaciji hrvatskog stanovništva na osnovi grobnih nalaza prilično su pouzdani. Da bi cijeli taj značajni kompleks istraživanja unutar srednjovjekovne arheologije mogao biti

SL. 6 Sv. Spas na vrelu Cetine (Milošević, Peković 2009).

SL. 7 Corvey - pročelje westwerka (Milošević 2011).

odgovarajuće vrednovan, koristan je sažeti osvrt na predmet i zaključke suvremenih arheoloških istraživanja.

Među ranosrednjovjekovnim grobljima u Dalmaciji u velikom broju prevladavaju lokaliteti s ritusom inhumacije. Sve do prije nekoliko desetljeća nisu bila pouzdano utvrđena groblja s paljevinskim ukopima, odnosno ritusom incineracije. Međutim, u novije doba otkrivena su i takva groblja, no njihov broj i dalje nije velik. Ističu se lokaliteti Kašić – Maklinovo brdo, Dubravice kraj Skradina i Velim kraj Benkovca. Na sva tri lokaliteta paljevinski grobovi pronađeni su u većoj ili manjoj blizini skeletnih ranosrednjovjekovnih ukopa. Zanimljiva je i koncentracija lokaliteta na području sjeverne Dalmacije, a sličnu sliku, s obzirom na veliku gustoću lokaliteta, pružaju i najranija isključivo skeletna groblja. Što se tiče datacije, za paljevinske grobove ona počiva na interpretacijama konteksta nalaza te su pojedini autori predlagali datacije od sredine 7. do kraja 8. stoljeća. Svi su ipak složni u pogledu pripisivanja paljevinskih grobova pretkršćanskom horizontu, vremenu u kojem slavensko stanovništvo još nije uključeno u procese kristijanizacije.

Brojna skeletna groblja s prilozima koji upućuju na paganski svjetonazor pokojnika datirana su do sredine 9. stoljeća. Navedena gornja granica prilično je sigurna, ali definiranje najranijih ukopa, odnosno donja granica, predstavlja izraziti problem. Mnogi tipovi nalaza koji su otkriveni kao prilozima u grobovima, sami po sebi ne mogu se precizno datirati. Keramičke posude, primjerice, po tipološkim osobinama i tehnici izrade, datiraju se u širi vremenski raspon od gotovo dva stoljeća. Različiti upotrebnih predmeti poput kresiva, noževa, šila itd., čest inventar u ranim skeletnim grobovima u Dalmaciji, ne mogu se preciznije datirati, jer im je forma nepromjenjiva kroz dugi period. Slično bi se moglo reći i za jednostavne oblike nakita poput karičica bez posebnih razlikovnih obilježja. Zbog svega toga donja vremenska granica sahranjivanja na ranim skeletnim grobljima uglavnom se okvirno stavlja u ranije 8. stoljeće. Na početak ukopavanja u ranijem 8. ili još u 7. st., upućivala je i veličina nekih grobalja, osobito veliki broj grobova na ninskom groblju Ždrijac. Više od 300 grobova, od kojih su posljednji datirani u sredinu 9. st., upućivalo je na dugotrajno sahranjivanje i početak korištenja groblja barem od početka 8. st., ako ne i ranije. Groblje Ždrijac istraživao je i monografski objavio J. Belošević, najzaslužniji istraživač grobalja poganskog horizonta u sjevernoj Dalmaciji. Novija istraživanja, koja kontinuirano traju, dala su i neke nove rezultate. Osobito su vrijedne precizne datacije nekih grobova i grobnih nalaza. Datacija C14 jednog skeleta unutar tumula Duševića glavica dala je vremenski raspon između 640. i 770. godine. To

sl. 8 Nin, Ždrijac, grob 62 (dio inventara) (Belošević 2007).

8

otvara mogućnost datacije ukopa još tijekom 7. stoljeća. Tako je datacija grobova poganskog horizonta u Dalmaciji pomaknuta u ranije vrijeme, što na osnovi samo tipološke analize grobnih nalaza nije bilo moguće.

Vraćajući se na grobne nalaze kao izvore za proces kristijanizacije ranosrednjovjekovnog stanovništva, treba istaknuti da se na većim grobljima poganskog horizonta uočava postupnost procesa. Kršćanski svjetonazor pokojnika vidljiv je tako u grobovima bez pravih priloga, u kojima se susreće samo nakit, predmeti koji označavaju status poput karolinškog oružja i konjaničke opreme, a u rjeđim slučajevima susreću se i predmeti s jasnom kršćanskom simbolikom. U kršćanskim grobovima, i to posebno u grobovima odličnika, ponekad se nalazi novac u funkciji obola. Na prvi pogled u suprotnosti s kršćanskim svjetonazorom, običaj prilaganja obola u ranom srednjem vijeku prihvaćan je od vodećih slojeva društva, a njegova pojava kod Slavena povezuje se s franačkim utjecajima.

Činjenica da se u funkciji obola u Hrvatskoj najčešće nalaze bizantski zlatnici Konstantina V. Kopronima, iako se običaj povezuje s franačkim utjecajima, može se objasniti blizinom bizantskih gradova u Dalmaciji iz kojih je, zbog šutnje izvora u teško odredivim okolnostima, ali vjerojatno u kratkom razdoblju, pristizao zlatni novac kovan u kasnijem razdoblju vladavine Konstantina V. Jesu li bizantski zlatnici stavljeni u grobove samo na prijelazu iz 8. u 9. st., dakle, neposredno nakon dolaska u posjed hrvatskom vladaju-

ćem sloju, ili su, u rjeđim slučajevima, dospijevali i u nešto kasnije grobove iz sredine 9. st., ostaje još uvijek otvorenim pitanjem. Da običaj prilaganja novca u funkciji obola u Dalmaciji (običaj je poznat i u drugim područjima, npr. u grobovima tzv. bjelobrdske kulture) postoji i sredinom i možda početkom druge pol. 9. st. svjedoči grob 62 na groblju Ždrijac, u kojemu je u funkciji obola pronađen srebrni denar cara Lotara I. **sl. 8** U istom grobu, kao prežetak poganskih vjerovanja, našla se jedna keramička posuda, što upućuje na dugotrajnost procesa kristijanizacije i kod vodećeg društvenog sloja. Ipak, posve očekivano, arheologija svjedoči o pripadnicima društvene elite kao posebno istaknutom krugu ljudi tijekom procesa kristijanizacije. U grobovima s najluksuznijim nalazima, koji su stoga prepoznati kao grobovi elite, primjećuje se nedostatak tipičnih poganskih priloga. Skupi predmeti u tim grobovima, poput karolinških mačeva i ostruga, imaju statusno značenje i ne govore o poganskom svjetonazoru pokojnika. U ovom kontekstu, kao najranije kršćanske grobove u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj moguće je izdvojiti grobove odličnika u drvenim lijesovima na Crkvinu u Biskupiji kod Knina. Datiraju se u završno 8. i prva desetljeća 9. stoljeća. **sl. 9**

Grobni nalazi iz 9. st. svjedoče o sve intenzivnijoj kristijanizaciji hrvatskog stanovništva, što u drugoj pol. 9. st. doводи do potpunog nestanka poganskih priloga u grobovima. Tada se počinju formirati i groblja oko novosagrađenih predromaničkih crkava, primjerice na Bukorovića podvornici u Biskupiji ili na lokalitetu Kašić – Mastirine.

sl. 9 Biskupija-Crkvina, grob 7 (Starohrvatska prosvjeta 33, 2006).

9

Zaključno se može istaknuti da arheološki nalazi više upućuju na značenje franačkih nego bizantskih utjecaja u procesu kristijanizacije. Bizantski utjecaji ispoljavali su se u kontekstu neminovnog suživota Hrvata sa starosjedi-lačkim stanovništvom. Franački utjecaji, čini se, bili su rezultat promišljene politike i djelovanja stranih misionara. Jedan od njih zabilježen je u Bijaćima na nekoliko kamenih nadvratnika. Ime đakona i svećenika Gumpertusa, koji je djelovao u Bijaćima, prema sadržaju natpisa na izgradnji nekih građevina, govori u prilog postojanja misionarskog centra u Bijaćima, gdje je vrlo vjerojatno postojao benedik-tinski samostan kao središte kristijanizacije i mjesto razvi-jene kulture. Takvo mjesto bilo je vrlo prikladno za smještaj kneževskog dvora, o čijem postojanju svjedoče vladarske isprave pisane u Bijaćima. **SL.10**

— **SL.10** Bijaći, jedan od nadvratnika s imenom Gumpertus (Delonga 1996).
—

PREPORUČENA LITERATURA:

Angenendt 1999

A. Angenendt, Die Christianisierung Nordwesteuropas, u Stiegemann, C., Wemhoff, M. (eds.), *799 Kunst und Kultur der Karolingerzeit - Karl der Grosse und Papst Leo III.* in Paderborn 2, Zabern, 1999, 420–433.

Belošević 1980

J. Belošević, *Materijalna kultura Hrvata od 7. do 9. stoljeća*, Liber, 1980.

Belošević 2007

J. Belošević, *Starohrvatsko groblje na Ždrijacu u Ninu*, Arheološki muzej Zadar, 2007.

Bratož 1994

R. Bratož, *Bitka pri Frigidu v izročilu antičnih in srednjeveških avtorjev*, Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1994.

Delonga 1996

V. Delonga, *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika-Split, 1996.

Jarak 2013

M. Jarak, *Crkvena arhitektura 7. i 8. stoljeća – uvod u studij predromanike*, Književni krug, 2013.

Jakšić 1993

N. Jakšić, Preživjele ranokršćanske crkve u srednjovjekovnoj ninskoj biskupiji, *Diadora* 15, 1993, 127–144.

Jurković 1986–1987

M. Jurković, Crkve s westwerkom na istočnom Jadranu, *Pri-lozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 26, 1986–1987, 61–86.

Marasović 1994

T. Marasović, *Graditeljstvo starohrvatskog doba u Dalmaciji*, Književni krug, 1994.

Marasović 2008–2013

T. Marasović, *Dalmatia praeromanica* 1–4, Književni krug, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika-Split, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2008–2013.

Marijanović (ed.) 2012

B. Marijanović (ed.), *Tumuli iz Krneze i Podvršja kod Zadra*, Sveučilište u Zadru, 2012.

Milošević (ed.) 2000

A. Milošević (ed.), *Hrvati i Karolinzi* 1–2, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika-Split, 2000.

Milošević 2011

A. Milošević, *Predromanički zvonici u Dalmaciji i ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, Omega engineering d.o.o., Centar Studia mediterranea pri Filozofskom fakultetu u Splitu, 2011.

Milošević, Peković 2009

A. Milošević, Ž. Peković, *Predromanička crkva Svetoga Spasa u Cetini*, Omega engineering d.o.o., Centar Studia mediterranea pri Filozofskom fakultetu u Splitu, 2009.

Momigliano (ed.) 1963

A. Momigliano (ed.), *The conflict between Paganism and Christianity in the fourth century*, Oxford: Clarendon Press, 1963.

von Padberg 2006

L. E. von Padberg, *Christianisierung im Mittelalter*, wbg The-iss, 2006.

Petrinec 2009

M. Petrinec, *Groblja od 8. do 11. stoljeća na području ranosred-njovjekovne hrvatske države*, Monumenta medii aevi Croatiae 3, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika-Split 2009.

Rapanić 1987

Ž. Rapanić, *Predromaničko doba u Dalmaciji*, Logos, 1987.

Stein 1967

F. Stein, *Adelsgräber des achten Jahrhunderts in Deutschland*, Berlin: Walter de Gruyter, 1967.

Šeparović 2008

T. Šeparović, Coin Finds of Emperor Constantine VCopronymus in southern Croatia, u Wołoszyn, M. (ed.), *Byzantine Coins in Central Europe between the 5th and 10th Century, Moravia Magna V*, Polish Academy of Arts and Sciences, Institute of Archaeology University of Rzeszow, 2008, 1–7.

Vežić 2009

P. Vežić, Bazilika sv. Marte u Bijaćima i problem njezina ci-borija, *Starohrvatska prosvjeta* 26, 1999, 319–330.

Marija Karbić

Hrvatski institut za povijest

Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje

Teza Philippea Arièsa prema kojoj tijekom srednjovjekovlja djetinjstvo nisu smatrali posebnom fazom u ljudskom životu već se na djecu gledalo kao na male odrasle, kao i iz nje izveden zaključak znanstvenika koji su dalje gradili na njegovim rezultatima da je velika smrtnost djece u tom razdoblju imala za posljedicu manju emocionalnu vezanost za djecu i manja ulaganja u njihov odgoj, potaknula je brojna istraživanja koja su bila usmjerena na preispitivanje tih stajališta. Zahvaljujući ovim istraživanjima, koja su pokazala koliko je stvarnost odstupala od zaključaka Arièsa i njegovih sljedbenika, danas dosta znamo o životu i tretmanu srednjovjekovne djece. Korištenje vrela koja oni nisu koristili ili su to činili neadekvatno, pokazalo je da djeca u srednjem vijeku nisu bila nevidljiva, da ih se nije smatralo malim odraslima te da ni roditelji ni drugi odrasli nisu prema njima bili ravnodušni.

O djeci u srednjem vijeku nam uistinu svjedoče brojna vrela, od različitih vrsta pisanih izvora (teološki i filozofski spisi, propovijedi, svetački životopisi, poučna i zabavna literatura, poput satiričnih djela ili pjesama, ali isto tako i sudski i posjedovni spisi, zakoni i statuti) do ostataka materijalne kulture, pri čemu i arheološki nalazi imaju veliko značenje (npr. pronađene igračke, kolijevke, rogovu za hranjenje).

U srednjovjekovnom razdoblju nije postojao jedinstveni stav prema djeci i djetinjstvu, što je bilo povezano i s činjenicom da je stav prema prokreaciji bio ambivalentan. S jedne strane, isticalo se da se čovjek, da bi služio Bogu, treba odreći obiteljskog života jer u protivnom stupajući u brak prestaje biti gospodarom svoga tijela i svakodnevno mora ulagati velike napore kako bi osigurao sredstva za život svojoj obitelji te se ne može posvetiti službi Bogu, ali se, s druge strane, smatralo i da laici trebaju osnivati obitelj, da želja za djecom proizlazi iz prirodnog zakona, da je jedna od svrha braka rađanje djece, da su brojna djeca (posebno sinovi) blagoslov i da su djeca izvor radosti.

U djelima srednjovjekovnih autora nalazimo i na pozitivan i na negativan pogled na djecu i djetinjstvo. Na razvoj negativne slike djece dosta je utjecao sv. Augustin koji je smatrao da su djeca slaba, da im nedostaje razuma, da ne čine ništa dobro, da su ljubomorna i agresivna. Negativan stav nalazimo i u literaturi za zabavu, u kojoj se, na primjer, za malu djecu govori da samo plaču, pa se ne može spavati noću, a za veliku da samo žele nasljedstvo. Pozitivan stav prema djeci podupirala su sama evanđelja koja govore o pozitivnom Isusovu odnosu prema djeci i njegovom pozivu učenicima da budu poput djece. Autori koji se pozitivno odnose prema djeci i djetinjstvu smatraju da zrelost donosi gubitak nevinosti i radosti koja je prati. Galen, liječnik iz razdoblja antike, ali cijenjen u srednjem vijeku, zastupao je mišljenje da su djeca dobra po prirodi, da ih ne treba korigirati već samo zaštititi od loših utjecaja. Filip Novarski, pravnik, diplomat, pjesnik i ratnik iz 13. st. govori o djetinjstvu kao o temelju života te ističe da se samo na dobrim temeljima mogu podići velike i dobre građevine. U jednom izvoru iz

naših krajeva također nalazimo lijep primjer pozitivnog stava prema djeci. U Riječkom statutu iz 1527. god. nalazimo tvrdnju *Adolescentes quoniam ac turres decorem urbium, dicebat Homerus* (Kako je govorio Homer, djeca i tornjevi su ures gradova). Uz pozitivan stav prema djeci bio je povezan i kult djeteta Isusa, a o njemu svjedoči i blagdan Nevine dječice koji se nekoliko dana nakon Božića slavi u spomen na djecu koju je Herod, nastojeći ubiti Isusa, dao pobiti.

No bez obzira na razlike u mišljenjima, koje su inače postojale, općeprihvaćeno je bilo da djeca nisu vlasništvo roditelja već da su im povjerena od Boga te da su roditelji dužni brinuti se za njih, štititi ih, odgojiti ih kao dobre kršćane i dati im obrazovanje. **SL. 1**

EMOCIONALNI ODNOS IZMEĐU RODITELJA I DJECE

Postoje brojna svjedočanstva koja govore o emocionalnoj vezanosti roditelja za djecu u srednjem vijeku. U nekim slu-

čajevima o toj se vezanosti govori izravno, poput Jeana Gerzona, znanstvenika, pjesnika i kancelara sveučilišta u Parizu na prijelazu iz 14. u 15. st., koji u svojim spisima spominje ljubav očeva i majki za njihovu djecu. U drugim prilikama o njoj možemo zaključiti iz postupaka roditelja. I davanje djeteta dojlji na selo, koje se ranije znalo smatrati izrazom nebrige, ili barem nevezanošću za dijete, zapravo svjedoči o roditeljskoj brizi, što možemo vidjeti iz činjenice da se izboru dojlje poklanjala velika pažnja, da se u potragu za odgovarajućom dojljom ulagalo puno vremena i da su one bile dobro plaćane. Uistinu drastični dokaz majčinske ljubavi pružaju nam slučajevi žena koje su pristale da ih podvrgnu tada smrtonosnom carskom rezu kako bi se dijete rodilo živo.

Vrijedne dokaze o roditeljskoj ljubavi pružaju nam i hagiografska vrela. U zapisima o čudima vezanim uz ozdravljenja djece vidi se koliko su molitve i napora roditelji pritom ula-

SL. 1 Majstor Časoslava Katarine od Clevesa; Sveta obitelj u radu (oko 1440. g.). Isus je prikazan kao dijete u hodalicu. (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Jesus_in_a_baby_walker_from_the_Hours_of_Catherine_of_Cleves.jpg).

gali (noseći ih, na primjer, kilometrima do svetišta). Životi svetaca, pak, govore o viđenjima u kojima se svecima Isus pojavljivao u obliku djeteta (jedan od najpoznatijih je slučaj vezan uz sv. Antuna Padovanskog) ili u kojima bi, kako bi odvuкао sveca od pobožnih misli i predanosti Bogu, takav oblik uzeo vrag, što također svjedoči o tome koliko su djeca mogla značiti odraslima (takvu epizodu nalazimo u životu Gertrude van der Oosten). **SL. 2**

PERIODIZACIJA DJETINJSTVA

Do kojeg je uzrasta netko smatran djetetom? Jesu li srednjovjekovni ljudi uočavali različite faze u razvoju djece? To su pitanja o kojima također treba nešto reći kada govorimo o djetinjstvu.

Iako u srednjem vijeku nailazimo na različite pokušaje periodizacije djetinjstva, prevladavalo je shvaćanje da unutar njega možemo razlikovati tri osnovne faze. Prva faza *infantia* trajala bi do sedme godine života, druga *pueritia* od 7 do 12 ili 14 godina, a potom bi slijedila *adolescencia*. Uz svaku

tu fazu bila su povezana određena prava i odgovornosti. Tako je i kaznena odgovornost bila različita ovisno o dobi. U lločkom statutu se, s obzirom na kaznenu odgovornost, razlikuje nekoliko starosnih kategorija. Do osam godina starosti nije postojala kazneno pravna odgovornost. Od 8-e do 12-e godine dijete (*puer*) se za krađu kažnjavalo šibanjem i prijetnjom, dok je osoba iznad 12 godina (*adolescens*) bila kažnjavana jednako kao punoljetnik (*homo perfectae etatis*). U Rijeci mlađi od sedam godina nisu bili kazneno odgovorni, dok za one između 7 i 14 godina nisu vrijedile propisane kazne, već je bilo određeno da se oni, uz uvažavanje vrste čina i položaja osoba, kažnjavaju po slobodnoj prosudbi kaptana i suca.

U srednjem vijeku razlikovali su i doraslost ili zakonitu dob (*aetas legitima*) i punoljetnost (*aetas perfecta*). Dob u kojoj bi osoba postala dolaslom, odnosno punoljetnom nije svugdje bila ista, kao ni prava koja je osoba dobivala kada bi dosegla jednu, odnosno drugu dob, a postojale su razlike i s obzirom na spol. Prema *Tripartitu*, zakoniku općeg ugarskog prava, koji je početkom 16. st. sastavio Stjepan

Verbőczy, a koje je vrijedilo i u srednjovjekovnoj Slavoniji, osoba je postizala punoljetnost navršavanjem 24. kod muških, odnosno 16. godine života kod ženskih osoba, a doraslost s navršanih 12 godina. Gradsko pravo u Ugarskoj i Slavoniji razlikovalo se je od općeg prava. Budimsko pravo poznaje punoljetnost s navršanih 14 godina za muškarce i 12 za žene, dok za zagrebački Gradec raspolažemo zapisom iz 1434. god. prema kojem se je s 15 godina osoba smatrala punoljetnom i imala pravo slobodnog raspolaganja nekretninama.

Riječki statut određuje da muškarci postižu zakonitu dob s navršanih 18, a žene s navršanih 12 godina. Kada su osobe u Rijeci postizale punoljetnost u statutu nije izravno rečeno, ali bi se na temelju više odredbi moglo zaključiti da su muške osobe smatrane punoljetnima nakon što su navršile 25 godina. Tada su se mogli samostalno pojavljivati na sudu kao tužitelji i tuženi te slobodno raspolagati s nekretninama. Muškarci su tada mogli postati članovima Malog vijeća. Doduše, to je vrijedilo samo u slučaju kada bi kao nasljednici preminulog oca ili djeda zauzeli njegovo mjesto.

Ako tome nije bilo tako, u vijeće su mogli ući izborom, ali tek s navršanih 30 godina.

POLOŽAJ DJECE

Odnos roditelja prema djeci i njihova prava u odnosu na djeteta, ali i prava i obveze djece u odnosu na roditelje, kao i odnos šire zajednice prema djeci, uključivo i različite oblike zaštite djece, napose one najugroženije, siročadi i nezakonite djece, načini školovanja i uključivanje u rad, ali i igra kao bitan dio djetinjstva, elementi su koji određuju položaj i život djece. Pritom treba imati na umu da je na položaj djeteta bitno utjecala pripadnost određenom društvenom sloju, kao i područje (zemlja, pokrajina) u kojem je dijete živjelo. Budući da je ovdje nemoguće dati cjelovitu sliku položaja djece u srednjovjekovnoj Europi, ograničit ću se samo na neka od pitanja vezana uz položaj djece i na podatke iz hrvatskih krajeva, i to ponajviše iz savsko-dravskog međurječja, kojim se u svom istraživačkom radu poglavito bavim. **SL. 3**

— **SL. 2** Pieter Bruegel Stariji: Dječja igra (sredina 16. st.) (<https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=4892331>).
—

— **SL. 3** Gornjorajnski majstor: Mali rajski vrt (prva pol. 15. st.). Isus je prikazan kao dijete uz muzički instrument (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Upper_Rhenish_Master_-_The_little_Garden_of_Paradise_-_Google_Art_Project.jpg).
—

Prava roditelja s obzirom na djecu

Prema *Tripartitu* otac je imao prava i nad sinovljevom osobom i nad njegovom imovinom. On je upravljao obiteljskom imovinom, a mogao je raspolagati i imovinom koju su stekla njegova neemancipirana djeca. Ipak, budući da se sin smatrao nekom vrstom suvlasnika očeve nasljedne imovine, otac je nije mogao otuđiti osim u krajnjoj nuždi. Otac nije mogao sina razbaštiniti već samo prisiliti na diobu (i to samo u određenim slučajevima – na primjer, ako je sin zlostavljao roditelje, tužio ih za kazneno djelo, trošio očevinu sa zločincima, ako ne bi pomogao oslobađanju roditelja iz zatočeništva), a u određenim slučajevima diobu je mogao tražiti i sin (na primjer, ako je otac rasipnik, ako se ne brine o imovini, ako je bezrazložno okrutan s njime, ako mu zabranjuje ženidbu, ako ga sili na grijeh). Otac je sina mogao zadržati u svojoj vlasti i nakon punoljetnosti i ženidbe. U tom su slučaju i sinovi neemancipirana sina bili u očevoj vlasti. Vlast oca nad sinovima prestajala bi diobom, a nad kćeri njezinom udajom.

Za razliku od odredbi općeg ugarskog prava prema ugarskom gradskom pravu roditeljska je vlast prestajala punoljetnošću. Iako nemamo sačuvanih pravnih odredbi vezanih uz to pitanje iz slavonskih gradova, osamostaljivanje odraslih potomaka bila je i ovdje uobičajena pojava. Ova je razlika između općeg i gradskog prava razumljiva ako uzmemo u obzir razlike koje su postojale u gospodarskoj osnovi života plemstva i stanovnika gradova. Dok je plemstvo svoj opstanak temeljilo u prvom redu na nasljednom zemljišnom posjedu i stoga bilo ponajprije usmjereno na njegovo očuvanje, stanovnici gradova pretežito su se bavili trgovinom i obrtom te živjeli od vlastitog rada. Budući da žitelji ovih gradova nisu svoju egzistenciju temeljili na nasljednim obiteljskim dobrima već na samostalnom obavljanju određenog zanimanja, prirodno je da su se odrasla djeca osamostaljivala. Osim toga, u ovim gradskim naseljima roditelji su, iako ograničeni nasljednim pravom djece u oporučnom raspolaganju nekretninama, u poslovima za života njima mogli slobodno raspolagati, ne obazirući se na potomke.

Treba spomenuti i da je majka, u općem i gradskom ugarskom i slavonskom pravu, u odnosu na djecu imala jednaka prava kao i otac, o čemu nam svjedoči Iločki statut koji propisuje da i otac i majka imaju pravo razbaštiniti sinove i kćeri koji su "lakoumni, buntovni i neposlušni roditeljima". Nepoštivanje roditelja se u gradskim naseljima srednjovjekovne Slavonije teško osuđivalo te se smatralo uvredom samom Bogu, što vidimo iz odluke varaždinskog magistrata da se uhiti Antun, sin Petra Žganjara, zbog više rana koje je nanio svom ocu u kojoj je istaknuto da Antun svojim či-

nom nije uvrijedio samo svog oca, već i samog Boga, koji zapovijeda da se roditelje poštuje. Zahtjev da djeca poštuju roditelje nalazimo i u statutima obalnih gradova. Tako, na primjer, Kotorski statut kaže da je dostojno da sin iskazuje svaku čast i poštovanje ocu.

Zaštita djece

Život, ali i imovinu djece štitali su roditelji, ali i šira zajednica. Brigu za zaštitu života djeteta vidimo i u Iločkom statutu u kojem je i za nenamjerno ubojstvo djeteta bila propisana smrtna kazna. U njemu se takva kazna propisuje za dojlju koja bi nehotice skrivila smrt djeteta, kao i za onoga koji je bacajući kamen preko zida smrtonosno ranio dijete. Imovina maloljetnika štitala se raznim odredbama koje su ograničavale njegovu poslovnu sposobnost, što je u Riječkom statutu izrijekom povezano s brigom za njihovo dobro, to jest potrebom da ih se zaštiti zbog njihove slabosti (*ut fragilitatibus minorum... obvidetur*).

Briga zajednice za djecu pokazivala se u savsko-dravskom međurječju i u zaštiti prava djece čiji su očevi bili zločinci. Tako je, na primjer, na zagrebačkom Gradecu imovina onoga tko bi pobjegao nakon što je počinio zločin, pripala njegovoj djeci. Briga za djecu navedena je i kao razlog za pomilovanje zločinca. U Gradecu je sedlar Petar Konc, osuđen zbog kupovine ukradenih stvari, bio pomilovan jer je imao nezbrinutu ženu i djecu (1472. god.). Treba reći da se zaštita djece osuđenih za zločine protezala i na nerođenu djecu. Splitski statut tako određuje da nerođeno dijete ne smije snositi kaznu za zlodjela svoje majke.

Briga za školovanje

Svoju brigu za djecu roditelji su pokazivali i brigom za njihovo školovanje. Izuzetan primjer za to nam pruža ugovor iz Rijeke iz 1437. god. kojim je Stjepan Zorić dao svoga sina Mavra starog četiri godine svećeniku Antunu Višnjiću na nauk kako bi Mavro naučio glagoljicu. Svećenik se obvezao da će Mavra hraniti i oblačiti, naučiti *litteram sclabonicam* i ravnati njime kao sa sinom, a otac će mu zato na kraju godine platiti 16 libara.

Osim ovoga slučaja, u kojem se, izgleda, radilo o posebno talentiranom djetetu, o brizi roditelja za obrazovanje djece govori nam i veći broj ugovora kojima se regulira odnos majstora i šegrt. Budući da su šegrti obično bili maloljetne osobe, ugovore su sklapali njihovi roditelji. Pritom je često bilo istaknuto da je i dijete prisutno sklapanju ugovora te da se slaže s dogovorom. Tako se zbilo, na primjer, kada je 1443. god. Sebastijan Golač dao svoga sina Marka na sedam godina majstoru Blažu, tesaru, stanovniku Rijeke. Marko je morao Blaža vjerno služiti, a ovaj ga je trebao uzdržavati i učiti zanatu. Po isteku sedam godina Blaž je Marku trebao

dati i odgovarajući alat. Obje su se strane obvezale na poštovanje ugovora pod prijetnjom kazne od 50 libara malih, od čega bi polovina išla gradu, a polovina oštećenoj strani. Slični ugovori sklapani su i za stupanje u službu. U slučaju kada su ugovori sklapani za djevojčice, oni su gotovo redovito sadržavali i obvezu gazde da djevojku po isteku ugovorenih godina službe uda. Ugovorima o naukovanju, kao i onima o stupanju u službu, gospodar ili majstor na neki način preuzima roditeljske obveze. Oni se obvezuju da će dijete hraniti i odijevati te se pobrinuti za njegovu budućnost obučavajući ga za bavljenje određenim obrtom i dajući mu potrebni alat ili osiguravajući miraz, ako se radilo o ženskom djetetu. I izrazi koji se u ugovorima koriste kako bi opisali obveze majstora ili poslodavca, podsjećaju na one kojima bi se mogle opisati i dužnosti roditelja prema djeci, a ponekad se o tome i izrijekom govori.

Sudbina djece nakon smrti roditelja

Problem skrbništva nad djecom nakon smrti roditelja različito se rješavao u različitim sredinama. U gradskim naseljima međurječja, u slučaju kada bi jedan od roditelja umro, drugi je nastavljao brigu o djeci te njihovoj imovini. Ako bi umrla oba roditelja, položaj djeteta bio je teži. Stoga su roditelji u času smrti nastojali osigurati svoju malodobnu djecu. To pokazuje i oporuka Stjepana Mladučevića, koji je svoj posjed Kašinu ostavio Kaptolu pod uvjetom da odgoji njegova sina do muževne dobi. Nakon što bi sin postao punoljetnim, Kaptol mu je trebao predati posjed kao predijalistu. U slučaju da sin umre prije punoljetnosti, Kašina je trebala ostati Kaptolu.

Ako su oba roditelja umrla bez da su odredili skrbnika, u gradskim naseljima međurječja brigu o djetetu preuzela bi općina i sama odredila skrbnika, često člana šire obitelji. Na Gradecu je zabilježen primjer u kojem je općina stricu Blaža, sina Jurja kovača, dala polovinu Blaževe kuće, pod uvjetom da preuzme brigu o Blažu i njegov odgoj. Ako bi Blaž umro prije zrele dobi, Juraj bi dobio i drugu polovicu kuće (1390. god.). Matiji i Blažu, sinovima Nikole Bornemise skrbnikom je bio njihov ujak Nikola Kolarić, varaždinski gradski bilježnik, a nakon njegove smrti žena mu Katarina.

Zakonske su odredbe štatile djecu od zloupotreba skrbnika. Iločki statut predviđao je da su skrbnici koji su, nakon što je šticećenik pobjegao, prisvojili njegovu imovinu, dužni tu imovinu na njegov zahtjev vratiti. U Rijeci su, u slučaju ako bi zbog skrbnika koga su odredile gradske vlasti šticećenik pretrpio štetu, gradski dužnosnici koji su ga postavili snosili odgovornost. Određeni nadzor općine u cilju zaštite maloljetnika bio je prisutan i u slučajevima kada je roditelj bio skrbnik. Tako je, kada je 1432. god. Elena, udovica čiz-

mara Tome, sina Emerikova, stanovnica Gradeca, prodala kuću koju je naslijedila zajedno sa svojom i Tominom maloljetnom kćeri Katarinom, grad odredio da se pola novca dobivenog za kuću mora čuvati za Katarinu, ako doživi dob za udaju.

Kako bi pomogla maloljetnicima, gradečka je gradska uprava znala otpisati terete ili obveze, koji su bili teretili kuću koja je pripadala maloljetnicima, kako bi se mogla bolje prodati.

Nezakonita djeca

Problem nezakonite djece bio je prisutan u svim srednjovjekovnim društvima. Svugdje i u svim slojevima stanovništva dolazilo je do nedopuštenih seksualnih veza i do rađanja nezakonite djece kao posljedice takvih veza. Iako nisu smatrana odgovornima za djela svojih roditelja, nezakonita djeca bila su tijekom srednjeg vijeka ograničena u svojim pravima. Ona, na primjer, nisu mogla primiti sveti red, tj. postati svećenicima, a nezakonito ih je rođenje moglo onemogućiti i da budu članom ceha, što je bio slučaj i u gradovima na prostoru između Save i Drave. Prema pravilima gradečkog krojačkog ceha iz 1447. god. kandidat za majstora mora dokazati da je sin zakonitih roditelja. Isto tako, statut križevačkog ceha bravara i ostrugara iz 1510. god. traži da budući majstor bude zakoniti sin. U statutu varaždinskog ceha tkalaca iz 1561. god. stoji da se prilikom primanja u ceh budućeg majstora treba pitati je li *iz postenoga zakona rogien* te da nijedan majstor ne smije primiti naučnika ako ovaj nije *iz postene posztelie porogien*.

Položaj nezakonite djece otežavala je i činjenica da su njihova prava bila ograničena i u nasljeđivanju. Prema *Tripartitu* nezakonita djeca nisu imala nasljedno pravo ni iza oca ni iza majke, a i u ugarskim i slavonskim gradskim naseljima njihovo je nasljedno pravo bilo ograničeno. Prema odredbama Iločkog statuta, koji razlikuje nasljedna dobra i dobra stečena za života, stečenim je dobrima ostavitelj mogao slobodno raspolagati, te ih je, ako je to želio, mogao ostaviti i nezakonitoj djeci, dok nasljedna dobra nezakonita djeca nisu, ukoliko je ostavitelj imao zakonite djece, mogla naslijediti ni u slučaju ako bi ostavitelj to želio i učinio oporuku u tom smislu.

Ipak treba reći da su, iako su zakonske odredbe nastojale ograničiti prava nezakonitih potomaka, očevi u gradskim naseljima srednjovjekovne Slavonije ipak o njima vodili brigu, što je i razumljivo stoga što su često nezakonita djeca bila plod ljubavi. Na posredan način o brizi roditelja za nezakonitu djecu svjedoči i Iločki statut svojom zabranom da nezakonita djeca imaju dio u nasljeđivanju nasljednih po-

sjeda. Potreba da se naglasi da se nezakonitoj djeci ni oporukom ne mogu ostaviti nasljedna dobra upućuje na postojanje pokušaja da se to učini.

Iako su prava nezakonito rođenih, kako smo vidjeli, bila ograničena, šira zajednica pokazivala je brigu za nezakonitu djecu. Prije svega, zakonskim odredbama koje su štatile njihove živote. Za čedomorstvo, čije su žrtve najčešće bila upravo nezakonita djeca, bile su predviđene oštre kazne (Iločki statut, na primjer, propisuje kaznu spaljivanja na lomači), a na njih nailazimo i u sudskoj praksi. Godine 1592. u Varaždinu Morovićeve kći Jelena je zbog čedomorstva osuđena da bude živa zakopana. Ipak, treba reći da su smrtno kazne znale biti zamijenjene batinjanjem i izgonom iz grada, kao, na primjer, 1466. god. kada je gradečki sud Jelenu, pastorku postolara Fabijana, koja je utopila dijete bacivši ga u bunar, prvo osudio na smrt na lomači, ali je potom smrtna kazna zamijenjena batinjanjem i izgonom iz grada. Pritom treba napomenuti da je pobačaj u gradskim naseljima međurječja tijekom srednjeg vijeka također smatran čedomorstvom.

Izraz brige za nezakonitu djecu bilo je i osnivanje nahodišta, koje nalazimo u dalmatinskim komunama. U Dubrovniku su u samostanu sv. Klare redovnice već 1290. god. vodile nahodište, a 1432. god. su i gradske vlasti osnovale takvu ustanovu.

U nekim slučajevima, šira zajednica pokazivala je brigu i za imovinu nezakonite djece. Takav primjer nalazimo u Dubrovniku, gdje su nam inače zabilježeni brojni primjeri brige pripadnika vlastele za svoju nezakonitu djecu. Prilikom rasprave o podjeli zemlje u Dubrovačkom primorju, zaključeno je da će oni od nezakonitih vlasteoskih sinova koje izabere Malo vijeće dobiti polovicu od onoga što je dodijeljeno vlasteli.

Položaj djece u srednjem vijeku tema je o kojoj bi se moglo još dosta toga napisati. O mnogim temama (na primjer, broju djece u obitelji, smrtnosti djece, školama ili igri), ništa nije rečeno, o drugima tek ponešto, a izneseni podaci odnose se samo na neka od srednjovjekovnih društava u hrvatskim zemljama. No, iako ovom prilikom nije bilo moguće pružiti cjelovitiju sliku, nadam se da je prozor u srednjovjekovno djetinjstvo barem odškrinut.

PREPORUČENA LITERATURA:

Ariès 1960

P. Ariès, *L'Enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*, Plon, 1960.

de Mause 1976

L. de Mause (ed.), *The History of Childhood*, London: Psychohistory Press, 1976.

Hanawalt 1993

B. Hanawalt, *Growing up in Medieval London: The Experience of Childhood in History*, Oxford University Press, 1993.

Herlihy 1985

D. Herlihy, *Medieval Households*, Harvard University Press, 1985.

Heywood 2001

C. Heywood, *History of Childhood: Children and Childhood in the West from Medieval to Modern Times*, Polity Press, 2001.

Janeković Römer 1994

Z. Janeković Römer, *Rod i grad*, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 1994.

Karbić 2003

M. Karbić, Položaj djece u gradskim naseljima u međurječju Save i Drave tijekom srednjega vijeka, *Kolo* 14/4, 2003, 312–324.

Karbić 2011

M. Karbić, Položaj djece u Rijeci u kasnom srednjem vijeku, u Mogorović Crljenko, M. (ed.), *Filii, filiae ...: Položaj i uloga djece na jadranskom prostoru. Zbornik radova 4. istarskog povijesnog biennala održanog u Poreču od 21. do 23. svibnja 2009.*, Zavičajni muzej Poreštine, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Državni arhiv u Pazinu, 2011, 114–130.

Kosanović 2014

O. Kosanović, Obrtnički šegrti i pomoćnici te služinčad u Rijeci prve polovine 15. stoljeća, *Povijesni prilozi* 46, 2014, 47–67.

Ladić 2011

Z. Ladić, Na razmeđu djetinjstva i zrelosti. O naučnicima - šegrtima u kasnosrednjovjekovnim istočnojadranskim komunama, u Mogorović Crljenko, M. (ed.), *Filii, filiae ...: Položaj i uloga djece na jadranskom prostoru. Zbornik radova 4. istarskog povijesnog biennala održanog u Poreču od 21. do 23. svibnja 2009.*, Zavičajni muzej Poreštine, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Državni arhiv u Pazinu, 2011, 69–96.

Nikolić Jakus 2011

Z. Nikolić Jakus, Profesija - hraniteljica: dojlje u dalmatinskim gradovima u srednjem vijeku, u Mogorović Crljenko, M. (ed.), *Filii, filiae ...: Položaj i uloga djece na jadranskom prostoru. Zbornik radova 4. istarskog povijesnog biennala održanog u Poreču*

od 21. do 23. svibnja 2009., Zavičajni muzej Poreštine, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Državni arhiv u Pazinu, 2011, 97–113.

Orme 2011

N. Orme, *Medieval Children*, Yale University Press, 2001.

Shahar 1990

S. Shahar, *Childhood in the Middle Ages*, Routledge, 1990.

Maja Bunčić
Anita Dugonjić
Arheološki muzej u Zagrebu

Rad donosi kratki pregled nekih najvažnijih i onih odabranih podataka i tema kako bi se stekao dojam o kompleksnosti i bogatstvu srednjovjekovne arheologije, brojnosti lokaliteta i muzejskih zbirki te spomen ponekih zaslužnih arheologa koji su svojim radom i trudom pridonijeli njezinom razvoju. Srednji vijek povijesno je razdoblje koje traje od 5. do kraja 15., odnosno prve polovine 16. stoljeća. Početak srednjeg vijeka obilježen je odumiranjem antičkog svijeta odnosno političkim, gospodarskim i društvenim promjenama u Europi koje se pojavljuju u graničnim područjima nekad moćnog, a tad uzdrmanog Rimskog Carstva, gdje su počele nastajati prve državne tvorbe novopridošlih naroda: Huna, Gota, Gepida, Langobarda, Slavena i Avara. To se razdoblje tradicionalno se naziva Velikom seobom naroda. Jednako kao i početak, tako niti kraj srednjeg vijeka ne predstavlja jedan statičan događaj, već cjelokupan period obilježavaju ratovi s Osmanlijama, velika zemljopisna otkrića, promjene u europskim zemljama na političkom, društvenom i gospodarskom polju, a jedan od važnih događaja svakako je bila bitka na Mohačkom polju 1526. godine. Hrvatsko se srednjo-

vjekovlje dijeli na rani, razvijeni i kasni srednji vijek. A iako niti kronološke granice između tih razdoblja nisu strogo određene, ranim srednjim vijekom smatra se razdoblje od 7. (iako tek od 9. st. vrela spominju Hrvate) do kraja 11. odnosno početka 12. st., ulaskom Hrvatske u personalnu uniju s Ugarskom 1102. godine. Razvijeni srednji vijek termin je koji obilježava razdoblje 12.-14. stoljeća i poklapa se s vladavinom dinastija Arpadovića i Anžuvina, dok kasni obuhvaća 15. i prva desetljeća 16. stoljeća. Različita prirodna i geografska obilježja Republike Hrvatske odražavaju se i u različitosti njezinog kulturno-povijesnog nasljeđa u svim razdobljima. Stoga je i za primjenu u arheologiji prikladna podjela na tri regije – Istru kao geografski jedinstveni prostor, kontinentalnu Hrvatsku sjeverno od Save koja je izravno povezana s događajima u Karpatskom bazenu i Hrvatsku južno od Save (Dalmacija, Primorje i Lika) gdje je organizirana prva hrvatska država u ranom srednjem vijeku.

POVIJEST ISTRAŽIVANJA SREDNJOVJEKOVLA U HRVATSKOJ

Iako se obično početak istraživanja srednjovjekovne arheologije u Hrvatskoj stavlja u 1885. god. kada počinju istraživanja na Kapitolu kraj Knina, kako u Dalmaciji tako i u kontinentalnoj Hrvatskoj počeci sežu ipak malo ranije, u

1871. godinu. Te je godine u Gornjem Muću nedaleko Splita tamošnji župnik don Mijo Jerko Granić sasvim slučajno pronašao jedan od najvažnijih ranosrednjovjekovnih spomenika – ulomak oltarne grede s natpisom koji spominje kneza Branimira i godinu 888. Taj je nalaz, u vrijeme vrhunca hrvatskog narodnog preporoda, odjeknuo u javnosti kao još jedan poticaj u borbi za političku afirmaciju Hrvatske te pokrenuo lavinu istraživanja u kasnom 19. stoljeću, osobito u Dalmaciji gdje su se ciljano istraživali lokaliteti lokaliteti rane hrvatske povijesti o kojima se podaci navode u najstarijim ispravama. **SL.1** Istovremeno s otkrićem Branimirovog natpisa u Gornjem Muću, Šime Ljubić (ravnatelj Narodnog muzeja u Zagrebu) proveo je probna istraživanja u Velikom Bukovcu u Podravini i otkrio nekoliko ranosrednjovjekovnih grobova, čime je započelo istraživanje (kasnije tako imenovane) bjelobrdske kulture u Hrvatskoj. **SL.2** Stoga se može ustanoviti kako se već gotovo 150 godina arheološki proučava i sustavno istražuje razdoblje srednjeg vijeka u Hrvatskoj. O počecima i razvoju ove znanstvene discipline već je mnogo toga napisano bilo da je riječ o opširnijim pregledima, odnosno sintezama (D. Vrsalović, M. Petrinec) ili pak radovima usmjerenima na neke uže teme (npr. M. Jarak, T. Fabijanić, G. Bilogrivić), koji donose i vrlo opsežnu i relevantnu literaturu. Ovdje se naglasak stavlja na kratki pregled kroz već tri spomenute geografske cjeline te uz iza-

brane primjere, vrste najčešće istraživanih srednjovjekovnih lokaliteta.

Dalmacija

Druga polovina 19. st. obilježena je buđenjem narodne svijesti. Tada je (1854. i 1857.) i I. Kukuljević posjetio Dalmaciju te je upozoravao na važnost srednjovjekovne arhitekture i epigrafskih spomenika. Posljednjih desetljeća 19. st. na dalmatinskom tlu pojavili su se prvi arheološki nalazi koji su se mogli dovesti u vezu s razdobljem srednjovjekovne hrvatske države u doba hrvatskih vladara (dinastije Trpimirovića). Privukavši pozornost tadašnje javnosti, ti su nalazi označili začetke nacionalne arheologije. S današnjeg gledišta, počeci su bili neorganizirani, vođeni pretežito domoljubnim zanosom. Do Prvog svjetskog rata iskopavanja su uglavnom bila amaterskog karaktera i vodila su ih dva društva – Hrvatsko starinarsko društvo u Kninu i društvo Bihać u Splitu. Voditelji istraživanja tada su uglavnom bili svećenici (Mijo Jerko Granić, Šime Ljubić, Stjepan Zlatović, Frane Bulić, Lujo Marun, Luka Jelić) koji su u to vrijeme imali izvrsnu naobrazbu, a istraživali su lokalitete dobrovoljno. Zbog poziva i naobrazbe sakralna im arhitektura nije bila nepoznata, a kada su oko crkve počeli pronalaziti i grobove, interes se zatim proširio i na istraživanje grobalja. Već 1873. god. Š. Ljubić doputovao je u Solin i Kaštela s ciljem prona-

SL. 1 Natpis kneza Branimira iz Gornjeg Muća (Fototeka AMZ)

SL. 2 Nalazi nakita iz ranosrednjovjekovnih grobova u Velikom Bukovcu (Fototeka AMZ).

SL. 3 Natpis knezova Svetoslava i Držislava, Knin – Kapitul (Zekan 2008, 21).

¹ Povod ovom predavanju bio je Međunarodni dan arheologije (20. 10. 2018.), koji je Arheološki muzej u Zagrebu u tekućoj Branimirovoj godini posvetio srednjovjekovnoj arheologiji.

laska dvorova hrvatskih vladara usmjerujući se na Bijaće gdje su pred crkvom sv. Marte izdane najstarije vladarske isprave. Godine 1885. fra Lujo Marun, tadašnji kninski župnik, započinje istraživanja na Kapitulu kraj Knina gdje je otkrio ostatke trobrodne bazilike sv. Bartula, a među brojnim dekorativnim ulomcima kamenog namještaja pronašao je tada i ploče ambona² s natpisom kralja Držislava (969.–996./997.) i vjerojatno njegovog sina Svetoslava. **SL. 3** Ta se godina stoga tradicionalno uzima kao rođendan hrvatske nacionalne arheologije jer se planski započelo otkrivati starohrvatske spomenike. Već iduće godine započinje Marun radove u obližnjoj Biskupiji na položaju Crkvina, jednom od najznačajnijih hrvatskih lokaliteta na kojemu i danas traju istraživanja. Odbor za istraživanje hrvatskih starina u knin-

4

5

skoj okolini osnovan je 1885. god., a 1887. god. prerastao je u Kninsko starinarsko društvo da bi 1893. god. promijenio ime u Hrvatsko starinarsko društvo (istražuje Dalmatinsku zagoru), a iste godine u novoizgrađenoj zgradi na samostanskom zemljištu u Kninu osniva se „Prvi muzej hrvatskih spomenika“ – jedinstveni i jedini tematski muzej u zemlji, a muzejski časopis Starohrvatska prosvjeta pokrenut je 1895. godine. **SL. 4** Društvo je pod Marunom do Prvog svjetskog rata vodilo mnoga istraživanja (kninska i drniška okolica, Gornja Cetina, sjeverna Dalmacija – Ravni Kotari), a osobno je sakupljao ulomke pleterne plastike i slučajne nalaze iz grobova. Njegova je zasluga što je otkrio i sačuvao još uvijek najznačajnije spomenike iz starohrvatske baštine, iako je često zbog nedostatnih sredstava morao poticati donatore

— **SL. 4** Muzej hrvatskih spomenika u Kninu (Zekan 2008).

— **SL. 5** Gornji dio crkvene pregrade s imenom kneza Muncimira, Uzdolje kraj Knina (Zekan 2008).

2 Ambon (grč. ἀμβων) – uzdignuto postolje s kojeg su se tijekom liturgije čitali biblijski tekstovi i držale propovijedi (Likovni leksikon 2014).

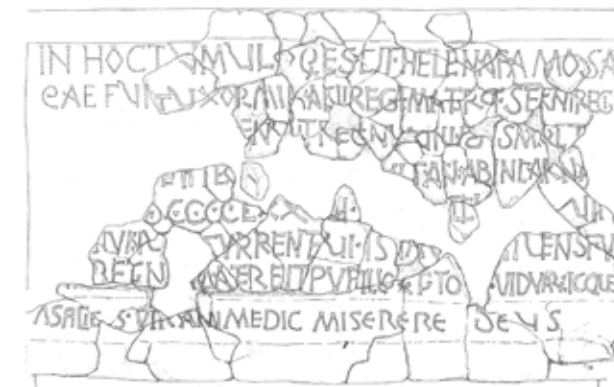
senzacionalističkim otkrićima koja je zaista i imao (primjerice dva ciborija,³ trokutni zabat⁴ s Bogorodicom i tranzena⁵ s likom dostojanstvenika iz Biskupije; grobovi s mačevima i ostrugama itd.), zatim natpis kneza Muncimira s godinom 895. iz crkve sv. Luke u Uzdolju, Branimirov natpis iz Ždrapnja kraj Skradina itd. Ipak, u duhu vremena i primarne želje da se pronađu vladarska sijela, dvorovi i grobnice, kopao je bez plana, bez ili s vrlo oskudnom dokumentacijom. **SL. 5** Zbog osobnih neslaganja o mjestu i radu Hrvatskog starinarskog društva došlo je do nesuglasica te Frane Bulić (svećenik, arheolog i povjesničar) 1894. god. osniva novo društvo Bihać koje djeluje u primorskom pojasu srednje Dalmacije (uz obalu od Trogira do ušća Cetine) te je tako udario temelje hrvatskoj arheologiji na priobalju. To je Društvo do Prvog svjetskog rata istražilo nekoliko značajnih lokaliteta na solinsko-kaštelanskom polju (Rižinice, natpis kneza Trpimira; Otok u Solinu, sarkofag kraljice Jelene s natpisom; sv. Juraj na Putalju; sv. Marta u Bijaćima). **SL. 6** Prvi svjetski rat prekinuo je svaku arheološku djelatnost, no pozornost se usmjerila na znanstveni rad, valorizaciju i pokušaje nekih sinteza o dotadašnjim fundusima. Između dva svjetska rata istraživanja se intenziviraju, ali su i dalje većinom amaterska. Uz nekoliko istraživanja na području sjeverne Dalmacije ističe se nalaz zabata oltarne pregrade iz Šopota (Crkvina) kraj Benkovca s natpisom kneza Branimira (1928. god).

Godine 1933. Maruna zamjenjuje Stjepan Gunjača te nastavlja njegov rad s drugačijim stručno-znanstvenim pristupom – započinje neka revizijska istraživanja koja pak prekida Drugi svjetski rat. **SL. 7** Društvo Bihać također provodi neka revizijska istraživanja koja je vodio Ejnar Dyggve (danski arheolog i arhitekt-konzervator u Arheološkom muzeju u Splitu), a osobito se to odnosi na crkve sv. Stjepana i sv. Marije na Otoku u Solinu i tzv. Šuplje crkve (sv. Petra i Mojsija), krunidbene bazilike kralja Zvonimira, a istraživao je i u Gornjem Muću. Iduće, 1934. god. započela su istraživanja grobalja na Majdanu u Solinu te u Mravincima. Smjenom generacija arheologa u drugoj četvrtini 20. stoljeća pristupa se sustavnijem proučavanju srednjovjekovnih spomeničkih fundusa u muzejskim depoima s težnjom rekonstruiranja cjelina i izlaganja muzejskih predmeta.

Početak Drugog svjetskog rata raspuštena su oba društva koja su odigrala značajnu ulogu u afirmaciji hrvatske arheologije i povijesti općenito. Muzej hrvatskih spomenika u Kninu preseljen je u Sinj, a nakon 1945. god. u Split gdje počinje novo razdoblje. U poratnom razdoblju njezin ravnatelj S. Gunjača postao je glavni nositelj hrvatske ar-

3 Ciborij (lat. ciborium) – u kat. crkvama, nadgradnja nad oltarom, obično na četiri do šest stupova koji nose pokrov različita oblika (Likovni leksikon 2014).

4 Zabat – u ranosrednjovjekovnoj umjetnosti trokutasto polje, središnji dio oltarne pregrade, redovito ispunjeno ornamentalnom dekoracijom.

6

7

— **SL. 6** Sarkofag kraljice Jelene s natpisom, Solin (Delonga 1996, kat. br. 97).

— **SL. 7** Lujo Marun i Stjepan Gunjača u Kninu (Zekan 2008).

5 Tranzena (lat. transenna) – perforirana, reljefno obrađena kamena ploča u obliku rešetke (Likovni leksikon 2014).

heologije u Dalmaciji koji je pokrenuo mnoga istraživanja, obnovio Starohrvatsku prosvjetu (1949. god.), a 1953. god. muzeju je pripojena zbirka društva Bihać. Nakon Drugoga svjetskog rata započela su posvuda u Hrvatskoj, a posebno u Dalmaciji, važna istraživanja srednjovjekovnih lokaliteta, čiji su rezultati omogućili razvoj spoznaja o bitnim pitanjima srednjovjekovnoga razdoblja i poticajno djelovali na kasnija istraživanja. Vrijedno je spomena svakako ono koje je Arheološki muzej u Zagrebu (Z. Vinski) u suradnji s Muzejom hrvatskih arheoloških spomenika (D. Jelovina) sustavno u pet kampanja vodio (1966.–1971.) podno brda Spas, na Greblju u Kninu, gdje se nalazilo groblje iz razdoblja Seobe naroda (6. st.) s istraženih 218 grobova.

Srednjovjekovni odjel Arheološkog muzeja Zadar počeo je djelovati 1949. god. dolaskom Ive Petriciolija na mjesto kustosa (1949.–1954.) koji usmjerava rad na otoke Pag, Dugi otok i Ugljan. Otvaraju se tada dvije područne zbirke (1954. u Biogradu i 1960. u Ninu) i pokreće 1960. god. časopis Diadora. Godine 1959. kustosko mjesto upotpunjuje Janko Belošević. Provođe se važna istraživanja oko crkve sv. Križa u Ninu, istraživanja grobalja (7.–9. st.) od kojih je jedno od najznačajnijih Ždrijac kraj Nina (8.–prva pol. 9. st.) gdje je ustanovljeno 347 grobova na redove s više od 1000 grobnih nalaza (nakit i ukrasni dijelovi odjeće, oružje, ostruge, noževi, britve i ostali predmeti dnevne upotrebe, lonci i sl.). Istražene su i brojne crkve u obalnim gradovima (Split, Trogir). Obojica su odigrali značajnu ulogu kako u muzeju, tako i kasnije na Odjelu za arheologiju zadarskog sveučilišta.

Suvremeni ustroj istraživačkog sustava, djelatnosti mreže muzeja i konzervatorskih odjela u zadnjoj četvrtini 20. st. bitno su unaprijedila arheološku struku općenito. Početke

suvremenih istraživanja na području srednjovjekovne arheologije obilježila su ponajprije važna revizijska istraživanja u Dalmaciji. Riječ je o istraživanjima lokaliteta poput Crkvine (1953.), Lopuške glavice (1954.) i Stupova (1956.) u Biskupiji. Rezultati tih revizijskih istraživanja omogućili su bolje sagledavanje značenja istraživanih lokaliteta i općenito su poticajno djelovali na kasnije poduzimanje niza (opet!) revizijskih istraživanja povijesnih i drugih lokaliteta s važnim arheološkim ostacima u Dalmaciji, primjerice na Gospinu otoku u Solinu (1968.–1969.), na Putalju (2001.) i u Uzdolju kraj Knina (2005.).

Istra i Kvarner

Iako nastanak zbirke Arheološkog muzeja Istre seže u vrijeme Austro-Ugarske Monarhije, s prvim konzervatorskim prikupljanjima spomenika s ranokršćanskih i ranosrednjovjekovnih lokaliteta kada se dokumentiraju sakralni objekti Pule i oni na prostoru rane biskupije, u Istri se interes za srednjovjekovnu arheologiju budi tek nakon Drugog svjetskog rata kada započinju značajna terenska istraživanja grobalja i ostataka crkvenih zdanja, što je uz bogat lapidarij sakralnih spomenika omogućilo predstavljanje dotadašnjih spoznaja i novih nalaza pri stalnom muzejskom postavu 1973. god. prezentacijom ranokršćanskog i ranosrednjovjekovnog doba. Najznačajniji i najplodniji istraživač i znanstvenik bio je Branko Marušić koji je sakupio dokumentaciju s najranijih istraživanja, publicirao nalaze i pristupio sustavnom rekonosciranju i istraživanju terena. Već 50-ih godina 20. st. započela su istraživanja važnoga ranosrednjovjekovnog groblja u Žminju koje svjedoči o novom naseljavanju istarskog poluotoka početkom 9. stoljeća. Za istarsku baštinu zaslužan je i povjesničar umjetnosti Branko Fučić koji se u svojoj plodnoj znanstvenoj djelatnosti ponajprije bavio spomenicima Istre i Kvarnerskih otoka. Pripada mu zasluga ot-

— SL. 8 Bašćanska ploča (<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=6206>).
—

8

krivanja velikog broja srednjovjekovnih fresaka i glagoljskih natpisa, a intenzivno je proučavao istarsku i kvarnersku crkvenu arhitekturu. U vezi s interesom za glagoljske natpise posebno se ističu njegova istraživanja kompleksa sv. Lucije u Jurandvoru 50-ih godina 20. stoljeća. U tim istraživanjima ustanovljeno je izvorno mjesto Bašćanske ploče (lijevi plutej oltarne pregrade). SL. 8 Na području Kvarnera, pod nadležnošću Pomorskog i povijesnog muzeja u Rijeci, nalaze se mnogi značajni srednjovjekovni lokaliteti. Arheološka istraživanja koja je Radmila Matejčić provodila u nizu kampanja, a nastavila i dovršila Željka Cetinić, na području Vinodola pokazala su se od temeljne važnosti za ranu povijest Hrvata. Nekropola u Križišću dala je podatke o prvim slavenskim stanovnicima Vinodola koji se pokazao kao prijelazno područje na kojem su se isprepletali utjecaji iz dalmatinskog i istarskog područja u ranom srednjem vijeku.

Kontinentalna Hrvatska

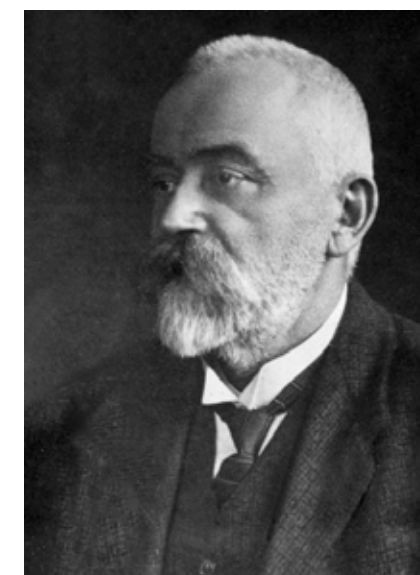
Prema odredbi bana Khuena Hedervaryja od 1. 12. 1898. god. svi arheološki nalazi iz Hrvatske i Slavonije morali su doći u zagrebački, tada Narodni muzej. SL. 9 Nekoliko godina kasnije, 1902. god. Kraljevska Zemaljska Vlada traži sastavljanje glavnog inventara gradina, crkava i spomenika u Hrvatskoj i Slavoniji (Ličko-krbavska, Varaždinska, Bjelovarska, Srijemska, Zagrebačka, Osječka i Požeška županija). Nešto ranije, već je spomenuto, prva sustavna arheološka iskopavanja proveo je Šime Ljubić 1871. god. u Velikom Bukovcu u Podravini, što je postavilo temelj ranosrednjovjekovne arheologije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Opet, kao i u Dalmaciji, i 1885. god. važna je i zbog otkrića još jednog bjelobrdske groblja u Kloštru Podravskom o kojemu također, osim samih nalaza, ne postoji nikakva dokumentacija. Ljubić je u funkciji ravnatelja Muzeja (1871.–1892.) pridonio i razvoju te institucije, organizirajući sakupljanje građe i objavljivanje u (današnjem) Vjesniku Arheološkog muzeja u Zagrebu. SL. 10 U Ljubićevo je vrijeme ustanovljena i razvijena mreža muzejskih povjerenika koja je posebno zaživjela i bila djelotvorna za vrijeme njegovog nasljednika Josipa Brunšmida (zbog novih zakona i osnivanja lokalnih muzeja prekinuta do 1945.), koji je angažirao velik broj ljudi različitih profesija (liječnike, učitelje, svećenike, trgovce, ali i seljake) sa zadatkom da obilaze terene, poneki i iskopavaju i prikupljaju građu koju su potom darovali ili pak davali na otkup Muzeju. Muzej je dugo vremena pokrivaio ogromno područje od Zemuna do Sutle, od Drave do Hrvatskog primorja pa je u suradnji s mnogobrojnim povjerenicima započelo istraživanje lokaliteta sjeverne i istočne Hrvatske. SL. 11 J. Brunšmid prvi je, i u to vrijeme jedini, školovani arheolog koji je kao direktor Muzeja i profesor na Katedri za klasičnu arheologiju Sveučilišta u Zagrebu inicirao i prva sustavna istraživanja srednjovjekovnih lokaliteta (Bijelo Brdo kraj Osijeka,

9

10

11

— SL. 9 Ploča Narodnog muzeja u Zagrebu (Fototeka AMZ).
—

— SL. 10 Šime Ljubić (Fototeka AMZ).
—

— SL. 11 Josip Brunšmid (Fototeka AMZ).
—

Svinjarevci nedaleko Vukovara, Podum kraj Otočca, Velika Gorica). Iako je bio više posvećen antičkoj arheologiji kao i numizmatici, vrlo je važan njegov doprinos srednjovjekovnoj arheologiji. **SL. 12**

Razdoblje između dva svjetska rata nije bilo posebno plodno za srednjovjekovnu arheologiju, iako su u muzej pristigli neki vrlo vrijedni slučajno pronađeni predmeti, odnosno skupni nalazi (npr. iz Čađavice u Podravini). Nakon rata situacija se mijenja u svim dijelovima Republike Hrvatske; 1945. god. stavljeni su pod zaštitu države svi spomenici, pa tako i arheološki, a donesen je i naš prvi „Zakon o zaštiti spomenika kulture i prirodnačkih rijetkosti Demokratske Federativne Jugoslavije“ – na tim zakonskim osnovama dolazi i do osni-

vanja Službe za zaštitu spomenika kulture u svim republikama, a prema tome Arheološki muzej u Zagrebu pod svojom nadležnošću istražuje područja Zagorja, Slavonije, Banije i Like. Također, 1945. god. kada se Arheološki muzej seli iz zgrade Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u današnju zgradu na Zrinjevcu 19, uvjeti postaju povoljniji za proučavanje građe, istraživanja, ali naravno i prezentaciju. Od važnijih poslijeratnih istraživanja svakako se ističe avarsko groblje u Bijelom Brdu kraj Osijeka (pod vodstvom tadašnje JAZU), gradište u Mrsunjskom lugu kraj Brodskog Stupnika te istraživanje ranosrednjovjekovnog groblja u Vukovaru na položaju Lijeva bara. Istraživanja je u tom periodu vodio, ili na njima barem sudjelovao, Zdenko Vinski, jedan od najutjecajnijih srednjovjekovaca uopće. **SL. 13** Upravo su ta in-

SL. 12 Istraživanje ranosrednjovjekovnog groblja u Bijelom Brdu kraj Osijeka (mještani i groblje, kraj 19. / poč. 20. st.) (Fototeka AMZ).

SL. 13 Istraživanje kasnosrednjovjekovnog gradišta Mrsunjski lug kraj Brodskog Stupnika, 1949. god. (Fototeka AMZ).

12

13

tenzivna poslijeratna terenska istraživanja znatno obogatila fundus muzeja srednjovjekovnim predmetima, a s obzirom na to da je svoj radni vijek (1945.–1979.) proveo ponajprije kao kustos u Arheološkom muzeju u Zagrebu smatra se i utemeljiteljem Srednjovjekovnog odjela, a ujedno je bio i prvi profesor srednjovjekovne arheologije na novoformiranoj Katedri za opću srednjovjekovnu i nacionalnu arheologiju na Odsjeku za arheologiju Filozofskoga fakulteta u Zagrebu (1954.–1961.). U muzeju su na odjelu potom zaposleni Katica Simoni (1973.–2008.) i Željko Demo (1979.–2016.). Oboje su se također istaknuli u muzejskom i znanstvenom radu, a od njihovih terenskih istraživanja posebno su značajna ona na području Grada Zagreba – ranosrednjovjekovno groblje u Stenjevcu i kasnosrednjovjekovno groblje na Opatovini ispred crkve sv. Franje, gdje su pronađeni i malobrojni, ali vrlo značajni ostaci ranosrednjovjekovnog naselja. **SL. 14, SL. 15**

Razgranata djelatnost mnogih zavičajnih i regionalnih muzeja, konzervatorskih odjela, Hrvatskog restauratorskog zavoda, Odsjeka za arheologiju te Instituta za arheologiju, kao i njihova međusobna suradnja, rezultirala je u drugoj polovini 20. stoljeća nizom arheoloških istraživanja na brojnim srednjovjekovnim nalazištima različitog karaktera u kontinentalnoj Hrvatskoj.

PREGLED ZNAČAJNIH LOKALITETA I NJIHOVA PODJELA

Glavne cjeline proučavanja srednjovjekovne arheologije su crkvena arhitektura i uz nju vezana crkvena groblja, groblja i naselja. Naravno, mnogi predmeti koji se nalaze u muzejskim zbirkama nisu pronađeni prilikom arheoloških istraživanja navedenih cjelina, već slučajno, uglavnom od nestručnih osoba, stoga arheolozi nisu poznate okolnosti ili uvjeti pronalaska, što uvelike umanjuje znanstveni značaj predmeta.

Crkvena arhitektura

Crkvena arhitektura predstavlja primarni predmet proučavanja srednjovjekovne arheologije u Hrvatskoj. Uz njezino istraživanje i proučavanje vezani su i crkveni namještaj i ukrašeni arhitektonski dijelovi crkve. Ovi kameni spomenici najčešće se pronalaze u ulomcima, a nerijetko sadrže i natpise koji omogućuju datiranje početka izgradnje crkve ili pojedinih faza njene izgradnje. Ovi epigrafički spomenici ranoga srednjeg vijeka prema svojoj brojnosti i zanimljivosti sadržaja predstavljaju dragocjen segment hrvatske srednjovjekovne baštine, jer pružaju povijesne podatke o hrvatskoj srednjovjekovnoj društvu, jeziku i kulturi. Epigrafička baština u Hrvatskoj je do kraja 11. st. većinom latinskog jezičnog izričaja, no uslijed intenzivnog razvitka pismenosti se

14

15

SL. 14 Sljepoočnice iz srednjovjekovnog groblja u zagrebačkom Stenjevcu, 11./12. st. (Arheološki muzej u Zagrebu; snimio I. Krajcar).

SL. 15 Istraživanje ispred crkve sv. Franje na zagrebačkoj Opatovini, 2002. god. (Dokumentacija Srednjovjekovnog odjela AMZ).

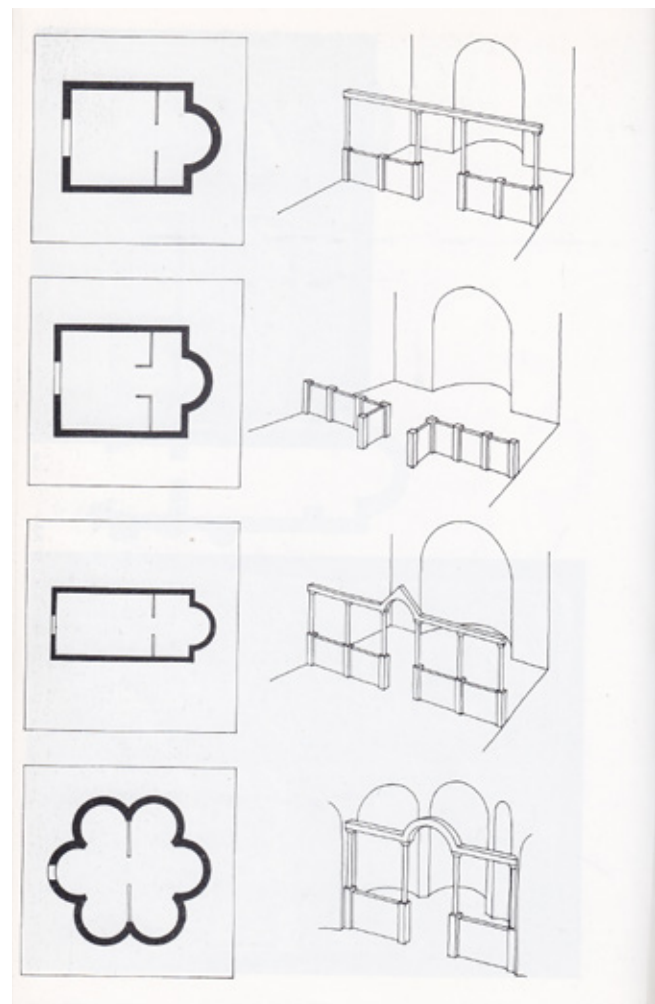
na izmaku stoljeća pojavljuju i prvi spomenici na glagoljici (Valunska ploča, Krčki i Plominski natpis, Bašćanska ploča). Ranosrednjovjekovni arheološki lokaliteti s crkvenom arhitekturom i pripadajućim grobljima najbrojniji su u Dalmaciji i vežu se uz tzv. razdoblje hrvatskih narodnih vladara, odnosno uz razdoblje od 9. do 12. stoljeća. Međutim, sjevernu Hrvatsku u istom razdoblju prati sličan razvoj, iako odvojen od priobalnog dijela. Razdvojenost priobalnog i sjevernog, kontinentalnog dijela Hrvatske, vidljiv je i očit kroz prva stoljeća postojanja Hrvatske. Ovdje slijedi spomen samo nekih lokaliteta koja smatramo najvažnijima, iako su i ostali lokaliteti jednako važni u hrvatskoj kulturnoj ostavštini. **SL. 16** U Dalmaciji su počeci istraživanja usko vezani uz istraživanje rane hrvatske povijesti, stoga prvo valja izdvojiti Knin i njegovu okolicu. Knin je, kao prijestolnica ranosrednjovjekovne Hrvatske bogat arheološkim lokalitetima predromaničkih i romaničkih crkava i istovremenih, iako uglavnom i dugotrajno korištenih, grobalja.

Kapitul kraj Knina

Franjevac Lujo Marun, svjestan važnosti ovog položaja, 1885. god. nadzirao je građevinske radove na izgradnji pruge Knin-Siverić koja je prolazila tik do lokaliteta, a tamo se nalazi i danas. Tad je utvrđeno da najstariji nalazi na Kapitolu pripadaju i manjoj rimskoj vojnoj utvrdi iz sredine 1. st. iz koje je kontroliran prelazak preko Krke. U 9. je st. iznad nje sagrađen benediktinski samostan, a u 13. i katedrala kninskog biskupa. Najznačajniji nalazi iz najranijih razdoblja su nadgrobni spomenici rimskih legionara XI. legije stacionirane u Burnumu te ulomci predromaničkog crkvenog namještaja od 9. do 11. stoljeća. Sustavna arheološka istraživanja na lokalitetu provodi Muzej hrvatskih arheoloških spomenika-Split od 2012. godine. **SL. 17**

Crkvina u selu Biskupija kraj Knina

Lokalna prometnica razdvojila je arhitektonski kompleks na Crkvini na dva dijela: sjeverni, na kojem se nalazi sklop manjih, međusobno povezanih prostorija i južni, na kojem su sačuvani ostaci trobrodne bazilike. Danas se sjeverni dio naziva Mala, a južni Velika Crkvina. Velika Crkvina sastavni je dio recentnog katoličkog groblja koje je obzidano visokim zidom, a unutar groblja se nalazi i župna crkva Naše Gospe. Osim ostataka arhitekture, arheološkim istraživanjima od 1886. do 2015. god. je na Crkvini pronađeno oko 400 vrlo vrijednih grobnih cjelina koji su datirani unutar raspona od kraja 8. do 15. stoljeća. Na istom području je također pronađeno oko 1130 ulomaka crkvenog namještaja i arhitektonskih dijelova na kojima je sačuvana ornamentalna dekoracija datirana od početka 9. do sredine 13. stoljeća. Među najpoznatije nalaze iz ove skupine izdvaja se greda oltarne pregrade na kojoj je sačuvan natpis s titularom crkve (sv. Marija i sv. Stjepan) te zabat i tranzena s prikazom Bogorodice. Po broju i kvaliteti

16

17

SL. 16 Tlocrtni prikaz oltarnih pregrada starokršćanskog i predromaničkog razdoblja (Rapanić 1987).

SL. 17 Kapitul kraj Knina (Fototeka MHAS).

nalaza ovaj lokalitet pripada najznačajnijim srednjovjekovnim lokalitetima u Republici Hrvatskoj. **SL. 18**

Putalj iznad Kaštel Sućurca

Crkvu sv. Jurja na Putalju iznad Kaštel Sućurca sagradio je knez Mislav (oko 835.–845.), a knez Trpimir, prema izvorima, poklonio splitskom nadbiskupu. Crkva iz 9. stoljeća nije sačuvana, porušena je početkom 17. st.. **SL. 19**

Rižinice kraj Solina

Lokalitet Rižinice čine ostaci crkve, samostana i groblje. Smatra se da je knez Trpimir utemeljio benediktinski samostan na ovome položaju, čemu svjedoči njegova povelja iz 852. godine. Na lokalitetu je pronađen ulomak zabata oltar-

19

18

19

ne pregrade na kojem se spominje ime kneza Trpimira (PRO DUCE TREPIM/ERO/). Arheološka istraživanja je krajem 19. st. a vodio F. Bulić, potom i povjesničar umjetnosti Lj. Karman, a zatim i E. Dyggve (1930-ih). Uz crkvu je otkriven i veći broj grobova: rimskih iz ranokršćanskoga doba te grobova iz 9. i 10. stoljeća.

Šopot kraj Benkovca

Ubraja se među najznačajnije srednjovjekovne lokalitete zbog posebno vrijednoga epigrafičkoga spomenika (ulomka oltarne pregrade) s imenom kneza Branimira i etnonimom Hrvat. Ulomci crkvenoga namještaja, dio arhitrava i zabata s latinskim natpisom pronađeni su tijekom prvih arheoloških iskopavanja provedenih 1928. godine. Zahvaljujući novijem nalazu ulomka s ostatkom natpisa, cijeli je natpis moguće rekonstruirati kao *Branimiro comes dux Cruatoru(m) cogit[avit..]*.⁶ Ovaj natpis predstavlja prvi sigurni spomen hrvatskoga imena na jednom epigrafičkom, arheološkom spomeniku. **SL. 20**

20

SL. 18 Crkvina u Biskupiji kraj Knina (Fototeka MHAS).

SL. 19 Crkva sv. Jurja na Putalju iznad Kaštel Sućurca (Petřinec 2009).

SL. 20 Ulomak grede i zabata s natpisom, Šopot kraj Benkovca (Fototeka MHAS).

⁶ Knez Branimir, vojvoda Hrvata namjeravao je... (prijevod prema M. M. Sokol, V. Sokol 2005).

Bijaći kraj Trogira

Jedan je od važnijih ranosrednjovjekovnih lokaliteta u Hrvatskoj. Na položaju Stombrata je početkom 9. st. nastao vladarski posjed knezova Trpimirovića, a pretpostavlja se da su Bijaći bili povremeno sjedište hrvatskih vladara. Ondje je knez Trpimir 852. god. (novija literatura povelju datira ranije, između 839. i 842. god.) izdao povelju izdao povelju kojom je potvrdio darovnicu kneza Mislava Splitskoj nadbiskupiji u kojoj se prvi put spominje ime Hrvat. I knez Muncimir poveljom od 892. god. potvrđuje u Bijaćima, ispred crkve sv. Marte, darovnicu svojega oca Splitskoj nadbiskupiji. Istražena je trobrodna crkva sv. Marte sagrađena na temeljima starokršćanske bazilike te je rekonstruiran oltarski ciborij s natpisom koji potvrđuje da je crkva posvećena sv. Marti. **SL. 21** Solin

Na položaju Šuplja crkva u 11. st. je, unutar ranokršćanske crkve, bila podignuta trobrodna bazilika sv. Petra i Mojsija, u kojoj je okrunjen kralj Zvonimir 1075. godine. Na *Gospinu otoku* je u 10. st. sagrađena trobrodna crkva sv. Stjepana s atrijem. Ova je crkva bila mauzolej hrvatskih kraljeva (o čemu govori i Toma Arhiđakon, a što je potvrđeno i arheološkim istraživanjima). U njezinim je ostacima 1898. god. pronađen razbijeni sarkofag s nadgrobni natpisom kraljice Jelene (druga pol. 10. st.), žene Mihajla Krešimira II.

Vrijedan je to povijesni i epigrafički spomenik na kojemu je prvi put u kamenu zabilježena titula kralja (*rex*), rodoslovni podaci o vladarskoj dinastiji, dokaz o razvoju memorijalne kulture na hrvatskom dvoru i najstariji stihovi hrvatske latinske književnosti.

Crkva sv. Spasa na vrelu Cetine

Podignuta je u vrijeme kneza Branimira kao privatna crkva župana Gastike o čemu svjedoči natpis na ulomku oltarne pregrade. Najbolje je sačuvana crkva iz 9. st. i jedina stojeća crkva, gotovo do krovišta. Povijest istraživanja crkve i okolnog groblja vrlo je duga, a groblje predstavlja jedno od najvećih istraženih srednjovjekovnih grobalja u Hrvatskoj - broji 1162 groba i oko 700 nadgrobni spomenika, koji uglavnom potječu iz kasnog srednjeg vijeka. **SL. 22**

U kontinentalnoj Hrvatskoj treba također spomenuti nekoliko lokaliteta:

Lobor

Na Loboru, na položaju crkve Majke Božje Gorske, istraživanom od kraja 90-ih godina 20. st., pored brojnih grobova otkrivena je ranoromanička crkvena arhitektura i pripadajući kameni ulomci, ali i kasnoantički objekti. Na lokalitetu su otkrivene dvije crkve iz 9. st.: drvena manja građevina

— **SL. 21** Crkva sv. Marte u Bijaćima (Petrinec 2009).

— **SL. 22** Crkva sv. Spasa i kasnosrednjovjekovno groblje na vrelu Cetine (Hrvati i Karolinzi, Rasprave i vrela 2000).

(jednobrajna s četvrtastom apsidom i predvorjem), oko koje je sredinom 9. st. počelo ukapanje pokojnika i zidana (trobrodna) veća crkva (s tri apside, nartekсом i zvonikom na pročelju). Važnost ovog lokaliteta dovoljno ocrtava činjenica da je riječ o prvim nalazima ranokršćanske i ranosrednjovjekovne crkvene arhitekture na području kontinentalne Hrvatske, na koje je još 1946. god. signalizirao slučajan nalaz ulomka predromaničke kamene grede. **SL. 23**

Gora kraj Petrinje

Zaštitnim arheološkim istraživanjima od 2008. do 2011. god. koja su prethodila obnovi u Domovinskom ratu minirane crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije u Gorama kraj Petrinje, ustanovljeno je postojanje romaničke crkve i okolnog bjelobrdskog groblja. Romanička je crkva podignuta prije dolaska templara, odnosno prije gradnje ranogotičke templarske crkve. Današnja je crkva izgrađena upravo prema temelju i izgledu nekadašnje templarske crkve.

Meraja u Vinkovcima

Na položaju Meraja u Vinkovcima istraživanjima je otkrivena ranoromanička crkva s grobljem bjelobrdskog kulturnog kruga. Crkva sv. Ilije je jedna od rijetkih sakralnih objekata u kontinentalnoj Hrvatskoj iz razdoblja romanike.

Groblja

U posljednjih sto godina istraživana su brojna srednjovjekovna groblja, kao i manje skupine grobova i pojedinačni grobni nalazi različite etničke pripadnosti i vremena ukapanja. Groblja iz razdoblja velike seobe naroda zastupljena su u manjem broju, a svakako se ističu ranije spomenuto veliko groblje u Kninu (6. st.) te relativno novi nalaz malog, ali vrlo značajnog groblja u Novom Čemincu u Baranji, na položaju Jauhov salaš (5. st.).

Avarska i avaro-slavenska groblja (6.–9. st.) najčešće su velika groblja čiji se pokojnici ukapaju u pravilnim redovima (tzv. groblja na redove), a neka od njih istražena su u Bijelom Brdu kraj Osijeka, Otoku kraj Vinkovaca, Brodskom Drenovcu, Privlaci i u Starim Jankovcima te u Nuštru kraj Vinkovaca, gdje je u nedavnim zaštitnim istraživanjima (2011.) otkriveno oko 200 grobova. **SL. 24** Najveće sustavno istraženo groblje na redove bjelobrdske kulture (10. i 11. st.) u Hrvatskoj istraženo je u Vukovaru na položaju Lijeva bara. Osim u grobljima na redove, ukapalo se i oko crkvi. Ovaj slučaj je primijećen i u okviru bjelobrdske kulture. Brojnim grobljima te ranosrednjovjekovne kulture bila je posvećena znatna pozornost pa je do danas istražen dosta velik broj grobalja (Đelekovec, Josipovo, sv. Juraj u Trnju, Zvonimirovo, Stenjevec). Kontinuitet posvećenog prostora ustanovljen je na grobljima oko crkvi na kojima je uočeno ukopa-

23

24

— **SL. 23** Zračna fotografija gradine i svetišta Majke Božje Gorske, Lobor (Filipec 2008).

— **SL. 24** Zračna fotografija avarskog groblja na redove u Nuštru (snimio Z. Tanocki).

25

vanje kroz dugo razdoblje. Primjerice, u Đakovu oko župne crkve istraženo je groblje s kontinuitetom ukopavanja od 9. do 16. stoljeća. Isti takav kontinuitet uočen je uz crkvu u Loboru (Majka Božja Gorska).

Najviše istraživanja i radova o grobnim nalazima u našoj arheološkoj literaturi posvećeno je problematici srednjovjekovnih grobalja u Dalmaciji. Velik broj istraženih lokaliteta omogućio je odrediti vremenske pripadnosti pojedinih zajedničkih odlika koje karakteriziraju određene skupine grobalja. Tako su pouzdano određena ranosrednjovjekovna groblja i karakteristike grobnih nalaza u odnosu na groblja iz razvijenoga i kasnog srednjeg vijeka. Unutar ranosrednjovjekovnoga razdoblja odvojen je tzv. poganski/nekršćanski horizont, okvirno datiran do sredine 9. st. (palejevinski i kosturni ukopi), od kristijaniziranog horizonta (isključivo kosturni), koji se nadovezuje na prethodni. **SL. 25** Među srednjovjekovnim grobnim nalazima u Dalmaciji bogatstvom svoje pojave ističe se krug grobnih nalaza obilježen karolinškim importima i utjecajima (kraj 8. i poč. 9. st.) kao što je groblje oko i unutar crkve na položaju Crkvina u Biskupiji kraj Knina. **SL. 26**

Stećci – srednjovjekovna groblja nadgrobnih spomenika

Poseban segment srednjovjekovnih grobalja predstavljaju stećci. Stećci su srednjovjekovni monolitni kameni spomenici zastupljeni na gotovo cijelom području današnje Bosne i Hercegovine, dijelovima Srbije, Crne Gore i Hrvatske. Nastaju u drugoj polovini 12. st., intenzivno se klešu i ukrašavaju u 14. i 15., a u 16. st. postupno prestaje njihova izrada. O njima se piše još od kraja 19. st., a tek se kasnije pristupa sakupljanju podataka o općoj topografiji, simbolici i rasprostranjenosti. U sve četiri navedene države na 3300 lokaliteta pronađeno je oko 70 tisuća stećaka. Republika Hrvatska je 2016. god. upisala, zajedno s Bosnom i Hercegovinom, Crnom Gorom i Srbijom, multinacionalnu nominaciju *Stećci – srednjovjekovna groblja nadgrobnih spomenika* na Popis svjet-

26

SL. 25 Ždrijac u Ninu, pogled na istraženi dio groblja tijekom istraživanja (Belošević 2007).

SL. 26 Nalazi iz groba 6, Biskupija kraj Knina (Hrvati i Karolinzi, Katalog 2000).

ske baštine UNESCO-a. Na Popis svjetske baštine upisano je 28 nekropola, od kojih je 20 iz Bosne i Hercegovine, po tri iz Srbije i Crne Gore i dvije iz Hrvatske (Dubravka-sv. Barbara u općini Konavle i Crljivica u općini Cista Provo). **SL. 27**

Naselja

Treća velika tematska cjelina unutar srednjovjekovne arheologije odnosi se na proučavanje naselja različitih tipova, njihove prostorne i vremenske odrednice. Za srednjovjekovni hrvatski prostor karakteristična su naselja različitih tipova. Dok u Dalmaciji i Istri veliku važnost imaju antički i kasnoantički gradovi u kojima se kroz srednji vijek kontinuirano obitava, na području kontinentalne Hrvatske u životu antičkih gradova koji su zadržali karakter urbanih središta i do danas nisu dovoljno poznate njihove srednjovjekovne razvojne etape. U pogledu ranih i novih slavenskih, odnosno hrvatskih naselja, arheološka je slika fragmentarna, no određeni dobiveni rezultati itekako doprinose novim spoznajama o njihovom postojanju i razvoju. S razvijenim i kasnim srednjim vijekom se, posebno na području kontinentalne Hrvatske, pojavljuje cijeli niz naselja (od slobodnih gradskih naselja do gradišta i plemićkih utvrđenih gradova) koja pružaju spoznaje o naseobinskom životu.

27

Na zagrebačkoj Opatovini je tijekom istraživanja kasno-srednjovjekovnoga groblja ispred crkve Sv. Franje (2002.) otkriveno ranosrednjovjekovno naselje čiji počeci najvjerojatnije padaju u kraj 8. stoljeća. O naselju posebno svjedoče ulomci ranosrednjovjekovne keramike i kamena ognjišta. Rezultati istraživanja na Gradecu i na Opatovini pouzdano stavljaju početke postojanja srednjovjekovnog Zagreba u vrijeme o kojemu pisani izvori o zagrebačkoj prošlosti ne postoje. **SL. 28**

Važan naseobinski lokalitet svakako je rezidencijalni sklop knezova Nikole i Lovre Iločkih u Iloku koji je sustavno istraživani od 2001. do 2008. godine. Istraživanjima je otkrivena srednjovjekovna palača knezova Iločkih, ali i potvrđena pretpostavka o tisućljetnom postojanju Iloka kojega je prekrilo novovjekovni period. Kasniji vlasnici palače, rimski knezovi Odescalchi, intervenirali su u njenom izgledu tijekom 18. st. kada ona dobiva barokni izgled. Obnova dvorca Odescalchi u Iloku dovršena je u studenome 2009. god., a početkom veljače 2010. god. u njemu je otvoren novi stalni postav Muzeja grada Iloka i muzej na otvorenom *in situ* – Dvor kneževa Iločkih iz 15. stoljeća.

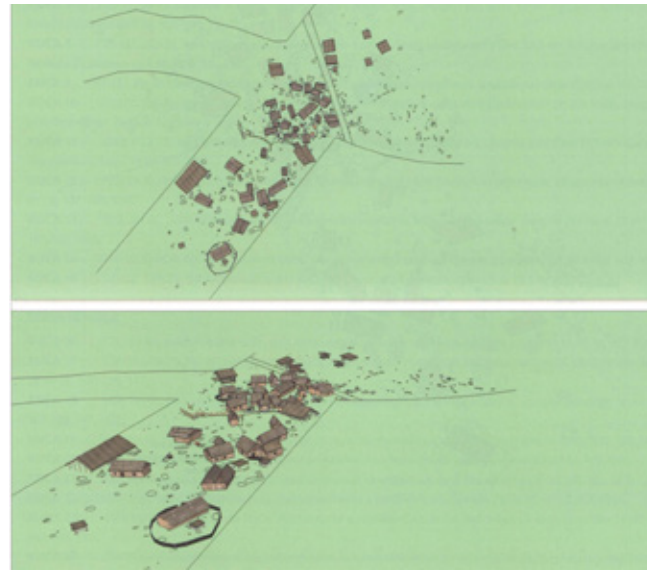
28

SL. 27 Stećak, Mramor kod Lovreća (Dalmatinska Zagora, nepoznata zemlja 2007).

SL. 28 Idejna rekonstrukcija ranosrednjovjekovnog naselja na Kaptolskom brežuljku (Demo 2007).

29

30

Osim rezidencijalnih sklopova poput navedenog, postoje i feudalni posjedi u sklopu kojih se nalaze i ruralna, seoska naselja. Njihovi su nam ostaci (drvene kuće i radionički objekti) dostupni isključivo arheološkim istraživanjem jer se danas nalaze skriveni pod zemljom. Sustavnim, ali i velikim zaštitnim istraživanjima na trasama autocesta, plinovoda i ostalih infrastrukturnih radova, na vidjelo je izašao velik broj upravo ovakvih lokaliteta. Nakon istraživanja pristupa se i interpretaciji lokaliteta, a u nekim je slučajevima moguće napraviti i rekonstrukciju samog naselja (lokaliteti Beketinci-Bentež i Franjevac kraj Đakova). **SL. 29, SL. 30**

Važan segment života u srednjem vijeku čine i utvrđeni gradovi obrambenog i rezidencijalnog karaktera. Burg, kaštel, utvrda, tvrđava – svi ovi pojmovi označavaju objekte na položajima pogodnim za obranu. Bitna je razlika među utverdama Slavonije, Hrvatske i Dalmacije u naravi terena, stoga su korišteni kamen, opeka, drvo, zemlja i vodene zapreke. Tatarska je provala tijekom druge polovine 13. st. bila dobar razlog za izgradnju burgova. Utvrđeni gradovi su najznačajniji i najdojmljiviji graditeljski spomenici, specifična i visoko zastupljena vrsta kulturne baštine. **SL. 31**

Podvodni arheološki lokaliteti⁷

Zbog metodologije i zahtjevnih uvjeta rada, podvodna istraživanja predstavljaju poseban segment arheoloških istraživanja. U Hrvatskoj se podvodnom arheologijom bave muzeji i institucije od kojih možemo izdvojiti Arheološki muzej Istre, Arheološki muzej u Zadru, Odjel za arheologiju s Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zadru, Hrvatski restauratorski zavod, Međunarodni centar za podvodnu arheolo-

31

SL. 29 Zračna fotografija lokaliteta Franjevac kraj Đakova tijekom istraživanja (snimio I. Drnić).

SL. 30 Idejna rekonstrukcija kasnosrednjovjekovnog ruralnog naselja (pogled prema sjeveru), Beketinci-Bentež (Minichreiter, Marković 2013).

SL. 31 Zračna fotografija Garić grada (Hrvatski restauratorski zavod; snimio J. Kliska).

giju Zadar, kao i niz drugih institucija koje svojim istraživačkim i znanstvenim radom doprinose novim saznanjima na ovome polju. Iako prve pisane podatke o podvodnoj arheologiji možemo pronaći u putopisima Alberta Fortisa nastalim u drugoj polovini 18. st., prva podvodna istraživanja provedena su 1898. god. u Vranjicu, pod vodstvom don Frane Bulića. Intenzivnija zaštita i istraživanje podvodnih nalazišta počinju 60-ih godina prošlog stoljeća, a kontinuirano se i intenzivno obavljaju i danas. U moru podvodnih nalazišta izdvajamo ona datirana u razdoblje srednjeg i ranog novog vijeka.

Ždrijac u Ninu

Na položaju Ždrijac, sjeverno od Nina, pronađeni su 1966. god. ostaci dvaju drvenih brodova iz 11. stoljeća. Očuvani su u dužini od 7 i 9 metara, sa sačuvanih 22 i 26 rebara koja su se preklapala, a imali su jarbol i vesla. Oplatu su činile daske koje su se drvenim čepovima i željeznim čavlama pričvršćivale na rebra. Istraživanja je proveo Arheološki muzej u Zadru. **SL. 32**

32

Rt Stoba, o. Mljet

Brodolom kraj rta Stoba na otoku Mljetu otkriven je 1960. god., a prvi je stručni uviđaj proveden 1975. god., nakon čega nalazište nije istraživano sve do 2009. god., kad je istraživanja obnovio i do 2015. god. provodio Odjel za podvodnu arheologiju Hrvatskoga restauratorskog zavoda. Smatra se da je brod putovao na trgovačkoj ruti koja je povezivala istočni i zapadni Mediteran, a njegov teret čine amfore i staklenu posude koje je moguće datirati u 10./11. stoljeće. **SL. 33**

Sveti Pavao, o. Mljet

Brodolom je otkriven na južnoj strani otoka Mljeta 2006. god., a istraživanja koja su započela 2007. god. i traju do danas vodi Odjel za podvodnu arheologiju Hrvatskog restauratorskog zavoda. Brod mletačkog podrijetla (16. st.) nosio je vrijedan teret izničke (osmanske) keramike poznate po vrhunskoj izradi i ukrasima. Nalazište sadrži i brojne ulomke keramike i metalnih nalaza iz brodske kuhinje, brodsko zvonno, osam brončanih topova, a zanimljivi su i ostaci drvene brodske konstrukcije.

Gnalić kraj Biograda na Moru

Brodolom iz 1583. god. kod otočića Gnalića koji se nalazi južno od Biograda na Moru otkriven je šezdesetih godina 20. stoljeća. Sveučilište u Zadru je 2012. god. obnovilo istraživanja u okviru projekta „Arheologija jadranske plovidbe i brodogradnje“. Pronađeni predmeti na morskome dnu pripadaju brodske opremi (topovi, sidra, užad itd.) i teretu koji se sastojao od gotovih proizvoda (svijećnjaci, tekstil, staklenu posude, stakla za prozore i ogledala itd.) i polufabrikata i sirovina (mjedeni lim i žica, kositar, olovno bjelilo itd.).

33

SL. 32 Grafička rekonstrukcija broda 11. st. pronađenog na položaju Ždrijac u Ninu (Stotinu hrvatskih arheoloških nalazišta 2006).

SL. 33 Fotografija tijekom podvodnog istraživanja na položaju rt Stoba, o. Mljet (Hrvatski restauratorski zavod; snimio R. Mosković).

⁷ Na pomoći oko ove teme zahvaljujemo Pavlu Dugonjiću, arheologu iz Odjela za podvodnu arheologiju Hrvatskog restauratorskog zavoda.

SADAŠNJOST I BUDUĆNOST (SREDNJOVJEKOVNE) ARHEOLOGIJE

Arheologija je prisutna u svakodnevnom životu. Zaštitna (radovi u gradovima, plinovodi, autoceste, kamenolomi i sl.) i sustavna arheološka istraživanja, ali i prezentacija arheološke baštine čine dio naše svakodnevnice. Građevinski i gospodarski radovi na širokom području Hrvatske važni su i zanimljivi iz niza razloga. Arheolozi prilikom ovakvih radova, odnosno prije početka radova, pretražuju područje u potrazi za potencijalnim novim lokalitetima. Nakon potvrde o postojanju lokaliteta poduzimaju se zaštitna arheološka istraživanja. **sl. 34** Tehnologija danas vrlo brzo napreduje,

34

35

stoga postoji niz nedestruktivnih načina za pronalazak arheološkog lokaliteta na određenom području. To su zračna fotografija, lidar i geofizičke metode ispitivanja tla (magnetometar, georadar, električno otporni instrumenti) kojima je moguće uočiti različite promjene ispod površine zemlje i definirati različite arheološke strukture. **sl. 35**

— **sl. 34** Zaštitno arheološko istraživanje tijekom izgradnje autoceste na dionici Đakovo-Osijek 2007. g. (Fototeka AMZ).

— **sl. 35** Upravljanje dronom – snimanje lokaliteta iz zraka (snimila A. Dugonjić).

Broj istraživanih lokaliteta u posljednjim desetljećima 20. stoljeća postupno je rastao, a osobito povećanje terenskih istraživanja osjeća se krajem 20. i početkom 21. stoljeća. Rezultat je to velike stagnacije koja je zbog političko-ekonomske situacije trajala devedesetih godina 20. st., a koja je potom prekinuta prije svega zbog velikih infrastrukturnih radova, a potom i povećanja sustavnih iskopavanja kao rezultata raznih (domaćih i stranih) projekata, većih i boljih kadrovskih, finansijskih i drugih za to potrebnih mogućnosti i uvjeta. Urbana arheologija poprimila je također velike razmjere, osobito u gradovima poput Siska i Vinkovaca, ali i drugim gradovima na kontinentu i obali. Intenzivirao se proporcionalno tome također i znanstveni rad te prezentacija arheoloških nalaza i lokaliteta. Spomenute nove metode i tehnologije te revizijska istraživanja omogućili su bolju interpretaciju lokaliteta i nalaza, te revitalizaciju važnih arheoloških lokaliteta, osobito onih antičkih ali i srednjovjekovnih (stari gradovi, utvrde), a sve navedeno obogaćuje saznanja o neiscrpnj hrvatskoj arheološkoj baštini. Eksperimentalna arheologija postaje sve važnija u arheološkoj znanosti jer na eksperimentalni način pristupa proučavanju materijalne i nematerijalne kulturne baštine. Ona djeluje na području testiranja arheoloških i antropoloških pretpostavki utemeljenih na rezultatima znanstvenih istraživanja tih disciplina. **sl. 36** Međutim, arheološka baština često nije lako dostupna, pogotovo ako se nalazi na nepristupačnom terenu. Iz tog se razloga sve češće pristupa izgradnji arheoloških parkova kojim se kulturna baština čuva i prezentira, ali i popularizira. Popularizacija arheološke baštine jedan je od zanimljivih i zahtjevnijih radova u arheologiji kojoj je cilj osvijestiti građanstvo o postojanju baštine koja je krhka i koja ovisi o svakom pojedincu, kroz izložbe i druga popratna događanja. **sl. 37** Ne smijemo zaboraviti i kulturni turizam koji u svijetu i Europi postaje važan faktor ponude svake zemlje. Prema tome, ponuda kulturnih sadržaja postaje, ali i jest, nezaobilazna u svakom turističkom mjestu, ne samo kroz znamenitosti u samom gradu već i u njegovoj okolici, kao i u mjestima do kojih možemo doći biciklom, planinarenjem, ili čak jednostavnom šetnjom po poučnim stazama.

36

37

— **sl. 36** Manifestacija Proljeće u Andautoniji – Dani eksperimentalne arheologije u Ščitarjevu (snimio I. Krajcar).

— **sl. 37** Arheološki susreti (snimio O. Domiter).

PREPORUČENA LITERATURA:

Balen, Čečuk (eds.) 2009

J. Balen, B. Čečuk (eds.), *Hrvatska arheologija u XX. stoljeću*, Matica hrvatska, 2009.

Batović (ed.) 2002

Š. Batović (ed.), *Hrvatska u doba kneza Branimira*, *Zbornik radova saznanstvenog skupa održanog u Benkovcu 12. lipnja 1998. godine*, Matica hrvatska, 2002.

Belošević 2007

J. Belošević, *Starohrvatsko groblje na Ždrijacu u Ninu*, Arheološki muzej Zadar, 2007.

Bilić (ed.) 2014

J. Bilić (ed.), *Likovni leksikon*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2014.

Bilogrivić 2014

G. Bilogrivić, Hrvatska nacionalna srednjovjekovna arheologija do sredine 20. stoljeća: ideje budućnosti sputane vremenom, u Jovanović, M. (ed.), *Zbornik radova s Prve medievističke znanstvene radionice u Rijeci*, Rijeka 2014, 207–215.

Brunšmid 1912

J. Brunšmid, Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu. Dio II. Spomenici srednjega i novoga vijeka, *Vjesnik hrvatskog arheološkog društva* 12, 1912, 129–176.

Budak 1994

N. Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*, Hrvatska sveučilišna naklada, 1994.

Burić 1988

T. Burić, Ranosrednjovjekova skulptura s Kapitula kod Knina, *Starohrvatska prosvjeta* 18, 1988, 91–117.

Cetinić 2011

Ž. Cetinić, *Stranče - Vinodol*, *Starohrvatsko groblje na Gorici*, Pomorski i povijesni muzej Hrvatskog primorja, 2011.

Čukman Nikolić, Šimat, Lukšić (eds.) 1992

I. Čukman Nikolić, M. Šimat, T. Lukšić (eds.), *Od Nina do Knina. Iz hrvatske spomeničke baštine od 9. do 11. stoljeća*, Muzej Mimara, 1992.

Dalmatinska Zagora, nepoznata zemlja 2007

Dalmatinska Zagora, nepoznata zemlja, Galerija Klovićevi dvori, Mini-starstvo kulture Republike Hrvatske, 2007.

Delonga 1996

V. Delonga, *Latinski epigrafski spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika-Split, 1996.

Demo 2007

Ž. Demo, *Opatovina, tragovi povijesti izgubljene u sadašnjosti*, Arheološki muzej u Zagrebu, 2007.

Demo 2009

Ž. Demo, *Ranosrednjovjekovno groblje bjelobrdske kulture: Vukovar-Lijeva Bara (X-XI. stoljeće)*, Musei Archaeologici Zagrabienis Catalogi et Monographie 6/1–2, 2009.

Demo 2014

Ž. Demo, *Zlato i srebro srednjeg vijeka*, Arheološki muzej u Zagrebu, 2014.

Fabijanić 2013

T. Fabijanić, Srednjovjekovna i novovjekovna arheologija u nastavi i istraživanjima Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru, *Archaeologia Adriatica* 7, Zadar 2013, 37–52.

Filipec 2008

K. Filipec, *Arheološko-povijesni vodič po svetištu Majke Božje Gorske u Loboru*, Odsjek za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Župni ured sv. Ane, Općina Lobor, 2008.

Filipec 2012

K. Filipec, *Srednjovjekovno groblje i naselje Đakovo – Župna crkva*, Centar za ranosrednjovjekovna istraživanja Zagreb – Lobor, 2012.

Filipec 2015

K. Filipec, *Donja Panonija od 9. do 11. stoljeća*, Univerzitet u Sarajevu, 2015.

Fisković (ed.) 1997

I. Fisković (ed.), *Tisuću godina hrvatskog kiparstva*, Muzejsko Galerijski Centar, 1997.

Gunjača 1956

S. Gunjača, O srednjovjekovnoj arheologiji u Jugoslaviji, *Starohrvatska prosvjeta* 5, 1956, 181–199.

Goldstein, Grgin 2006

I. Goldstein, B. Grgin, *Europa i Sredozemlje u srednjem vijeku*, Novi Liber, 2006.

Goss 2007

V. P. Goss, *Stotinu kamenčića izgubljenoga raja. Romanička skulptura umuzejima i zbirkama između Save i Drave*, Arheološki muzej u Zagrebu, 2007.

Jakšić 2015

N. Jakšić, *Klesarstvo u službi evangelizacije*, Književni krug, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika-Split, 2015.

Jarak 2006

M. Jarak, Smjernice u razvoju srednjovjekovne arheologije u Hrvatskoj, *Opuscula archaeologica* 30, Zagreb 2006, 183–224.

Jarak 2013

M. Jarak, *Crkvena arhitektura 7. i 8. stoljeća. Uvod u studij predromanike*, Književni krug, 2013.

Jelovina 1976

D. Jelovina, *Starohrvatske nekropole na području između rijeka Zrmanje i Cetine*, Čakavski sabor, 1976.

Jurčević 2016

A. Jurčević, *Arhitektura i skulptura s lokaliteta Crkvina u Biskupiji kod Knina*, neobjavljeni doktorski rad, Filozofski fakultet u Zagrebu, 2016.

Karaman 1942

Lj. Karaman, O spomenicima VII i VIII stoljeća u Dalmaciji i o pokrštenju Hrvata, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 22–23, 1942, 73–113.

Matijević Sokol, Sokol 2005

M. Matijević Sokol, V. Sokol, *Hrvatska i Nin u doba kneza Branimira*, Biblioteka Croatica, 2005.

Milošević (ed.) 2000

A. Milošević (ed.), *Hrvati i Karolinzi 1–2*, Muzej hrvatskih arheološkihspomenika-Split, 2000.

Minichreiter, Marković 2013

K. Minichreiter, Z. Marković, *Beketinci-Bentež, naselja iz eneolitika, ranoga i kasnoga srednjeg vijeka*, Institut za arheologiju, 2013.

Petrinec 2009

M. Petrinec, *Groblja od 8. do 11. stoljeća na području ranosrednjovjekovne hrvatske države*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika-Split, 2009.

Poklečki Stošić (ed.) 2008

J. Poklečki Stošić (ed.), *Stećci*, Galerija Klovićevi dvori, 2008.

Rapanić 1986

Ž. Rapanić, Istočna obala Jadrana u ranom srednjem vijeku, Povijesna i povijesnoumjetnička razmatranja, *Starohrvatska prosvjeta* 15, 1986, 7–30.

Rapanić 1987

Ž. Rapanić, *Predromaničko doba u Dalmaciji*, Logos, 1987.

Raukar 1997

T. Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje: prostor, ljudi, ideje*, Školska knjiga, 1997.

Sokol 2006

V. Sokol, *Hrvatska srednjovjekovna arheološka baština od Jadrana do Save*, Golden marketing - Tehnička knjiga, 2006.

Solter 2016

A. Solter, *Arheološki muzej u Zagrebu – život od 19. do 21. stoljeća*, Arheološki muzej u Zagrebu, 2016.

Stotinu hrvatskih arheoloških nalazišta 2006

A. Durman (ed.), *Stotinu hrvatskih arheoloških nalazišta*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2006.

Supičić (ed.) 1997

I. Supičić (ed.), *Hrvatska i Europa; kultura, znanost i umjetnost 1, Srednji vijek (VII. – XII. stoljeće)*, *Rano doba hrvatske kulture*, AGM, 1997.

Tomičić 2000

Ž. Tomičić, Ranosrednjovjekovno groblje u Velikom Bukovcu - uz početke bjelobrdske kulture u Hrvatskoj, *Opuscula archaeologica* 23-24 (2000), 285-307.

Tomičić 2008

Ž. Tomičić, Prilog istraživanju srednjovjekovnog grada Iloka // Renaissance-Relations. Hungary and Europe in the 15-16th Century, M. Font, L. Jankovits, T. Fedeles (eds.). *Pécs: Pécsi Tudományegyetem BTK Középkori és Korájkori Történeti Tanszék*, 2008, 20-41.

Vinski 1971

Z. Vinski, Rani srednji vijek u Jugoslaviji od 400. do 800. godine, *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu* 5, 1971, 47-73.

Vinski 1991

Z. Vinski, Razmatranja o iskopavanjima u Kninu na nalazištu Greblje / Betrachtungen zu den Grabungen in Knin, Fundstelle Greblje, *Starohrvatska prosvjeta* 19 (1989), 1991, 5-73.

Vinski, Vinski-Gasparini 1950

Vinski; K. Vinski-Gasparini, Gradište u Mrsunjskom lugu — Prvo iskopavanje slavenske utvrde iz ranog srednjeg vijeka u Hrvatskoj / *Le Burgwall de Mrsunjski lug*, Arheološki muzej u Zagrebu, 1950.

Vrsalović 2013

D. Vrsalović, *Srednjovjekovna arheologija u Hrvatskoj. Prvih sto godina 1878–1978*, Kiklos - krug knjige, 2013.

Zekan 1993

M. Zekan, Pet natpisa kneza Branimira s posebnim osvrtom na nalaz iz Otresa, *Kačić* 25, 1993, 405–420.

Zekan 2008

M. Zekan, *Vizionarova misija. Fra Aloysius (Lujo) Marun (1857.-1939.)*. *Utemeljitelj hrvatske nacionalne arheologije*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika – Split, 2008.

amz

ANNO REGNI CAROLI SEPTIMI

ET VIII. QUINTI